

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

МАРИЯ КИТАНОВА, МАРИЯНА ВИТАНОВА, ВАНЯ МИЧЕВА,
ЙОАННА КИРИЛОВА, КАЛИНА МИЧЕВА-ПЕЙЧЕВА, ЦВЕТЕЛИНА АНГЕЛОВА

АСОЦИАТИВНИЯТ СВЯТ НА БЪЛГАРИНА

Рецензенти: Петър Сотиров, Илияна Гаравалова

София 2023

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE
PROF. LYUBOMIR ANDREYCHIN

Maria Kitanova, Mariyana Vitanova, Vanya Micheva,
Yoanna Kirilova, Kalina Micheva-Peycheva, Tsvetelina Angelova

THE ASSOCIATIVE WORLD OF
BULGARIANS

Reviewed by Petar Sotirov, Iliyana Garavalova

Sofia 2023

СЪДЪРЖАНИЕ

Мария Китанова

Асоциативният свят на българина (вместо предговор)..... 5

Мария Китанова

РОДИНАТА като ценност в българския език 7

Марияна Витанова

ЗДРАВЕТО в асоциативния свят на българина 31

Ваня Мичева

Концептът СПРАВЕДЛИВОСТ в български език и култура 51

Йоанна Кирилова

Диахронен прочит на концепта ДУША 75

Калина Мичева-Пейчева

Концептът НАРОД в български език и култура 103

Цветелина Ангелова

Културен модел на концепта СЕМЕЙСТВО в български език 129

CONTENTS

Maria Kitanova

The Associative World of Bulgarians (Instead of Preface) 5

Maria Kitanova

The Concept of Motherland as a Value in the Bulgarian Language 7

Mariyana Vitanova

The Concept of *Health* in the Associative Thinking of Bulgarians 31

Vanya Micheva

The Concept of Justice in Bulgarian Language and Culture 51

Yoanna Kirilova

Diachronic Readings of the Field of the Concept of Soul 75

Kalina Micheva-Peycheva

The Concept of a People in Bulgarian Language and Culture..... 103

Tsvetelina Angelova

The Cultural Model of the Concept of Family in the Bulgarian Language 129

Maria Kitanova

The Associative World of Bulgarians

(Instead of Preface)

The collection *The Associative World of Bulgarians* features six studies: *The Concept of Motherland as a Value in the Bulgarian Language* by Maria Kitanova, *The Concept of Health in the Associative Thinking of Bulgarians* by Mariana Vitanova, *The Concept of Justice in Bulgarian Language and Culture* by Vanya Micheva, *Diachronic Readings of the Field of the Concept of Soul* by Yoanna Kirilova, *The Concept of a People in Bulgarian Language and Culture* by Kalina Micheva-Peycheva, and *The Cultural Model of the Concept of Family in the Bulgarian Language* by Tsvetelina Angelova. These studies were carried out as part of the international project EUROJOS 2 led by the late Prof. Jerzy Bartmiński. Since its predecessor, EUROJOS 1, which featured three researchers from the Department of Ethnolinguistics, the Department has become part of the international team assembled by Prof. Bartmiński and its members were also invited to take part in EUROJOS 2. Five volumes were published within EUROJOS 1 – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów, t. 1, Dom*, (pod redakcją Jerzego Bartmińskiego), Lublin, 2015¹. (An Axiological Dictionary of the Slavs and their Neighbors).

The project is dedicated to the study of key concepts in Bulgarian culture and language. The goal is to outline the stereotypes intrinsic in the minds of Bulgarians as well as language-specific lexicalizations of concepts related to the national lifestyle and culture. The analysis of these stereotypes is based on data from various sources: synchronic and diachronic texts, folklore sources, journalism, fiction and surveys.

The methodology applied in the analysis was developed by the Lublin Ethnolinguistics School led by Prof. Jerzy Bartmiński and involves a study of the syntagmatic and paradigmatic relations of lexemes. The reconstruction of language stereotypes requires a new type of definition, “a definition through postulates”, or a contextual, “axiomatic”, “cognitive synthetic definition”². This type of definition has been applied in the pilot volume of *Słownik ludowych stereotypów językowych* (SLSJ 1980) and subsequently in *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SsiSL, T. 1, ч. 1–4, 1996–2012).

Following the classification proposed by Barbara Rodziewicz³, the collection of studies deals with social (*motherland, nation, family*), moral (*justice*), transcendent (*soul*) and vital values (*health*).

The project has been carried out under the patronage of several scientific organizations: the Institute of Slavic Studies of the Polish Academy of Sciences, the Institute of Polish Philology at the Marie Curie-Skłodowska University in Lublin and the Ethnolinguistics Commission at the International Committee of Slavists.

The collection acquaints the readers with a part of the Bulgarian Axiological Lexicon.

¹ Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Tom 1: Dom. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015.

² Й. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. Москва: Индрик, 2005, 527 с. Бартмински, Й. Седем ключови понятия на когнитивната етнолингвистика. – Български фолклор, № 4, 2015, с. 399–429; Небжеговска-Бартминска, С. Люблинската когнитивна лингвистика: от диалектологията и фолклористиката до межкултурната семантика. – Български фолклор, № 4, 2015, с. 413–436.

³ Barbara Rodziewicz., *Wartości: Polacy, Rosjanie, Niemcy*, Volumina.pl, Szczecin 2014.

Мария Китанова

Асоциативният свят на българина

(вместо предговор)

Сборникът „Асоциативният свят на българина“ съдържа шест студии: Мария Китанова, РОДИНАТА като ценност в българския език; Марияна Витанова, ЗДРАВЕТО в асоциативния свят на българина; Ваня Мичева, Концептът СПРАВЕДЛИВОСТ в български език и култура; Йоанна Кирилова, Диахронен прочит на концепта ДУША; Калина Мичева-Пейчева, Концептът НАРОД в български език и култура; Цветелина Ангелова, Културен модел на концепта СЕМЕЙСТВО в български език. Тези студии са написани като част от международния проект EUROJOS 2, ръководен от покойния вече професор Йежи Бартмински. Трима членове на Секцията за етнолингвистика участваха в EUROJOS 1 и оттогава Секцията ни стана част от международния колектив, събран от проф. Й. Бартмински. Бяхме поканени и в EUROJOS 2. По EUROJOS 1 излязоха пет тома на *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, Tom 1, DOM, (pod redakcją Jerzego Bartmińskiego), Lublin, 2015.¹

Проектът е свързан с изследването на ключови концепти от българската култура и език. Целта е въз основа на данни от различни източници (синхронни, диахронни, фолклорни, журналистически, художествени текстове и анкетни материали) да се очертаят стереотипите на българина и езиковоспецифичните лексикализации на понятия, свързани с националния бит и култура.

Методологията, по която се работи, е създадена от Люблинската етнолингвистична школа, ръководена от проф. Й. Бартмински, и включва проучване на синтагматичните и парадигматичните отношения на лексемите. За реконструирането на езиковите стереотипи се налага създаването на нов тип дефиниция, „дефиниция чрез постулати“, или контекстова, „аксиоматична“ дефиниция, която е наречена „когнитивна синтетична дефиниция“.² Тя е приложена в пробния том на *Słownik ludowych stereotypów językowych* (SLSJ 1980) и след това в *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SsiSL, T. 1, ч. 1-4, 1996-2012).

По класификацията на Барбара Роджевич³ в сборника са представени социални ценности (родина, народ, семейство), морални (справедливост), трансцендентни ценности (душа) и витални ценности (здраве).

Патронаж над проекта упражняват няколко научни организации: Институтът по славистика на Полската академия на науките, Институтът по полска филология на Университета „Мария Кюри-Склодовска“ в Люблин, Комисията по етнолингвистика при Международния комитет на славистите.

Сборникът представя на вниманието на читателя част от Българския аксиологичен лексикон.

¹ *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. Tom 1: Dom. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015.

² Бартминский, Й. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. Москва: Индрик, 2005, 527 с.; Бартмински, Й. Седем ключови понятия на когнитивната етнолингвистика. – Български фолклор, № 4, 2015, с. 399-429; Небжеговска-Бартминска, С. Люблинската когнитивна лингвистика: от диалектологията и фолклористиката до межкултурната семантика. – Български фолклор, № 4, 2014, с. 413-436.

³ Barbara Rodziewicz. Wartości: Polacy, Rosjanie, Niemcy, Volumina. pl, Szczecin 2014.

Maria Kitanova

The Concept of *Motherland* as a Value in the Bulgarian Language

Abstract: The article examines the lexico-semantic realizations of the concept of *motherland* in the Bulgarian linguistic picture of the world. Conceptual and connotative features are an integral part of every concept's structure; they are identified through the analysis of the dictionary definitions of the key lexemes that express them. The following key lexemes represent the concept of *motherland* in the Bulgarian language: *родина* (*native land*), *отечество*, *бащинà*, *матковина* (*fatherland*), *страна* (*country*), *земя* (*land*) as well as the name *Bulgaria*. The goal of this paper is to study the concept of *motherland* on the basis of data collected from surveys. Two types of surveys – based on the free associations method and on closed-ended questionnaires – have been used. The participants in the experiment are Bulgarians living in the country and abroad (the Western Outlands). A second focus of the study is the concept of the so-called *second motherland*. The concept's cognitive synthetic definition is formulated according to the methodology proposed by the Lublin Cognitive Ethnolinguistics School. The paper touches on the remaining six postulates underlying the ethnolinguistic analysis of concepts as defined by the proponents of the school. The cognitive definition of the concept of *motherland* is part of a larger study undertaken within the EUROJOS project.

Keywords: concepts, linguistic picture of the world, lexico-semantic representations, motherland, second motherland, surveys, free associative experiment, cognitive definitions, cognitive ethnolinguistics, Lublin Ethnolinguistics School

Мария Китанова

***Родината* като ценност в българския език**

Развитието на когнитивната лингвистика от началото на XX век отделя внимание на езиковата дейност като способност на отделния индивид. Един от основните термини, с които оперира тя е **н а и в н а к а р т и н а н а с в е т а** (Vitgentshtayn 1921; Weisgerber 1929). Съдържанието на това понятие отразява идеите на Хумболт и неохумболтианците за вътрешната форма на езика, а също и хипотезата на Сепир-Уорф за езиковата относителност. Така че **е з и к о в а т а к а р т и н а н а с в е т а** за всеки говорещ човек зависи както от заобикалящата го действителност, така и от номинативната традиция на езика, с който си служи. Тази езикова картина на света се открива в различни дискурси: философски, религиозен, литературен, фолклорен и др. Езикът е транслятор на определена културна информация. Неговата кумулативна функция дава възможност да се съхранява целият езиков опит на един колектив (етнос, народ, нация). Това означава, че националната езикова картина на света се отразява в семантиката на езиковите единици чрез системата от значения и асоциации.

Концептът РОДИНА в българската езикова картина на света се проучва от Китанова/Kitanova 2019: 27-34; Китанова/Kitanova 2020: 133-143; Китанова/Kitanova 2020a: 77-86; Китанова/Kitanova 2022: 14-29.

Концептът *родина* през призмата на лексикографията

Общочовешката ценност РОДИНА е релационно понятие, чиято структура съдържа персонално отношение към собственото лично пространство, изконно противопоставя-

що се на чуждото. Аксиологичният аспект на концепта РОДИНА е подробно изследван в работите на Вежбицка, Телия, Тер-Минасова, Воркачов и др.

В настоящето изложение се разглеждат лексико-семантичните експликации на концепта РОДИНА по най-авторитетните български лексикографски източници. Приемаме, че в структурата на всеки концепт са налице понятийно-съдържателни признаци, които се изявяват въз основа на анализ на дефинициите от тълковните речници на ключовите лексеми, които го представят (Валеева/Valeeva 2010: 10-20; Маслова/Maslova 2006: 42, 59).

В българския език репрезентанти на концепта РОДИНА са следните ключови лексеми: *родина*, *отечество*, *бащинà*, *татковина*, *държава*, *страна*, *земя*, а също и личното име *България*. Те практически са синоними.

В Речника на българския език са представени следните значения на лексемата *Родина*:

Родина

1. Страната, в която някой е роден, откъдето произлизат предците му или където е отрасъл; отечество, татковина. *Но аз ще видя пак р о д и н а т а и всичко близко, що съм оставил там* (Иван Вазов). *О, майко моя, р о д и н о м и л а, / защо тъй жално, тъй мило плачеш!* (Христо Ботев). *О, скрити вопли на печален странник, / напразно спомнил майка и р о д и н а!* (Димчо Дебелянов). *Далеч от р о д и н а, в к р а й чужди събрани, / изпити и бледни, в порутен бордей, / те пият, а тънат сърцата им в рани* (Пейо Яворов). *В н о в а т а с и р о д и н а славянските племена били вече не родови, а териториални обединения.*

2. Място, територия, откъдето произлиза и обикновено откъдето се е разселила някаква общност от хора (народ, племе и под.); прародина, праотечество. *Ние още не знаем къде е родината на траките, не знаем от къде и кога почва движението им на юг и на изток. Тук, в Тракия и Илирия, е била родината на хуните според него.*

3. Прен. Място, откъдето произлиза или където е възникнало нещо, произход: *Майка ми е американка, но баща ми е българин. Родината на валса е Виена. България е родината на славянската писменост. Родината на това дърво са земите на остров Океания. Родината на лалето е Азия. Южна Америка е родината на домата.*

4. Остар. Родно място. *Близо до Охрида е Струга, родина на двамата братя Миладинови.*

Освен съществителното от ж.р. *родина*, се използва и прилагателното *роден* в различни колокации: *роден край, родно място, родна страна, роден кът, родна стряха, родно село, роден град, роден език, родна майка, родна песен.*

Често *родина* се среща в словосъчетания с притежателните местоимения *мой, наш*: *Моята родина е България. Нашата красива родина България се намира на Балканския полуостров.*

Лексемата *родина* е част от семантичното поле *род* (**rod-*), характерно за всички славянски езици. По мнението на Трубачов тя е етимологично свързана със семантиката на глагола *расти, вырастать, проращать* > *рождатся* (Трубачев/Trubachev 2006:150-153).

Лексема *род* през призмата на лексикографията

В Старобългарски речник са представени и следните производни: *родителевъ* 'родителски'; *родитель* - 'родител, създател'; *родительница* - 'майка'; *родителскъ* - 'родителски'; *родительство* - 'това, което е унаследено', *родство* – 1. раждане; 2. род, роднин-

ски; *рождество* – 1. рождение; 2. *рожденъ дънь*; *рождествънъ* – ‘родствен’; *рождьес* – ‘издънка, клонка, ластари’.

Глаголът *родити*, *рождж* – 1. да стана майка; 2. да дам живот; 3. ставам причина нещо да възникне.

Устойчиви съчетания: *женъскъ родъ* – ‘женски пол’; *добра блага рода* – ‘с благороден произход’.

В Речника на Н. Геров (Геров/Gerov 1978: 83-84) са отбелязани следните значения на лексемата *р о д*: 1. всички, които са от едно потекло, от един прародител; 2. *рода*, своещина; 3. *рода*, влака, корен, кръв, крътило, коляно.

В Български тълковен речник (БТР/BTR 1973: 882) са налице следните значения на лексемата *р о д*: 1. множество хора с общо минало; 2. съюз на роднински семейства с общо стопанство, които образуват основната обществена единица на първобитното общество; 3. роднини по общ дядо или пращядо; влака, *рода*; 4. роднина; 5. поколение, коляно, *рода*; 6. семейство, порода, произход; 7. плод, рожба; 8. група от близки по нещо видове; 9. граматически род.

От приведените примери е видно, че значението ‘раждане’ не се среща в речника на Н. Геров и в съвременните тълковни речници. В неговия речник значението – ‘всички, които са от едно потекло, от един прародител’, е първо, а в Старобългарски речник – второ. В Български тълковен речник това значение е трето. Следователно, исторически се наблюдава разместване на значенията във времето.

В Синонимен речник за лексемата *род* са отбелязани следните значения: 1. произход, произхождение, начало, потекло, потомство, потомци, родословие, генеалогия, поколение, генерация, фамилия, семейство, джинс, сой; 2. *н а р о д*, *племе*, *коляно*, *раса*, *кръв*; 3. сорт, вид, подвид, категория, отдел, естество, класа, система; 4. качество, манталитет; 5. порода, разновидност; 6. *к л а н*, *племена* *г р у п а*; 7. *рода*, роднини, родственици; 8. роднина, сродник, семейни връзки; 9. родство, група, династия, домочадие, челяд, порядък.

В Български тълковен речник (БТР/BTR 1973: 883-884) са посочени и следните производни от корен *род-*: *рода* – 1. роднини; 2. роднина; *родов* – 1. който се отнася до род; който е свързан с раждане; *роден* – 1. свързан най-тясно с кръвно родство (роден брат, родна майка); 2. свързан с родината и с народа (*роден език*, *роден край*); 3. чисто народен, битов (*родна песен*); *родея се* – 1. роднина съм на някого, 2. близък съм, имам сродство, прилика с някого или нещо; *родоначалник* – 1. пращядо или прабаба; 2. основател, основоположник; *родина* – страната, в която човек се е родил, откъдето произлиза родът му: отечество, татковина, роден край; *родители* – баща и майка; *роднина* – човек по отношение на някого, с когото има кръвни връзки или сватовски връзки; родственик, сродник; *родословие* – история на известни поколения на един род и взаимните им родови връзки; *родство* – 1. роднинство; 2. близост по произход, по някои характерни черти, по съдържание.

Синоними на лексемата *родина* в български език са: *отечество*, *бащинà*, *страна*, *държава*, *земя*, *България*.

Антоними: *чужбина*, *чужда страна*, *странство* (той замина в странство). В диалектите – *тугинà*: Тугината пуста да остане, тая от либето ме раздели.

Но кълни, майко, проклинай /
таз турска черна прокуда, /
дето нас млади пропъди /
по тази тежка чужбина - да ходим да се скитаме /
немили, клетки, недраги! (Хр. Ботев)
...оставили в кърви нещастна родина, /
оставили в пламък и бащин си кът/

немили-недраги в далека ч у ж б и н а,
един – в механата! – открит им е път (Пейо Яворов)

Отѣчество

Страната, в която някой се е родил, в която живее неговият народ.

Отечество любезно, как хубаво си ти!

Обичам те мое мило отечество! (Иван Вазов);

Отечество мило любя! (Христо Ботев).

Лексемата произлиза от старобългарската дума *отъць*, която се е запазила и в диалектите като *отчина*, *вотчина*, *отцѣвина* със значение ‘унаследен имот’.

В стб. език *отъць* означава ‘баща’. В съвременния български език обаче се среща и значение ‘звание на православен свещеник, калугер или владика’ (БТР/BTR 1973: 607). *Отъчина* е ‘родно място, отечество’, а прилагателното *отъчь* означава – ‘бащин’. Според В. Колесов (Колесов/Kolesov 1999: 168-169), думата *отечество* в руски език е българизъм, зает през Х век като превод на гр. *patris*. Той смята, че тази замяна става постепенно. В началото вместо думата *отечество* се използва *род*. С други думи след време бащата като глава на семейството заменя дядото. При това положение се оказва, че вече не родът, а семейството е в центъра на вниманието на славянина. *Отечество* практически означава мястото, където живее бащата. В българските диалекти лексемата *вотчина* // *отчина* – означава владение, имущество на рода. Думата *отечество* със значение ‘родина, родна земя’ прониква в руски език в началото на XV век от български източници. За първи път го употребява един от учениците на Московския митрополит Киприан в края на XIV век. Колесов заключава, че по този начин понятието *отечество* започва да се асоциира с родно място, при това не родно по кръв, а по месторождение.

Бащинà (диал.)

Лексемата е производна от *баща* и има следните значения: 1. Наследство; 2. Родна земя, отечество (БТР/BTR 1973: 42).

В български език *баща* се среща със значенията: 1. мъж по отношение на децата си; 2. мъж, който има деца; 3. прен. родоначалник: *Древните наричали Херодот баща на историята*. В Манасиевата хроника е регистрирано прилагателното *ващинъ*, а в среднобългарски думата *бащинà* – ‘вид налог, наследено имущество’. Срещат се и словосъчетанията: *бащин дом*, метонимията *бащино огнище* със значение – ‘роден дом, роден край’, а също и *бащин край* със значение – ‘роден край’. Прилагателното *бащин* означава – ‘който принадлежи на баща’, а *майчин* – ‘който принадлежи на майка’ (БТР/BTR 1973: 42, 437). Прилагателното *роден* означава ‘свързан най-тясно с кръвно родство’, а кръвното родство в българската култура има патрилинеен характер. За *роден език* обаче се употребява словосъчетанието *майчин език*. За Иван Вазов („Българският език“) това е „...език на тая, дете ни роди...“.

Най-разпространени са колокациите: *бащин дом*, *бащин кът*, *бащин край*, *бащино огнище*, които по своята същност са метонимии.

...оставили в кърви нещастна родина, /

оставили в пламък и б а щ и н с и к ъ т /

немили-недраги в далека чужбина, /

един – в механата! – открит им е път (Пейо Яворов)

Татковина отечество/ родина

Лексемата е производна от роднинския термин *татко* – ‘баща’, който има както вокативен, така и реферативен характер. Употребява се предимно в художествени текстове. *Хубава си, татковино, /име сладко, земя — рай!* (Петко Рачов Славейков).

Земя, родна земя

Като пето значение на лексемата *земя* в Речник на българския език е отбелязано: ‘пространство, територия, която се населява и владее от даден народ’.

Употребява се обикновено със съгласувано или несъгласувано определение. *Ти си оная б л а г о с л о в е н а з е м я, която цъфти, която е пълна с нежности, със сияния и величие* (Любен Каравелов). *З е м я т а на Ботев и Левски отново е робска земя... З е м я като една човешка длан, но ти за мен си цяло мироздание* (Георги Джагаров). *Българийо драга, мила, з е м я пълна с добрини, земя, що си ме кърмила, моя поклон приема* (Иван Вазов).

Среща се и колокацията *ничия земя*, която е военен термин и има значение ‘пространство, територия, която се намира между предните позиции на две воюващи войски, сили’. *Виждах русото момче с излъсканата пушка, виждах го там — на ничията земя, между враговете и приятелите* (Павел Вежинов).

Държава

В Български тълковен речник (БТР/ВТР 1973: 191) лексемата *държава* се среща със следните значения:

1. Независима страна, управлявана от свое самостоятелно правителство. *Нашата държава е България. Първата българска държава е създадена през 681 г. Границите на българската държава бяха запазени.*

2. диал. Събраният на едно място имот на едно лице. *Ангел няма ни дукаато, ни педя държава* (Иван Вазов).

Страна

Като шесто значение на лексемата *страна* в Български тълковен речник е отбелязано: ‘държава, земя, област’. *В нашата страна виреят различни овоци.* (БТР/ВТР 1973:971). Тя се използва най-често в съчетания с притежателните местоимения *моя, наша*: *Моя страна, Моя България! Моя любима страна! Нашата страна е много красива.* Като синоними на лексемата *родина* в българския език се срещат и колокациите: *роден край, бащин край, бащино огнище, родно пепелище*, които по своята същност са метонимии.

Антоними на лексемата *родина* са *чужбина, чужда страна, в странство* (в чужбина), а в югозападните говори и *тужина*.

Ако направим анализ на речниковите дефиниции на лексемата *родина*, ще видим, че от съдържателната структура на концепта могат да бъдат отделени следните компоненти, които го характеризират като ценност за носителите на българската култура.

1. Родината е родна страна, земя.
2. Родината е място, където човек се е родил и където живеят неговите близки.
3. Родината е място, от което произхождаме.
4. Родината е страната на нашите предци, прародина.
5. Родината е страната, в която си се родил и на която си гражданин.

Заклучение

Множеството връзки на всеки индивид със „своето“ пространство обуславя сложната структура на концепта РОДИНА, в състава на който влизат такива компоненти като „Месторождение“, „Местоживеене“, „Месторождение на предците“, „Държава“, „Народ“, „Нация“, „Патриотизъм“ и др. Номинациите *България, родина, родна страна, държава, отечество, татковина* и др. са свързани с емоционалната сфера на човека. Географската среда включва представяне на природно-ландшафтни признаци и граници: Балкан, Дунав, Марица, Стара планина, Тракийска равнина.

Тамо де се възвишава
горда Стара планина,
де Марица тихо шава
из тракийска равнина... (Иван Вазов)

А Вардар, Дунав и Марица
Балкана, Странджа и Пирин
Ще греят нам до гроб зарица
сред споменът един (Пейо Яворов)

Затуй му пее песента
на Странджа баир гората
на Ирин-Пирин тревата
меден им кавал приглася
от Цариграда до Сръбско
и с ясен ми глас жетварка
от Бяло море до Дунав (Хр. Ботев)

Универсален символ, олицетворяващ образа на България е Балканът, който пази историческата памет на българския народ.

Настане вечер, месец изгрее
Звезди обсипят свода небесен
гора зашуми, вятър повее
Балканът пее хайдушка песен... (Христо Ботев)

Родината винаги предполага наличието на граница, което определя и основното противопоставяне, налагащо се при анализа на семантиката на лексикалните единици: *свой – чужд* и *вътрешен – външен*.

Концептът *родина* през призмата на анкетните данни

Термините концепт и *езикова картина на света* обикновено се дефинират в рамките на когнитивната лингвистика и лингвокултурологията. Приема се, че концептът е „динамична ментална структура, по-сложна от значението, в която има понятийна, ценностна, оценъчна, културно-фонова информация, съдържаща се в лексиката на всеки отделен език, и имаща когнитивна същност. Той обхваща както денотативното, така и конотативното съдържание на лексемите, отразяващо представата на носителите на дадена култура за явлението с цялото многообразие на неговите асоциативните връзки и е представен в различни знакови форми (в лексеми, устойчиви словосъчетания, различни дискурси и т.н.). *Езикова картина на света* на всеки говорещ човек се открива както в „живите комуникативни процеси в тяхната действена приемственост с езика и културата на етноса“ (Телия/Telia 1996: 216), така и в различни дискурси: философски, религиозен, литературен, фолклорен и др. Това означава, че националната езикова картина на света се отразява в семантиката на езиковите единици чрез система от значения и асоциации.

В последно време в когнитивната лингвистика концептите се описват и анализират и чрез използване на експериментален метод (анкети) с цел да се насочи вниманието към спонтанните речеви реакции на носителите на определен език. За първи път свободен асоциативен експеримент (САЕ) се опитва да проведе през 1879 г. английският учен Франсис Галтън. Методът за анализ на асоциациите изиграва голяма роля в развитието на психологията. Галтън създава първия широко използван въпросник. По-късно в началото на XX век САЕ е проведен от американските психолози Кент и Розавин. Свободният асоциативен експеримент (САЕ) се прилага, за да се открият връзките, които една изречена или чута дума извиква в човешкото съзнание. Асоциативните връзки от своя страна се делят на два вида: парадигматически и синтагматически. Парадигматическите връзки са във вертикална посока, според речника на съответния език, а синтагматическите са хоризонтални или линейни. Наричат се още връзки на допълването. Те се проявяват при съчетаване на думите в речта, за образуване на изказване.

В българската лингвистика с подобни експерименти се занимават Герганов/Gerganov 1978, 1984; Джалев, Николова/Dzhalev, Nikolova 1990, а по-късно е изработен и Български асоциативен речник (2003 г.) от авторски колектив на СУ „Св. Климент Охридски“ (Балтова/Baltova 2003). В Люблинската етнолингвистична школа при изработването на петтомния „Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów“, Люблин, 2015, се използват анкети, които са представени в специална част на Лексикона „Nazwy wartości w językach europejskich“, Люблин 2017. В този том са отпечатани три работи от български автори: Китанова/Kitanova 2017: 81-92, Витанова/Vitanova 2017: 237-243, Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2017: 361-354. Експериментални методи използва и К. Исса при работа с бежанци в България (Исса/Issa 2018: 128-143). Има още редица автори социолингвисти, които използват САЕ.

Настоящата част от изложението е посветена на характеристиката на концепта РОДИНА по данни от експериментално изследване. Реакцията на думата-стимул, която всъщност е и основна лексема, репрезентираща концепта, помага за пълната му характеристика и по тези причини материалите от всеки асоциативен експеримент са важен източник при изучаването на базови концепти във всяка национална култура. То представя „допълнителни доказателства за връзката между културно-историческия опит на даден етнос, неговата национална психология и езиковото съзнание (Цветкова-Цветанова/Cvetkova-Cvetanova: https://philol-forum.uni-sofia.bg/portfolio-item/br-4/04_tsvetelina_tsvetkova-tsvetanova_ff4/).

Процедура на използвания асоциативен експеримент: на определен брой информатори се дава дума-стимул или думи-стимули, при което те трябва да посочат първата асоциация, за която се сещат. С всеки информатор се работи поотделно. Прилага се така нареченият свободен асоциативен експеримент. В случая са направени 70 асоциативни анкети и 70 анкети със затворен (избираем) отговор. Думите-стимули са РОДИНА и ВТОРА РОДИНА.

Във втората част на експеримента са зададени следните въпроси:

Р о д и н а т а з а В а с е: (огражда се с кръг)

1. Място, територия, откъдето произлиза и обикновено откъдето се е разселила някаква общност от хора (народ, племе и под.); прародина, праотечество.
2. Страната, в която съм се родил и в която живея аз и моето семейство.
3. Страната, в която живея и се чувствам добре.
4. Друго – (изписва се).

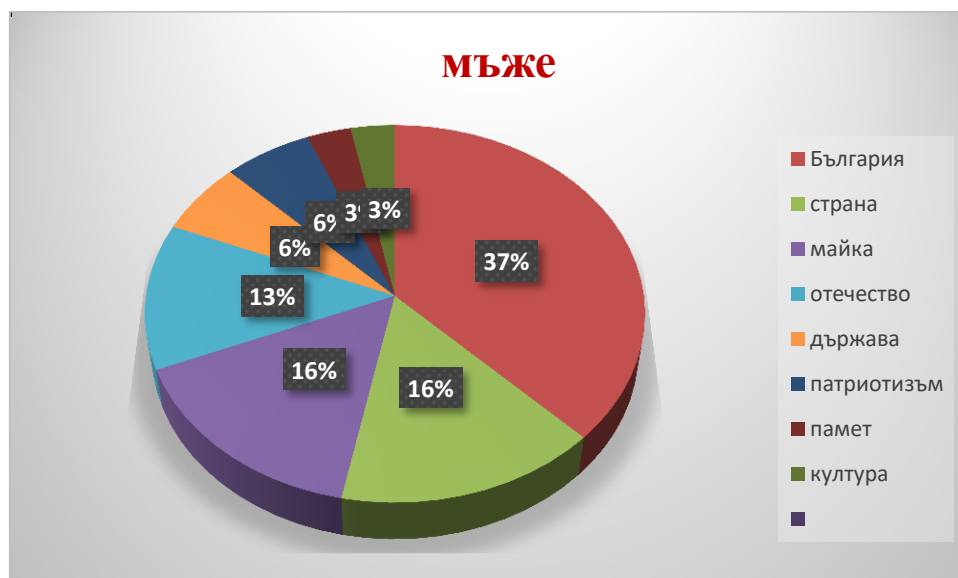
Изработени са 70 анкети на 38 жени и 32 мъже на възраст от 30 до 65 години. Двама анкетирани са на 21 и 22 години и двама над 65 години. 50 от анкетите са направени в Цариград, където живее компактно българско население извън границите на България, за което благодаря на колежата Иван Давидков. Другите 20 анкети са за проверка на данните от първите 50 с информатори, живеещи в България. За сравнение в работата се използва „Български асоциативен речник“ (Балтова, Евтимова, Липовска, Петрова/ Baltova, Evtimova, Lipovska, Petrova 2003).

Фигура 1. Разпределение

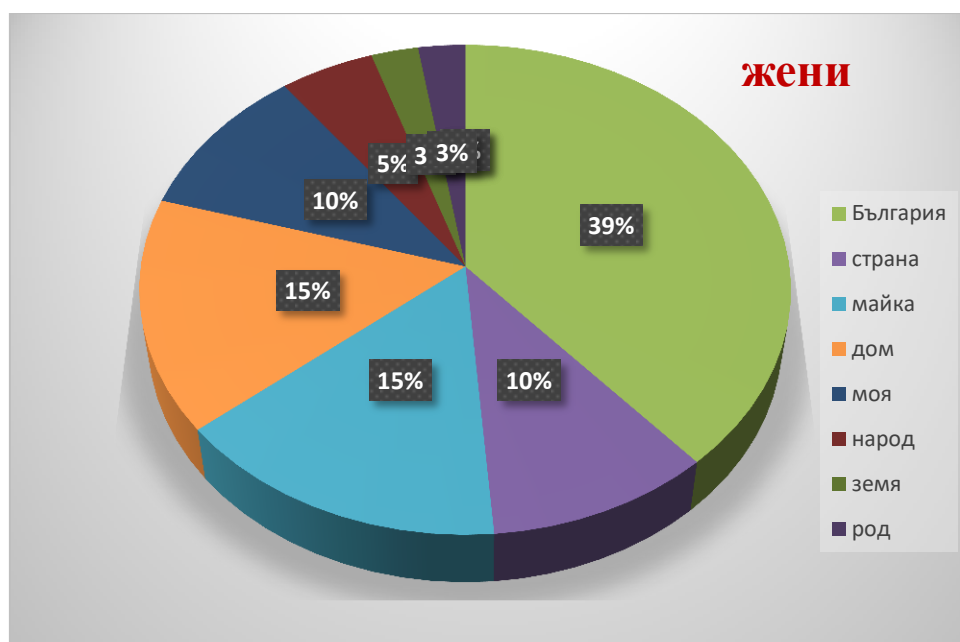
На първия въпрос, при който думата стимул е *родина*, се наблюдават следните резултати:

Мъже: България – 12; страна – 5; майка – 5; отечество – 4; държава – 2; патриотизъм – 2; памет – 1; култура – 1.

Фигура 2. Разпределение

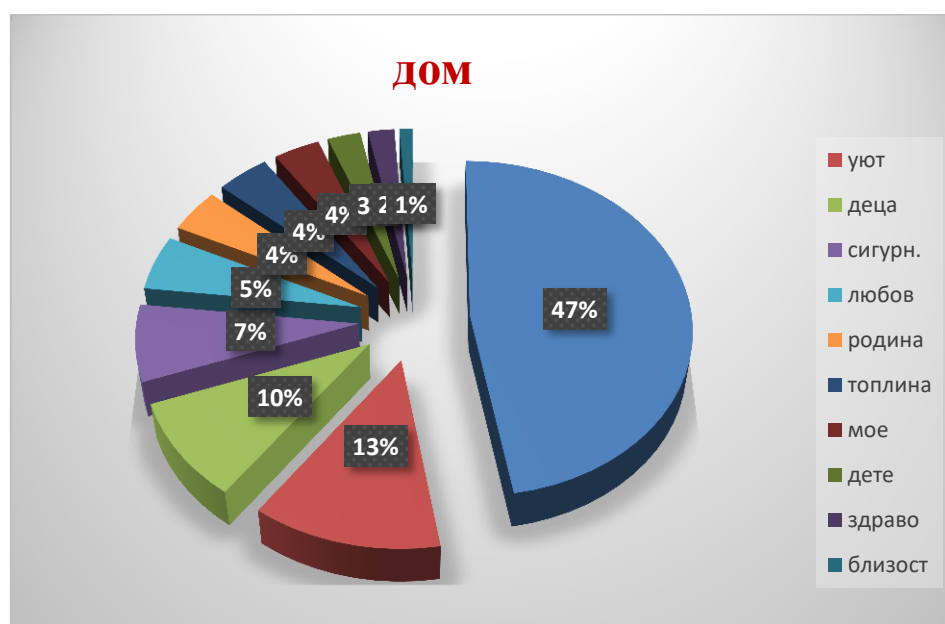
При жените се наблюдават следните отговори: България – 15; страна – 4; майка – 6; дом – 6; моя – 4; народ – 2; земя – 1; род – 1.

Фигура 3. Разпределение

Както е видно, асоциациите при жените и мъжете са различни. Общи, но с различна количествена характеристика, са *България*, *страна*, *майка*. При мъжете се наблюдават асоциации като: *държава*, *патриотизъм*, *памет*, *култура*, а при жените *дом*, *моя*, *народ*, *земя*, *род*.

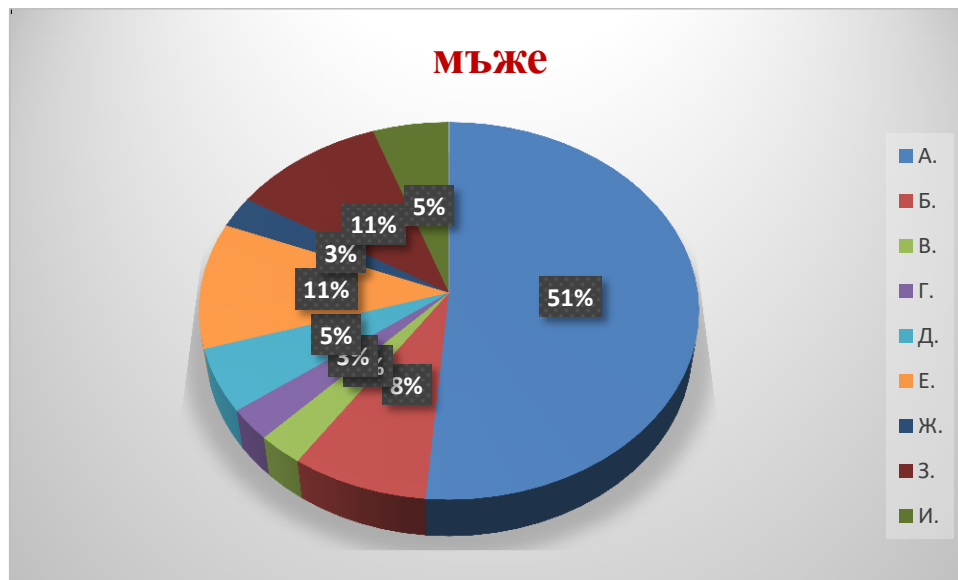
При едно друго асоциативно изследване на концепта *дом*, се наблюдава следното: *уют* – 24; *деца* – 18; *сигурност* – 14; *любов* – 10; *р о д и н а* – 8; *топлина* – 8; *мое* – 7; *дете* – 5; *здраве* – 4; *близост* – 2. Тук се появява асоциацията *родина*, а при жените и асоциация *дом*. Това отъждествяване на родината с дома е характерно и в редица журналистически текстове: *Първо да оправим проблемите в собствения си дом. Да подредим в началото дома си – България*. Почти еднакво е количественото съотношение на релацията *родина* – *майка* при мъжете и при жените. Тази релация се среща в поезията, особено в периода на освободителните борби.

Фигура 4. Разпределение

На въпроса: Какво за вас е родина? При мъжете наблюдаваме следните отговори:

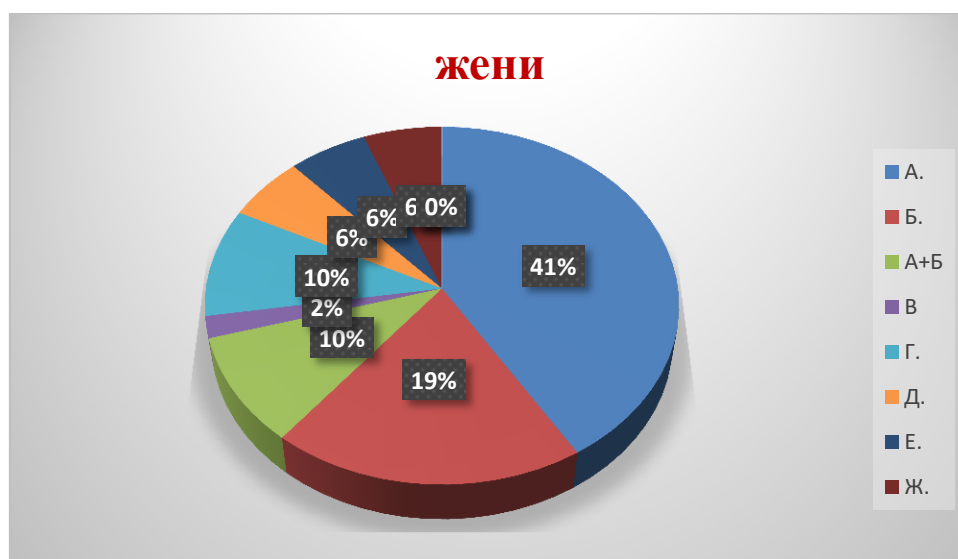
А. Мястото, където съм се родил – 19; Б. Държавата, в която живея и работя – 3; В. Където е моят народ – 1; Г. Българска история, култура, борба за независимост – 1; Д. Мястото, на което принадлежа и на което служа – 2; Е. България – 4; Ж. Място, където се намира моето семейство – 1; З. Място, където се чувствам добре – 4; И. Място, откъдето е моят произход – 2.

Фигура 5. Разпределение

Отговорът „Място, където се чувствам добре“ се среща при по-млади хора между 30 и 40 години. Тяхното разбиране е по Макиавели „Родината е там, където се чувствам добре“. При хора над 60 години отношението към Родината е емоционално. За това ще стане въпрос по-нататък. „Мястото, откъдето е моят произход“ и „мястото, където е моят народ“ са в анкетите на респонденти от Цариброд.

При жените се наблюдава следното: А. Мястото, където съм се родила – 21. Б. Държавата, в която живея и работя – 10; А + Б – 5; В. Българска история, култура, борба за независимост – 1; Г. България – 5; Д. Място, където се намира моето семейство – 3; Е. Място, където се чувствам добре – 3; Ж. Дом – 1.

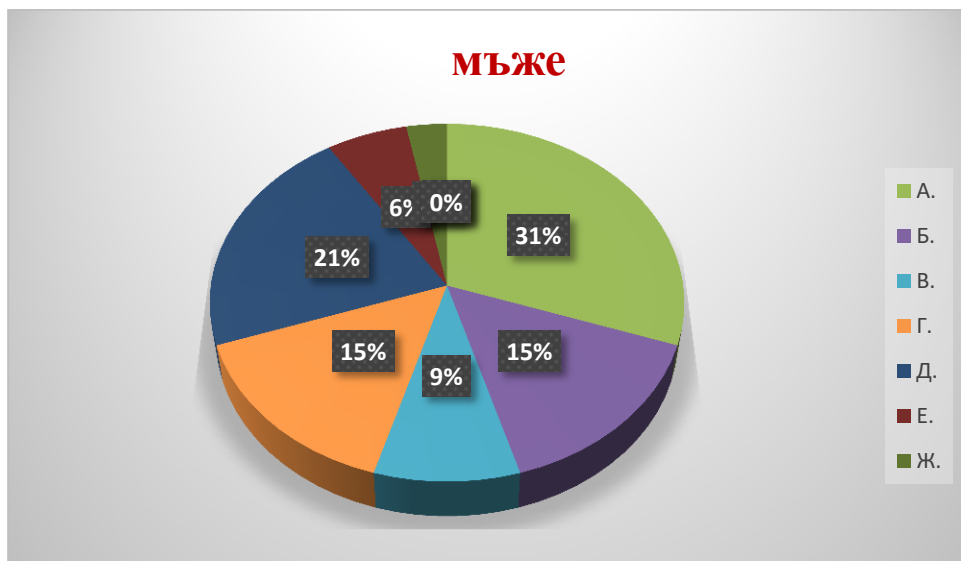

Фигура 6. Разпределение

В случая общите отговори при мъже и жени са повече, а и количественото съотношение е сравнително близко. При жените отново се среща връзката между *родина* и *дом*, което не се наблюдава при мъжете.

При задаването на въпроса: „Какво за вас е втора родина?“ се наблюдават следните резултати:

Мъже: А. Нямам такава – 10; Б. Място, където живея продължително и където работя – 5; В. Място, където искам да живея, различно от истинската родина – 3; Г. Място, където се чувствам добре, имам подходяща работа и доходи – 5; Д. Държавата, в която живее моят народ – България – 7 (информатори от Цариброд); Е. Сърбия – 2 (информатори от Цариброд); Ж. Целият свят – 1.

Фигура 7. Разпределение

Най-много информатори са отговорили, че нямат втора родина. Интересно е, че за една част от българите, живеещи в Западните покрайнини, втора родина е България, а за други – втора родина е Сърбия, което показва, че за тях България е истинската родина, независимо, че не живеят в нея. Появяват се и отговори, които са свързани с работа, доходи, продължително живеене. Интересни отговори са: „Място, където искам да живея, различно от истинската родина“, а също и „целият свят“.

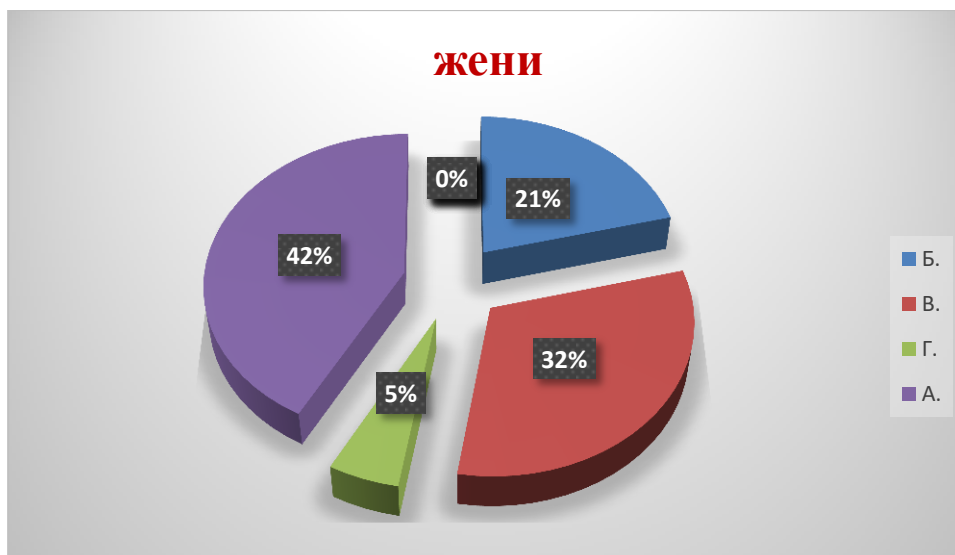
Жените са по-лаконични:

А. Нямам такава – 16;

Б. Място, където се чувствам добре – 8;

В. Държавата, в която живее моят народ (България – от Цариброд) – 12;

Г. Алтернатива на истинската родина – 2.

Фигура 8. Разпределение

И при мъжете, и при жените между 20 и 40 години се наблюдава отговорът „място, където се чувствам добре“, като при жените той е количествено по-изразен. Тук второ място по количествен показател заема отговорът „държавата, където живее моят народ“. Това са респонденти от Цариброд, които отлично разбират, че държавата, където живее техният народ, е България. Прави впечатление отговорът „алтернатива на истинската родина“, което означава, че лицето търси нещо различно, тъй като в момента ситуацията в собствената му родина не го удовлетворява.

А н к е т и с ъ с з а т в о р е н (и з б и р а е м о т г о в о р)

На въпроса „Родината за вас е?“ са представени следните отговори:

А. Място, територия, откъдето се е разселила някаква общност от хора, прародина, праотечество.

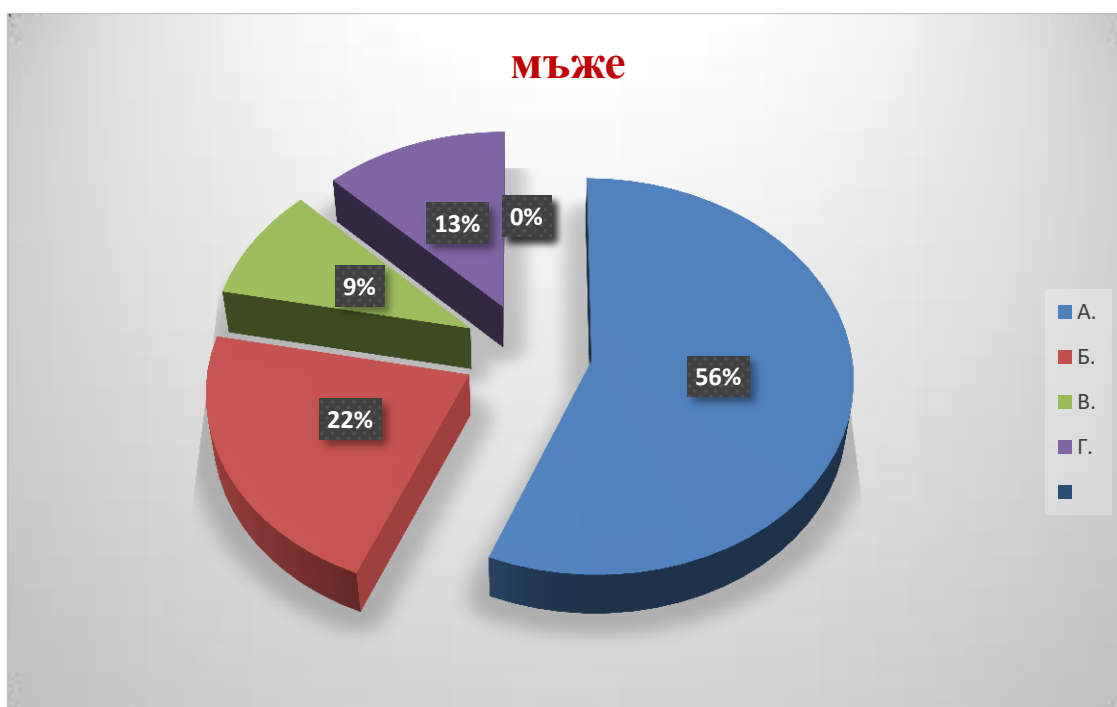
Б. Страната, в която съм се родил и където живее моето семейство.

В. Страната, в която живея и се чувствам добре.

Г. Друго – изписва се.

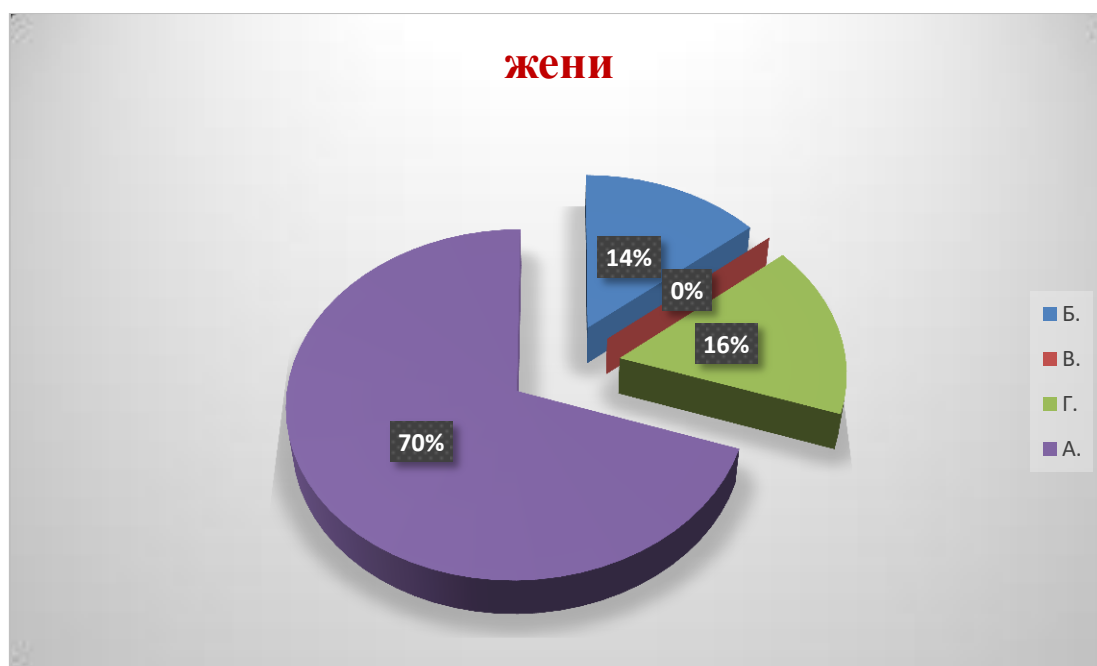
Резултати:

Мъже: А. – 18; Б. – 7; В. – 3; Г. – 4; Д. – 0

Фигура 9. Разпределение

При жените отговорите са следните: А. – 30; Б. – 6; В. – 0; Г. – 7; Д. – 2

Фигура 10. Разпределение

В Български асоциативен речник (Балтова, Евтимова, Липовска, Петрова/ Baltova, Evtimova, Lipovska, Petrova 2003: 256) са представени следните асоциации на думата-стимул *родина*.

България – 112; страна – 39; майка – 28; дом – 25; отечество – 24; моя – 22; татковина – 13.

Фигура 11. Разпределение

В статията на Цветкова-Цветанова/Tsvetkova-Tsvetanova (<https://philol-forum.uni-sofia.bg/portfolio-item/br-4/04_tsvetelina_tsvetkova-tsvetanova_ff4/) *Номинации на концепта „родина“ в съзнанието на млади българи, родени зад граница*, родината е представена само чрез анализ на есетата от 40 студенти от Тараклийския университет в Молдова и 21 ученици между 14-21 години. Асоциативен експеримент в статията не е показан за съжаление. В тези есета родината присъства чрез разнообразно множество от номинации. Предложената класификация следва приети образци, но е породена от спецификата на конкретните писмени текстове на бесарабските българи.

Интересен момент в нашите анкети е това, което е написано под въпроса „Друго“ (изписва се). Тук има само един отговор от жена на 63 години. Наблюдават се номинации: *свято място, история, език и култура, дом за моите /нашите деца, бъдеще*. В този кратък текст се открива всичко, което беше посочено по-горе.

В изработените анкети се срещат и такива, при които респондентите не са се задоволили само с отговори, но са написали след тях малки текстове, в които разкриват отношението си към родината и към т.нар. втора родина. При жените това са 10 анкети, в които е описано отношението към родината, а при мъжете те са 8. В описанията се забелязват следните номинации:

Номинация на чувства към родината или породени от нея – *място, където винаги се връщам, винаги е в мислите ми; място, където съм раснал и съм бил щастлив; гордост, уют*.

Номинации чрез разбирането за род и семейство – *родители, приятели, родна къща, спомени от детството, дом*.

Номинация чрез исторически, културни реалии – *с която се отъждествявам, история, духовна категория, историческо, духовно и културно наследство*.

Идентифицираща номинация – *принадлежност, език, народ, религия*.

*

При работата по международния проект „Езикова и етнокултурна динамика на ценностите в славянския свят“, финансиран по програма ERA NET RUS Plus, на който бях координатор, реших да възложя друг тип изследване на определени ценности чрез

т.нар. фокус групи. Изследването се наричаше „Динамика на ценностите в българската култура и език“ и беше изпълнено от Център за регионално развитие ООД (Конов, Конова/Копов, Копова 2021). Фокусът на дискусиата беше насочен към разкриване на значенията, асоциациите, чувствата и промяната във вижданията на участниците в период от 10 години, свързани с изследваните ценности. Самите участници бяха определени съобразно критериите пол и възраст и разпределени в три групи: от 25-34 год., от 35 до 54 год. и група 55+. Участниците са 39 лица, 19 мъже и 20 жени. Съотношението мъже – жени е по равно, с изключение на групата 35-54 г., в която участваха шестима мъже и седем жени. Формулирана беше основната цел на проучването – получаване на актуална информация за отношението към изброени предварително зададени ценности: *Родина, Семейство, Здраве, Справедливост, Народ, Патриотизъм, Солидарност, Свобода, Национален език*.

Основните задачи, които си поставихме, бяха да се определи с какво участниците асоциират всяка от изброените ценности. Какво означава за тях всяка от посочените ценности. Какви чувства предизвиква у участниците всяка от посочените ценности. Има ли промяна у респондентите в изследваните ценности през последните 10 години. Накрая се определя степента на значимост на всяка от посочените ценности за всеки участник в проучването.

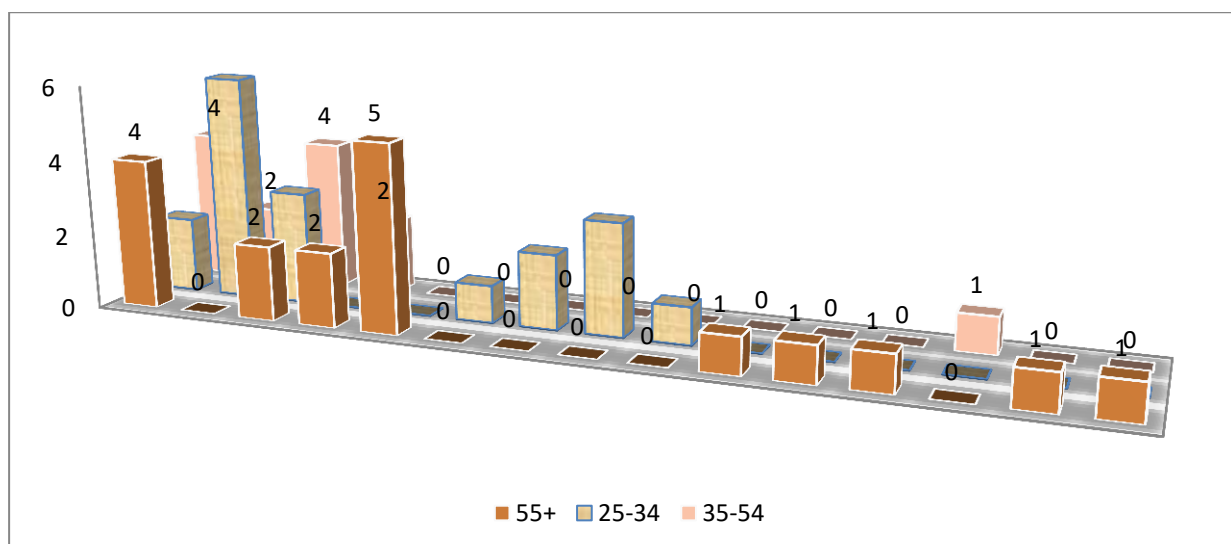

Таблица 1. Асоциации на думата стимул *Родина*

Резултатите, представени в таблица 1, очертават богатството на асоциациите, с които участниците свързват думата *Родина*. Повечето от участниците, от различните възрастови групи, асоциират родината с думи като *Отечество, дом, България*. Думите *обич, родно място и семейство*, посочени от други групи участници, насочват вниманието ни към тенденцията за възприемането на родината като дом, семейство, сигурност. Представата за една конкретна страна – отечеството България, където сме родени и израснали, е застъпена от половината участници, останалите свързват родината със своето най-близко обкръжение и дома, в който живеят. Особено ярко се откроява тази закономерност при младите хора от 25-34 години, където повечето участници са посочили, че родината за тях е домът, семейството, приятелите и природата.

Чувствата, които участниците изпитват към родината, са: обич, гордост, принадлежност, любов, любов и мир, сигурност, близост, ра-

дост, уют, възхищение, умиление, страхопочитание. Само един от участниците е посочил, че чувства безразличие, когато чуе думата родина.

Отношението към родината е останало непроменено при възрастовата група 55+, сравнявайки отговорите на въпросите, свързани с асоциациите и значенията с тези на въпроса, има ли различия с нагласата им към родината отпреди десет години. В групата на лицата от 35-54 години промяната е свързана с тяхното възприемане на родината като даденост и като ценност, стояща доста високо в ценностната им система. Най-младите споделят, че преди десет години за тях родината е била непозната, място, в което е трябвало да се адаптират и развиват своя личностен потенциал.

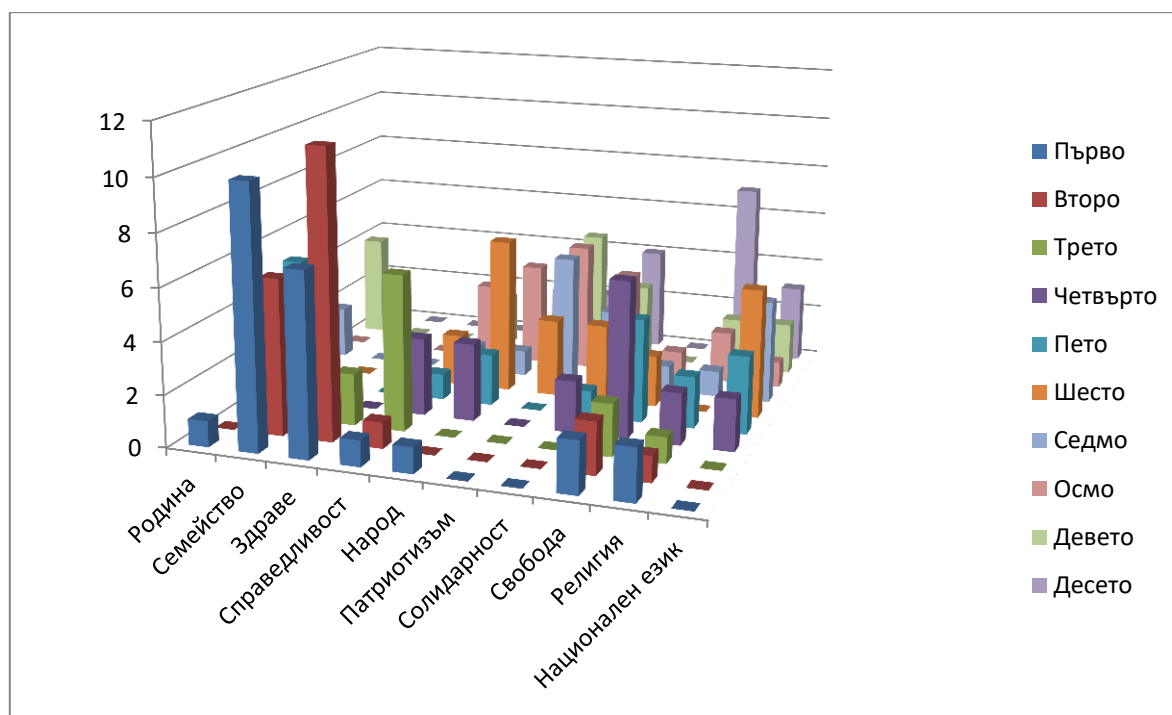

Таблица 14. Степен на значимост – жени

Жените, участвали в изследването чрез фокус групи, са 20. На първо място в ценностната йерархия на жените е *семейството*, на второ – *здравето*, на трето – *справедливостта*, на четвърто място е *свободата*, на пето – *родината*, на шесто – *народа*, на седмо – *националният език*, на девето – *патриотизмът*, на десето – *религията*.

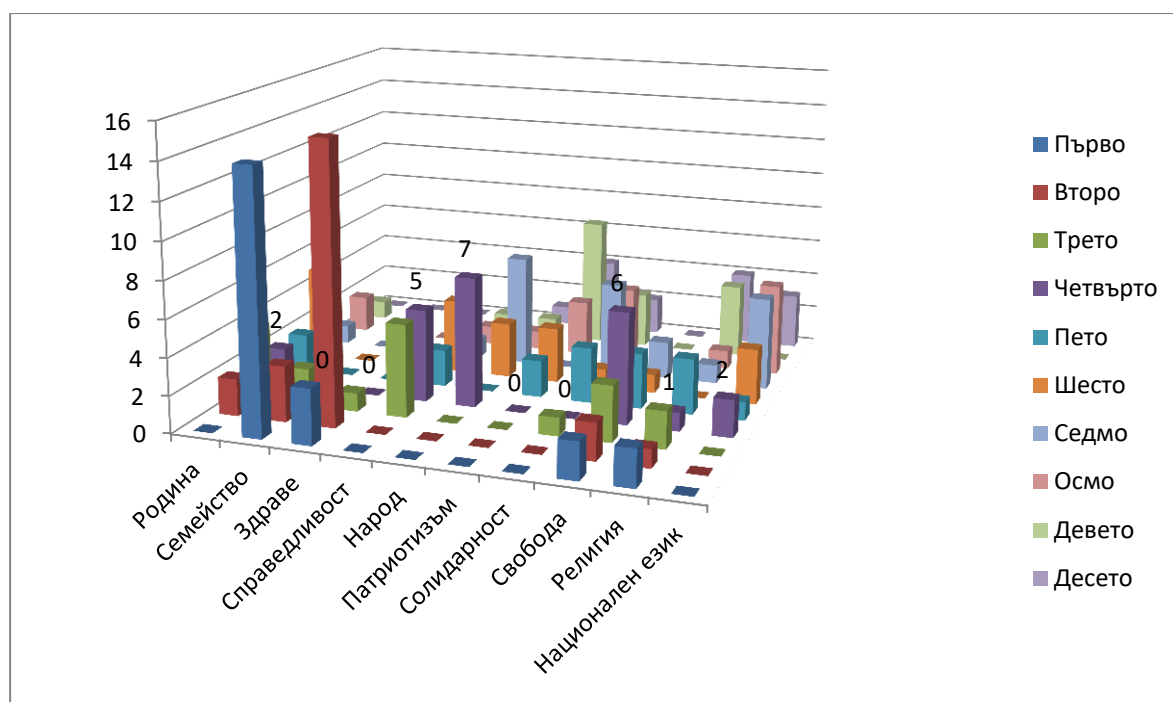

Таблица 14. Степен на значимост – мъже

Не откриваме разлика при подреждането на ценностите при мъжете. 19 участници са класирали на първите четири места *семейство, здраве, справедливост, свобода*. На последните две места – съответно *патриотизма* – на девето и *религията* – на десето.

Концептът *родина* в художествените текстове

В художествените текстове се срещат всички концептуални признаци, посочени в лексикографските трудове. В тях са характерни релациите *родина > майка* и *родина > мащеха*, а също и характерните метонимии *бащин кът* и *бащино огнище*. Подчертан е и ландшафтният пейзаж. Обръща се внимание на противопоставянето *свой – чужд*.

В една пословица срещахме имплицитно представено отношението към родината.

Едному майка, другиму – мащеха.

Но аз ще видя пак *р о д и н а т а* и всичко близко, що съм оставил там (Иван Вазов).

О, майко моя, *р о д и н о м и л а*,
защо тъй жално, тъй милно плачеш! (Хр. Ботев).

О, скрити вопли на печален странник,
напразно спомнил м а й к а и *р о д и н а*! (Д. Дебелянов).

Тамо де се възвишава горда Стара планина, де Марица тихо шава из тракийска равнина....(Иван Вазов).

А Вардар, Дунав и Марица
Балкана, Странджа и Пирин
Ще греят нам до гроб зарица
сред споменът един (Пейо Яворов, Заточеници).

Затуй му пее песента на Странджа баир гората, на Ирин-Пирин тревата; меден им кавал приглася, от Цариграда до Сръбско, и с ясен ми глас жетварка, от Бяло море до Дунав по румелийски полета (Христо Ботев, Хайдути).

Далеч от *р о д и н а*, в *к р а й ч у ж д и с ъ б р а н и*,

изпити и бледни, в порутен бордей,
те пият, а тънат сърцата им в рани (П. Яворов, Арменци).

Голямата, непоправимата загуба е за онези, които нямат вече с в о й р о д е н
к р а й, с в о я р о д и н а (Й. Йовков).

...оставили в кърви н е щ а с т н а р о д и н а,
оставили в пламък и б а щ и н с и к ъ т
немили-недраги в далека чужбина,
един – в механата! – открит им е път. (Яворов, Арменци).

Хубава си, т а т к о в и н о,
име сладко, земя – рай! (П. Р. Славейков).

Слънцето на свободата отново изгрея над бедната наша т а т к о в и н а
(Т. Влайков).

Ти си оная б л а г о с л о в е н а з е м я, която цъфти, която е пълна с нежности,
със сияния и величие. (Л. Каравелов).

З е м я т а на Ботев и Левски отново е робска земя... З е м я като една човешка
длан, но ти за мен си цяло мироздание (Георги Джагаров).

Българияо драга, мила, з е м я пълна с добрини, земя, що си ме кърмила, моя
поклон приеми (Иван Вазов).

Аз неведнъж изявих желание да ся учреди правилно училище, по примера на
европейските, в м о я т а р о д и н а, Габрово (П. Р. Славейков).

Близко до Охрида е Струга, родина на двамата братя Миладинови.

Майка ми е американка, но баща ми е българин. Родината на валса е Виена.
България е родината на славянската писменост. Родината на това дърво са
земите на остров Океания. Родината на лалето е Азия. Южна Америка е
родината на домата.

Когнитивна синтетична дефиниция на концепта *родина*

За реконструирането на езиковите стереотипи се налага създаването на нов тип „дефиниция чрез постулати“, или контекстова, „аксиоматична“ дефиниция, която е наречена „когнитивна синтетична дефиниция“ (Бартмински/Bartmiński 2015: 403; Нежбеговска-Бартминска/Nezhbegovska-Bartmińska 2014). Тя е приложена в пробния том на „Słownik ludowych stereotypów językowych“ (SLSJ 1980) и след това в „Słownik stereotypów i symboli ludowych“ (SsiSL, T. 1, ч. 1-4, 1996-2012), а също и в големия международен проект EUROJOS 1 и EUROJOS 2. Когнитивната синтетична дефиниция възпроизвежда „културно-езиков портрет на описвания обект и показва как този обект е видян от типичен представител на дадената култура“ (Бартминьски/Bartmin'ski 2005: 47). Дефиницията отчита съвкупността от всички релевантни признаци при функционирането на предмета и неговото назоваване в културата и в езика, които са определени в лексикографските трудове, различните текстове, а също и в анкетите. Това е дефиниция, изградена върху многобройни контексти. Според Люблинската етнолингвистична школа един концепт се изследва въз основа на парадигматическите и синтагматическите отношения на репрезентиращите го лексеми, тъй като елементите в езиковата система се намират в два вида отношения: синтагматични и парадигматични.

В този смисъл можем да твърдим, че когнитивната синтетична дефиниция е „аксиоматична“ или контекстова дефиниция, при която дефиниращите изречения са подредени според семантичните категории, цитатите са групирани според видовете на речта и според мотивите. Експлицитната част се отделя от текстовата документация. Синтетичната когнитивна дефиниция е „разновидност на един стереотип“ (Толстая/Tolstaya

2005: 59; Grzegorzczukowa 1998: 9-17) като всеки стереотип може да бъде представен в няколко профила. Така се отбелязват различни негови аспекти и могат да се степенуват определени негови утвърдени черти. Отделните аспекти на стереотипа/концепта са изградени чрез мрежа от категории, наречени ф а с е т и. Аспектите се определят въз основа на цялостното проучване – през призмата на лексикографските трудове, на текстовете и на анкетите. При дефиницията това се отбелязва по следния начин – (Р, Т, А), което означава речници, текстове, анкети.

В български език репрезентанти на концепта РОДИНА са следните ключови лексеми: *родина, отечество, бащинà, татковина, държава, страна, родна страна, земя, роден край*, а също и личното име *България*.

При направения анализ на речниковите дефиниции на лексемата *родина*, ще видим, че от съдържателната структура на концепта могат да бъдат отделени следните концептуални признаци, които го характеризират като ценност за носителите на българската култура.

1. Родината е родна страна, земя.
2. Родината е място, където човек се е родил и където живеят неговите близки.
3. Родина е мястото, от което произхождаме.
4. Родината е страната на нашите предци.
5. Родината е страна, в която си се родил и на която си гражданин.

В художествените текстове се срещат всички концептуални признаци, посочени в лексикографските трудове. В тях са характерни релациите *родина > майка* и *родина > мащеха*, а също и характерните метонимии *бащин кът* и *бащино огнище, родно пепелище*. Подчертана е и ландшафтната картина. Обръща се внимание на противопоставянето с в о й – ч у ж д.

В съвременните текстове като резултат от процесите на глобализацията често се среща колокацията *гражданин на света*, което показва, че съвременния човек не се чувства така свързан с определено място, наречено родина и той може да живее и работи навсякъде.

При изследването на концепта РОДИНА чрез лексикографски данни, текстове и анкети, можем да отделим следните аспекти:

П с и х о л о г и ч е с к и а с п е к т. Родината е място, където хората се чувстват добре. Тя е място, свързано с представата за род и семейство, с приятели, роден дом, усещане за щастие и принадлежност, предизвикващо патриотизъм.

С о ц и а л е н а с п е к т. В социален аспект родината се свързва с работа, доходи и реализация. Социалният аспект е свързан в част от номинациите и с т.нар. „втора родина“, която се възприема като алтернатива на истинската. Среща се и изказът: „Това е моята родина, но не е моята държава“.

К у л т у р е н а с п е к т. Родината е обвързана с културната и историческата памет, тя е „духовна категория“.

А к с и о л о г и ч е н а с п е к т. В анкетите аксиологичният аспект е силно изразен. Родината е система от ценности. Тя е свое пространство, свързано с народ, нация, език, принадлежност. Нейн символ е лъвът (Кръстева/Krasteva 2022).

П р о ф и л и р а н е.

След анализ на анкетите, можем да отделим два профила на концепта РОДИНА:

Профил, представящ традиционна представа за родината, при който основни са психологическият, културният и аксиологичният аспект.

Профил, свързан със съвременната представа за родината, при който силно е засегнат социалният аспект.

Третият профил е на т.нар. „втора родина“ – друга държава, в която човек живее и работи, чувства се добре, но осъзнава, че е чужденец в нея.

Заклучение

Множеството връзки на всеки индивид със „своето“ пространство обуславя сложната структура на концепта РОДИНА, в състава на който влизат такива компоненти като „Месторождение“, „Местоживеене“, „Месторождение на предците“, „Държава“, „Народ“, „Нация“, „Патриотизъм“ и др. Номинациите *България, родна страна, държава, отечество, татковина* и др. са свързани с емоционалната сфера на човека. Географската среда включва предствяне на природно-ландшафтни признаци и граници: *Балкан, Дунав, Марица, Стара планина, Тракийска равнина, Странджа, Пирин*.

Универсален символ, олицетворяващ образа на България, е *Балканът*, който пази историческата памет на българския народ, а символ на българската държавност е лъвът (по-подробно вж. Кръстева/Krasteva 2022).

Родината винаги предполага наличието на граница, което определя и основното противопоставяне, налагащо се при анализа на семантиката на лексикалните единици: с в о й – ч у ж д.

ИЗТОЧНИЦИ

- Андрейчин, Георгиев, Илчев и др. 1973: *Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев и др. Български тълковен речник (БТР)*, София: Наука и изкуство (Andreychin, Georgiev, Ilchev i dr. 1973: *Andreychin L., L. Georgiev, St. Ilchev i dr. Balgarski talkoven rechnik (BTR)*. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Геров 1975-1978: *Геров, Н. Речник на българския език. Фототипно издание, Т. 1-6.* София: АИ Проф. М. Дринов (GeroV 1975-1978: *GeroV N. Rechnik na balgarskiya ezik. Fototipno izdanie, T. 1-6, Sofia: AI Prof. M. Drinov*).
- РБЕ 2001: *Речник на българския език, Т. 1.* София: АИ Проф. М. Дринов (RBE 2001: *Rechnik na balgarskiya ezik, T. 1. Sofia: AI Prof. M. Drinov*).
- РБЕ 2006: *Речник на българския език, Т. 4.* София: АИ Проф. М. Дринов (RBE 2006: *Rechnik na balgarskiya ezik, T. 4. Sofia: AI Prof. M. Drinov*).
- РБЕ 2015: *Речник на българския език, Т. 15.* София: АИ Проф. М. Дринов (RBE 2015: *Rechnik na balgarskiya ezik, T. 15. Sofia: AI Prof. M. Drinov*).
- Старобългарски речник 1999: (CP), Т. 1. София: Изд. Валентин Траянов (Starobalgarski rechnik 1999: (SR), T. 1. Sofia: Izd. Valentin Trayanov).
- Старобългарски речник 2009: (CP), Т. 2. София: Изд. Валентин Траянов (Starobalgarski rechnik 2009: (SR), T. 2. Sofia: Izd. Valentin Trayanov).

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1980: *Ангелов, Д. „Българска земя“, „българска страна“, „българско царство“, „българска държава“, „България“.* Терминологични проучвания. – Старобългаристика № 3, с. 8-32 (Angelov 1980: *Angelov, D. “Balgarska zemya”, “balgarska strana”, “balgarska darzhava”, “Balgaria”.* Terminologichni prouchvaniya. – Starobalgaristika № 3, s. 8-32).
- Апресян 1995: *Апресян, Ю. Лексическая семантика (Синонимические средства языка).* Москва: Наука (Apresyan 1995: *Apresyan, Yu. Leksicheskaya semantika (Sinonimicheskie sredstva yazyka).* Moskva: Nauka).
- Балтова и др. 2003: *Балтова, П., А. Ефимова, А. Липовска, К. Петрова (съст.) Български асоциативен речник – прав и обратен.* София: УИ Св. Кл. Охридски (Baltova 2003: *Baltova P., A. Eftimova, A. Lipovska, K. Petrova. Balgarski asotsiativen rechnik – prav i obraten.* Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski).

- Бартмински 2015: *Бартмински, Й.* Седем ключови понятия на когнитивната етнолингвистика. – Български фолклор, № 4, с. 399-429 (Bartmiński 2015: *Bartmiński Yu.* Sedem klyuchovi ponyatiya na kognitivnata lingvistika. Balgarski folklor, № 4, s. 399-429).
- Бартмински 2005: *Бартминьский, Й.* Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. Москва: Индрик, 527 с. (Bartmin'skiy, Y. Yazykovoy obraz mira: ocherki po etnolingvistike. Moskva: Indrik, 527 s.).
- Бокова 1999: *Бокова, И.* Българският корен – словесни интерпретации и обредни практики (българите градинари в Унгария). Българи в Унгария. Будапеща: „Издателски институт на българите в Унгария“ (Bokova 1999: *Bokova, I.* Balgarskiyat koren – slovesni interpretatsii i obredni praktiki (balgarite gradinari v Ungaria). Balgari v Ungaria. Budapeshta: Izdatelski institut na balgarite v Ungaria).
- Ботев 2016: *Ботев, Хр.* Българска класика: Христо Ботев, избрани творби. София: София прес (Botev 2016: *Botev, Hr.* Balgarska klasika: Hristo Botev, izbrani tvorbi. Sofia: Sofia pres).
- Вазов 1985: *Вазов, И.* Стихотворения и поеми. София: Световна класика (Vazov 1985: *Vazov, I.* Stihotvoreniya i poemi. Sofia: Svetovna klasika).
- Валеева 2010: *Валеева, Д.* Репрезентация концепта дом в русской языковой картине мира. Автореферат за соискание ученой степени кандидата наук. Казань (Valeeva 2010: *Valeeva D.* Reprezentatsiya kontsepta dom v russkoy yazykovoy kartine mira. Avtoreferat za soiskanie uchenoy stepeni kandidata nauk. Kazan').
- Вежинов 1976: *Вежинов, П.* Втора рота. Звездите над нас. София: Победа (Vezhinov 1976: *Vezhinov P.* Vtora rota. Zvedite nad nas. Sofia: Pobeda).
- Влайков 1942: Влайков, Т. Преживяното, ч. 3. София: Министерство на народното просвещение** (Vlaykov 1942: *Vlaykov, T.* Prezhivyanoto, ch. 3. Sofia: Ministerstvo na narodното просвещение).
- Воркачев 2008: *Воркачев, С.* Идея патриотизма в русской лингвокультуре. Волгоград: Парадигма (Vorkachev 2008: *Vorkachev, S.* Ideya patriotizma v russkoy lingvokulture. Volgograd: Paradigma).
- Герганов 1984: *Герганов, Е., Л. Иванчева, Р. Кърлова, В. Николов, Ц. Николова.* Български норми на словесни асоциации. София: Наука и изкуство (Gerganov 1984: *Gerganov, E., L. Ivancheva, R. Karlova, V. Nikolov, Ts. Nikolova.* Balgarski normi na slovesni asotsiatsii. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Герганов 1987: *Герганов, Е.* Памет и смисъл. София: Наука и изкуство (Gerganov 1987: *Gerganov, E.* Pamet i smisal. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Джалев, Николова 1990: *Джалев, Л., Цв. Николова.* Асоциативното поле като обект на социокултурен анализ. София. (Dzhalev, Nikolova 1990: *Dzhalev, L., Tsv. Nikolova.* Asotsiativnoto pole kato obekt na sotsiokulturen analiz. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Дебелянов 2004: *Дебелянов, Д.* Избрани творби. София: ПАН (Debelyanov 2004: *Debelyanov, D.* Izbrani tvorbi. Sofia: PAN).
- Джагаров 1972: *Джагаров, Г.* Стихотворения. София: Български писател (Dzhagarov 1972: *Dzhagarov, G.* Stihotvoreniya. Sofia: Balgarski pisatel).
- Исса 2018: *Исса, К.* Бежански асоциации и уроци по човечност. – В: Български език, Приложение, с. 128-143 (Issa 2018: *Issa, K.* Bezhanski asotsiatsii i urotsi po chovechnost. –In: Balgarski ezik, Prilozhenie, s. 128-143).
- Караулов 2002: *Караулов, Ю. Н., Г. А. Черкасова.* Русский ассоциативный словарь. Москва: АСТ (Karaulov 2002: *Karaulov, Yu. N., G. A. Cherkasova.* Russkiy assotsiativnyy slovar'. Moskva: AST).

- Китанова 2019: *Китанова, М.* Родината като ценност в български език (през призмата на лексикографията). – В: Българска реч, №1, с. 27-34. (Kitanova 2019: *Kitanova, M.* Rodinata като tsennost (Prez prizmata na leksikografiata). – In: Balgarska rech, № 1, s. 27-34).
- Китанова 2020: *Китанова, М.* Концептът РОДИНА в българската картина на света. Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. 6, Jedność w różnorodności: wokół słowiańskiej aksjosphery/redakcja Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, „Czerwona Seria” Instytutu Filologii Polskiej UMCS; 38, s. 133-143 (Kitanova 2020: *Kitanova, M.* Kontseptat RODINA v balgarskata kartina na sveta. In: Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. 6, Jedność w różnorodności: wokół słowiańskiej aksjosphery/redakcja Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska, „Czerwona Seria” Instytutu Filologii Polskiej UMCS; 38, s. 133-143).
- Китанова 2020а: *Китанова, М.* Концептът РОДИНА през призмата на анкетните данни. –В:
- Сб. Доклади от Международната конференция на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Т. II. София: АИ Акад. М. Дринов, с. 77-86 (Kitanova 2020а: *Kitanova, M.* Kontseptat RODINA prez prizmata na anketnitate dannii. –In: Sb. Dokladi ot Mezhdunarodnata konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. L. Andrejchin”, V. II. Sofia: AI Akad. M. Drinov, s. 77-86).
- Китанова 2022: *Китанова, М.* Когнитивна синтетична дефиниция на концепта РОДИНА в български език. –В: Български език, № 4, с. 14-29 (Kitanova 2022: *Kitanova, M.* Kognitivna sintetichna definitsia na kontseptata RODINA v balgarski ezik. – In: Balgarski ezik № 4, s. 14-29).
- Колесов 1999: *Колесов, В.* Жизнь происходит от слова. Москва: Язык и время, № 2 (Kolesov 1999: *Kolesov, V.* Zhizn' proizhodit' ot slova. Moskva: Yazyk i vremya).
- Конов, Конова 2020: *Конов Пл., А. Конова.* Динамика на ценностите в българската култура и език. В: Аксиологични проблеми на славянските езици (традиция и съвременност). София: АИ Проф. М. Дринов, с. 236-237 (Konov, Konova 2020: *Konov Pl., A. Konova.* Dinamika na tsennostite v balgarskata kultura i ezik. Aksiologichni problemi na slavyanskite ezitsi (traditsia i savremennost). Sofia: AI Prof. M. Drinov, s. 236-237).
- Кръстева 2022: *Кръстева, Т.* Образите на лъва и орела в устойчивите сравнения в българския и руския език. – В: Библиотека „Международен филологически форум“, 10, „Факултет по славянски филологии“ (Krasteva 2022: *Krasteva, T.* Obrazite na lava i orela v ustoychivite sravneniya v balgarski i ruski ezik. –In: Biblioteka “Mezhdunaroden filologicheski forum”, 10. Fakultet po slavyanski filologii). <<https://philol-forum.uni-sofia.bg/obrazite-na-lava-i-orela/>>
- Леонтьев (ред) 1977: *Леонтьев, А. А.* Словарь ассоциативных норм русского языка. Москва: Изд. Московского университета (Leont'ev 1977: *Leont'ev, A. A.* Slovar' assotsiativnykh norm russkogo yazyka. Moskva: Izd. Moskovskogo universiteta).
- Маслова 2006: *Маслова, В.* Введение в когнитивную лингвистику. Москва: Наука, 2006. (Maslova 2006: *Maslova, V.* Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku. Moskva: Nauka).
- Нежбеговска-Бартминска 2014: *Нежбеговска-Бартминска, Ст.* Люблинската когнитивна лингвистика: от диалектологията и фолклористиката до межкултурната семантика. – В: Български фолклор, № 4, с. 413-436 (Nezhbegovska-Bartmińska 2014: *Nezhbegovska-Bartmińska, St.* Lyublinskata kognitivna lingvistika: ot dialektologiyata i folkloristikata do mezhdukulturnata semantika. –In: Balgarski folklor, № 4, s. 413-436).

- Семов 1999: *Семов, М.* Българска народопсихология. Размисли върху това, какви сме били и какви сме днес. Второ обработено разширено издание. Т. I. София: УИ Св. Климент Охридски (*Semov, M. Balgarska narodopsihologia. Razmisli varhu tova kakvi sme bili i kakvi sme dnes. Vtoro obraboteno razshireno izdanie. T. I. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski*).
- Славейков 1977: *Славейков, П. Р.* Детство мое. София: Български художник (*Slaveykov 1977: Slaveykov, P. R. Detstvo мое. Sofia: Balgarski hudozhnik*).
- Телия 1996: *Телия, В. Н.* Русская фразеология (Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты) (*Teliya 1996: Teliya, V. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokul'turologicheskiy aspekty*).
- Тер-Минасова 2000: *Тер-Минасова, Св.* Язык и межкультурная коммуникация. Москва: Слово (*Ter-Minasova 2000: Ter-Minasova, Sv. Yazyk i mezhdukul'turnaya kommunikatsiya. Moskva: Slovo*).
- Толстая 1997: *Толстая, Св. М.* Словарь народных стереотипов и символов. – Живая старина № 4, с. 52-53 (*Tolstaya 1997: Tolstaya, Sv. M. Slovar' narodnykh stereotipov i simvolov. – Zhivaya starina № 4, s. 52-53*).
- Толстая 2005: *Толстая, Св. М.* Этнолингвистика Ежи Бартминьского. – В: Бартминьский, Ежи. Языковой образ мира: Очерки по этнолингвистике. Москва: Индрик, с. 9–20 (*Tolstaya 2005: Tolstaya, Sv. M. Etnolingvistika Ezhi Bartmin'skogo. –In: Bartmin'skiy, Ezhi. Yazykovoy obraz mira: Ocherki po etnolingvistike. Moskva: Indrik, s. 9-20*).
- Трубачев 1977: *Трубачев, О.* Етимологический словарь славянских языков. Т. 4. Москва: Наука (*Trubachev 1977: Trubachev O. Etimologicheskiy slovar' slavyanskikh yazykov. T. 4. Moskva: Nauka*).
- Трубачев 2006: *Трубачев, О.* История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. Москва: Комкнига (*Trubachev 2006: Trubachev, O. Istoriya slavyanskikh terminov rodstva i nekotorykh drevneyshikh terminov obshchestvennogo stroya. Moskva: Komkniga*).
- Цветкова-Цветанова: 32<https://philol-forum.uni-sofia.bg/portfolio-item/br-4/04_tsvetelina_tsvetkova-tsvetanova_ff4/> (*Tsvetkova-Tsvetanova: 32<https://philol-forum.uni-sofia.bg/ portfolio-item/br-4/04_tsvetelina_tsvetkova-tsvetanova_ff4/>*
- Яворов 1966: *Яворов, П.* Подир сенките на облаците. София: Народна младеж. (*Yavorov 1966: Yavorov, P. Podir senkite na oblatsite. Sofia: Narodna mladezh*).
- Grzegorzczkova 1998: *Grzegorzczkova, R.* Profilowanie i inne pojęcia opisujące hierarchiczną strukturę znaczenia. – In: Profilowanie w języku i w tekście. Pod. red. Jerzego Bartmińskiego, Ryszarda Tokarskiego. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 9-17.
- Schaff 1973: *Schaff, A.* Language and Cognition. McGraw-Hill.
- SLSJ 1980: Słownik ludowych stereotypów językowych. [Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej](http://www.wydawnictwo.uniwersytetu.mariicurie-sklodowskiej.pl/), Lublin.
- SsiSL 1996-2012: Słownik stereotypów i symboli ludowych” (SsiSL, T. 1, ч. 1-4, 1996-2012). [Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej](http://www.wydawnictwo.uniwersytetu.mariicurie-sklodowskiej.pl/), Lublin.
- Vitgenshtayn 1988: *Vitgenshtayn, L.* Izbrani sachineniya (Logiko-filosofski traktat; Filosofski izsledvaniya; Belezhki kam osnovite na metematikata). Sofia: Nauka i izkustvo.
- Weisgerber 1929: *Weisgerber, J. L.* Muttersprache und Geistesbildung. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wierzbicka 1999: *Wierzbicka, A.* Język – umysł – kultura. Wydawn, Jan 1: Warszawa: „Nauka”. PWN.
- Wierzbicka 1985: *Wierzbicka, A.* Lexicography and Conceptual Analysis. Ann Arbor: Karoma.

The Concept of *Health* in the Associative Thinking of Bulgarians

Abstract: The object of study is the concept of *health* as a fragment of the Bulgarian linguistic picture of the world. This is a mental category inherent in the consciousness of every person, which nonetheless possesses certain culturally determined features. The attitude towards health reveals one of the basic values of Bulgarian society. The axiological concept of health finds expression in the various units of the language – lexemes, phraseological units, stable comparisons, paremias. Two types of surveys (closed-ended and associative ones) conducted in different years were also used. The purpose of the study is to examine the linguistic realizations of the concept of *health* in traditional and contemporary Bulgarian culture, tracing its figurative and value aspects.

Keywords: the concept of health, linguistic picture of the world, lexis, phraseology, associative surveys, cognitive definition

Марияна Витанова

***Здравето* в асоциативното мислене на българина**

1. Увод

Лексикалната система на езика отразява особеностите на човешкото възприемане на света. Тя съхранява историческия опит и генетичната памет на народа. Здравето и болестта са два от най-важните аспекти в човешкия живот.

Обект на изследването е концептът ЗДРАВЕ като фрагмент от българската езикова картина на света. Представата за здравето е ментална категория, която присъства в съзнанието на всеки човек, но притежава и определени културно детерминирани особености. Отношението към здравето разкрива една от базовите ценности на българското общество. Аксиологическото понятие ЗДРАВЕ намира израз в езиковите единици на езика – лексеми, фразеологизми, устойчиви сравнения, паремии. Целта на проучването е да бъде разгледана езиковата реализация на концепта ЗДРАВЕ в традиционната и в съвременната култура на българина, като се проследят неговите ценностни и образни измерения.

В работата са използвани материали от лексикографски източници, етнологички проучвания, сборници с пословици и поговорки, архиви, както и проведени асоциативни анкети в различни времеви периоди.

2. Състояние на научните изследвания

В българската научна литература темата за ЗДРАВЕТО е разработвана самостоятелно или във връзка с антонима *болест*. Концептът ЗДРАВЕ в традиционната и в съвременната езикова картина на света е разглеждан във връзка с болестите и тяхното лечение в изследванията на М. Витанова (Витанова/Vitanova 2015, 2019, 2022). В. Мичева проследява реализацията на концепта ЗДРАВЕ в средновековните писмени паметници (Мичева/Micheva 2017). Ж. Стойчева разглежда концепта ЗДРАВЕ в съпоставителен план в български и полски език (Стойчева/Stoycheva 2014). Н. Павлова разкрива въпроса за ЗДРАВЕТО в етимологичната памет на някои български и славянски поздравии (Павлова/Pavlova 2017). По-широко отражение в работите на българските учени намира тясно свързания с концепта ЗДРАВЕ антоним БОЛЕСТ

(Велчева/Velcheva 1991; Витанова/Vitanova 2017a, 2017b, 2017в; Китанова/Kitanova 2017; Милтенова, Кирилова/Miltanova, Kirilova 1994; Михайлова/ Mihaylova 1974; Мичева/Micheva 2020; Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2013; Попов/ Popov 2000; Станчева/Stancheva 2012; 2015 и др.). На отражението на *здравето* и *болестта* в речника на Н. Геров е посветена и статията на полската изследователка Кр. Херей-Шиманска (Херей-Шиманска/Herey-Shimanska 2001-2002). Концептите *здраве* и *болест* са представени лексикографски в Етнолингвистичен речник на българската народна медицина (ЕРБНМ/ ERBNM 2021) и в енциклопедията Българска народна медицина (БНМЕ/BNME 2000). На болестите и различните практики за опазването на здравето са посветени и редица етноложки проучвания.

3. Концептът *здраве* в системните данни

В работата се приема лингвокултурологичното разбиране за концепта като ментално-когнитивна същност, която има езиково изражение и отразява представата на човека за определен фрагмент от действителността. Многослойната структура на концепта включва както понятието, така и широка културнофонова информация. В семантиката на концепта сложно се преплитат три компонента – понятиен, образен и ценностен (Воркачов/Vorkachov 2007: 14). Понятийната част на концепта съставя основата на лексикалното значение на думата и е фиксирана в лексикографските източници. Концептите не остават неизменни във времето. Развитието на знанието, обогатяването на културните представи разширява и задълбочава концептуалното поле, като най-голямо изменение претърпява фоновата част и ценностният компонент на концепта, докато ядрената част остава като правило неизменна (Михайлова/Mihaylova 2003: 182).

Здравето е една от най-важните характеристики на човешкия живот. В представата на човека здравето се свързва с цялостност, ненарушимост на организма, със здравина и сила. Данните на езика позволяват да се види първоначалният смисъл, скрит в думата *здраве*. Лексемите *здрав*, *здраве* произхождат от праславянската дума **sъdorvъ*. Наследниците ѝ се откриват във всички съвременни славянски езици, срв. сръбски и хърватски *здрав*, словенски *zdráv*, руски *здоров*, *здоровый*, чешки и словашки *zdravý*, полски *zdrowy* (БЕР/BER 1971). Праславянската лексема **sъdorvъ* има значение ‘от добро дърво’, срв. **съ-* < ие.**su-* ‘добър’ и **darvъ* ‘дърво’ (БЕР/BER 1971). Руският изследовател В. В. Мартинов добавя още и значенията ‘твърдо дърво’ и ‘дъб’ (Мартинов/Martynov 2000: 104, цит. по Усачева/Usachova 2008: 25). В подкрепа на възможното значение ‘дъб’ Усачева/Usachova (2008: 25) привежда българския обичай на Нова година да се закача дъбова клонка над входа на дома и да се изрича пожеланието: *Да сте живи и здрави като дъб*. Връзката на здравето с дърво отправя и към митологичното дърво на живота. Уподобяването на човека с добро дърво според народните вярвания приобщава човека към божественото и осигурява божествена закрила. Следа от това вярване изследователите виждат в обичая да се чука на дърво за предпазване от някакви препятствия или за да се запази нещо добро (Мичева/ Micheva 2017: 35).

Здравето се свързва не само с физическото състояние на човека, но има и духовно измерение. В старобългарските паметници са регистрирани две значения на лексемата *сѣдравѣ* – ‘здраве, нормално състояние на тялото без болести и недъзи’ и ‘духовна чистота, безгреховност’ (СтбР/StbR 2009). В християнството тялото се приема като земно, плътско и по-нисше за разлика от небесната, безплътна и възвишена душа (Мичева/Micheva 2017: 36).

В Старобългарски речник прилагателното *сѣдравъ* е регистрирано с основно значение ‘здрав, който е без болест’ (СтбР/StbR 2009). Излекуването, премахването на болестта от някого се означава с глаголното словосъчетание *сѣдравъ сътворити*, а

собственото изцеление с приѡти съдравѡе ‘оздравея, стана здрав’ (СтбР/StbR 2009). Освен лексемите съдравѡз и съдравѡе в средновековните паметници са регистрирани и други фонетични варианти и лексеми със значения ‘здраве’ – здравѡе, здравѡе, здравѡе, крѡпостъ ‘здрав’ – крѡпѡз, цѡлѡз, чѡстѡз (ЕРБНМ/ERBNM 2021).

В съвременния български език са фиксирани петнадесет значения на прилагателното *здрав*, като седем от тях пряко или косвено са свързани с човешкото здраве, срв.:

1. Който има добро здраве. *Противоп.* Болен – *Надя беше здрава, енергична, жизнерадостна.* Елин Пелин, Съч. IV: 255 (РБЕ/РБЕ 1987).

2. За орган или част от човешкото тяло, който не е засегнат от удар, нараняване, заболяване, който работи, функционира нормално – *Очите ѝ са здрави.* Й. Йовков, ВАН: 190 (РБЕ/РБЕ 1987).

3. Който е присъщ на човек в добро физическо състояние, който изразява здраве – *Игуменът ... със здраво, червендалесто и жизнерадостно лице ... ни прие твърде любезно.* Ив. Вазов, Съч. XV: 20 (РБЕ/РБЕ 1987).

4. Който е полезен за здравето; здравословен – *Най-здро̀во пи́тие за дете е вода.* Й. Груев, Кн. 7 (превод): 113 (РБЕ/РБЕ 1987).

5. За време или период от време, през който няма болести – *Водици ако е мразовито, годината цяла да бъде здрава, т.е. нямало да върлуват болести.* СБНУ XV: 60 (РБЕ/РБЕ 1987).

6. Който притежава сила, издръжливост; силен, як, издръжлив – *Ти се бореше отчаяно между живота и смъртта... Най-после здравият ти организъм надделя, победи.* П. Михайлов, МП: 125 (РБЕ/РБЕ 1987).

7. Като съществително за човек, който е в добро здравословно състояние – *Станка я изгледа учудено и по лицето ѝ падна една нехубава сянка от лошо предчувствие или от завист, която недъгавите всякога имат към здравите и жизнерадостните.* Елин Пелин, Съч. III: 124 (РБЕ/РБЕ 1987).

Лексемата *здраве* е отбелязана с две значения:

1. Нормално, добро физиологично състояние на организма през продължителен период – *От мене зависи докога и как ще живея! От моето душевно и физическо здраве!* О. Василев, Л: 36 (РБЕ/РБЕ 1987);

2. Здравословно състояние на някого или на членовете на социална група, колектив – *Нищо не я вълнуваше вече — нито глупавата му заядливост, нито разклатеното му здраве, нито себеотрицанието, с което беше работил толкова време, за да поддържа семейството.* Д. Димов, Т: 70 (РБЕ/РБЕ 1987).

В диалектите на българския език освен общобългарската форма *здраве* за нормалното състояние на човешкия организъм са регистрирани следните облици: *здрав* (Банат), *здравина* (Макаријоска/Makariyoska 2011), *здрѡвѡе* (Самоковско, Охрид), *здравѡе* (Шапкарев/Sharparev 1968), *прѡстал* (Чешнегирво, Пловдивско) и др. (ЕРБНМ / ERBNM 2021).

Повечето съществителни със значение ‘здрав човек’ в диалектите са от основа *здрав-*, срв. *здравѡ̀нѡк*, *здравѡ̀нѡк*, *здравѡ̀нѡк*, *здравѡ̀нѡчка*, *здравѡ̀нѡчка* (БЕР/BER 1971), *здравѡ̀нѡн* (Младенов/Mladenov 1951), *здравѡ̀ѡц*, *здравѡ̀ѡца*, *здрав-ка̀мен* (Геров/Gerov 1976) и др. Срещат се още и *бѡбѡнѡкѡ* (Владимирово, Монтанско), *кукурѡ̀к* (Самоковско), *червенѡ̀к* (Ихтиманско) и др.

Освен общобългарската форма на прилагателното *здрав* в диалектите се употребяват и словообразователните варианти *здравѡ̀далист* (Геров/Gerov 1976), *здравѡ̀ѡнѡки* (Геров/ Gerov 1976), *здравѡ̀ѡнѡчѡк* (Геров/Gerov 1976), *здрѡ̀ф-здравѡ̀ѡѡѡт* (Годечко, Ихтиманско, Кюстендилско, Самоковско, Сливнишко) и др. Срещат се и други лексеми като *ѡ̀рен* (Асеновградско, Габрово, Гюмюрджинско, Мелнишко), *ѡ̀рин* (Хърсово, Мелнишко), *бѡдѡ̀р* (Геров/Gerov 1975), *бучу̀лѡ̀т* (Банско), *дѡ̀нѡч* (Ардинско,

Асеновградско, Карнобатско, Смолянско), *държалѝв* (Еленско, Севлиево), *държелѝв* (Асеновградско, Родопи, Солунско, Тетевен), *държелѝт* (Новопазарско, Провадийско, Шуменско), *държуѝт* (Тетевен), *железен* (Банско), *живостен* (ПРОДД/RRODD), *животен* (ПРОДД/RRODD), *жилаф* (Банат, Банско, Белослослатинско, Костурско, Кюстендилско, Павликенско, Пазарджишко, Свищовско, Тетевен, Шуменско, Ямболско), *жилес* (Габровско), *жилѝ* (Страхилово, Свищовско), *жилѝф* (Страхилово, Свищовско), *йак* (Владимирово, Монтанско; Самоков; Страхилово, Свищовско; Софийско), *йачок* (Искрец, Софийско), *йачѝк* (Тръстеник, Плевенско), *каѝя* (Говедарци, Самоковско), *канаѝтен* (Искрец, Софийско), *кѝраф* (Брезнишко, Радомирско, Самоковско, Сливнишко, Софийско), *крѝпан* (Родопи), *крѝпѝф* (Банско), *крѝпѝк* (Гюмюрджинско), *крѝпѝф* (Банат), *пърхуѝф* (Новопазарско), *убаф* (Родопи), *хѝрян* (Асеновградско), *чѝтав* (Асеновградско, Годечко, Ихтиманско, Костурско, Самоковско, Сливнишко, Софийско), *чѝмав* (Габровско), *шен* (Еленско, Свищовско), *шивѝк* (Еленско), *шивѝкѝ* (Еленско), *шивѝт* (Еленско), *шивѝтъ* (Еленско) и др. (ЕРБНМ/ERBNM 2021).

Корен *здрав-* е налице и в някои от регистрираните табуизирани названия на болести като *здравѝца* и *здравѝчката* (РНДКБ/RNDKB 2018), *жива* и *здрава* (РНДКБ/RNDKB 2018). В основата на табуизирането е вярата в магическата сила на думите и желанието да не се предизвиква болестта, като се скрие нейното истинско име. Болестите се възприемат като живи същества или демони, които не обичат да чуват имената си, а с употребата на название, означаващо нещо противоположно на болестта, се цели тя да бъде умилостивена (Михайлова/Mihaylova 1974, Попов/Popov 2000, Китанова/Kitanova 2017).

Към здравето има отношение и значението на прилагателното *цял* ‘непокътнат, невредим’ (срв. стб. *цѝлѝ* *бѝти* ‘здрав съм’ – СтбР/StbR 2009), както и на глаголите *оцелявам* ‘съхранявам се цял’, т.е. ‘оставам жив’, *изцелявам* ‘оздравявам, излекувам се’ и ‘изцеравам, излекувам’ (срв. стб. *сѝтвори* *ти* *цѝлѝ* ‘излекувам, изцера’ – СтбР/StbR 2009). Телесно здравият човек е цял, недокоснат, цялостен, невредим.

Процесът на възстановяване на здравето освен с общобългарския глагол *оздравявам* несв., *оздравея* св. се означава в диалектите и като *оздравѝвам* (Искрец, Софийско), *оздравѝвам* (Костурско), *уздравѝгам* (Еркеч), *уздравѝвам* (Банат), *давранѝсвам сѝ* (Каменица, Велинградско), *задѝгнувам* (Самоковско), *изцелявам се* (БЕР/BER 1979), *изцеравам се* (БЕР/BER 1979), *избѝдвам* (БЕР/BER 1979), *избѝждам* (БЕР/BER 1979), *йакѝти се* 3 л. (Трънско), *ошѝбѝвѝм сѝ* (Руховци, Еленско), *подѝгнувам се* (Самоковско), *придѝгнувам се* (Самоковско), *сазѝмувам се* (Самоковско), *стѝвѝм* (Еленско), *укупѝтям сѝ* (Еленско), *укупѝшитѝм сѝ* (Еленско), *флѝзѝм в дѝрята си* (Еленско) и др. (ЕРБНМ/ERBNM 2021). В средновековните паметници са регистрирани глаголи *оздравѝа*, *оздравѝа*, *оздравѝа се*, *сѝдравѝе приѝати*, *ицѝлѝти са*, *ицѝлѝти*, *ицѝлѝти са*, *ицѝлѝа*, *ицѝлѝа се*, *ицѝлѝѝти* (ЕРБНМ/ERBNM 2021).

Вътрешната форма на някои от диалектните названия за прилагателното име ‘здрав’ или съществителното със значение ‘здрав човек’ разкрива портрета на здравия човек в народните представи като хубав – *убаф*, с червен цвят на лицето – *червеняк*, *крѝвѝн*, с изправена стойка – *здрав* и *прав*, *здрав-прав*, *пъргав* – *цѝрѝс*, *бодър* – *бѝдѝр*, *жизнен* – *живѝтен*, *живѝстен*, *издрѝжлив*, *устѝйчив* – *жилаф*, *жилес*, *държелѝв*, *държалѝв*, *държелѝт*, *държуѝт*, *силен* – *йак*, *йачѝк*, *йачок*, *крѝпан*, *крѝпѝф*, *крѝпѝк*, *крѝпѝф*, *чилиѝчен*, *добѝр* – *хѝрян*, *ѝрин*, *чѝтав* и др. Връзка на здравето с доброто, с добруването на човека може да се открие и в глаголите, означаващи ‘подобряване на здравословното състояние’ – *подѝбѝрувам се*, *подѝбѝрим се* (Самоковско).

В лексиката и устойчивите сравнения здравият човек се сравнява с представители на животинския и растителния свят – *здрав като бик*, *биковѝт* (ЕРБНМ 2021), *здрав като елен* (Кювлиева/Kyuvlieva 1987, Недкова/Nedkova 2011), *здрав како*

ърслан, *здрав* *йе* *како* *некоя* *търнка*, *здрав* *йе* *како* *некой* *кукурек* (Цепенков/Tserpenkov 1997), *кукурёк* (Самоковско), *здрав* *като* *здравец* (Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 2010) и др.

Доброто здраве се асоциира често и с различни материали, които се отличават с твърдост, като камък, кремък, желязо, стомана и др. – *здрав-камен* (Геров/Gešov 1976), *здрав* *като* *кремък* (ЕРБНМ/ERBNM 2021), *зраф* *кото* *крёмик* (Рабиша, Белоградчишко), *чиличен* (Великотърновско, Еленско), *здрав* *като* *челик*, *железен* (Банско), *како* *некой* *е* *железо* *йе* *здрав* (Цепенков/Tserpenkov 1997), *здрав* *като* *кочан* (Станчева/Stancheva 2015: 272) и др.

Сравненията може да имат и отрицателна семантика по отношение на здравето, напр. *здрав* *като* *кошница* ‘много болнав, кекав’, *от* *гнило* *яйце* *по-здрав*, *от* *строшено* *яйце* *по-здрав* ‘нездрав, болнав човек’ (РБЕ/RBE 1987). Ироничният ефект се постига чрез противоречието между семантичната характеристика на сравняващата част и семантиката на опорната дума *здрав*, в резултат на което се променя значението на цялото съчетание.

Използването на две еднокоренни думи в сравненията (*здрав* *като* *здравец*, *зраф-здравишѝт*) създава търсено благозвучие, тъй като се смята, че звуковата прилика или етимологичното родство на имената има магично свойство, силата да предизвиква съответно действие или състояние, в случая здраве (Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 2010: 65).

Здравето може да бъде отлично (*желязно здраве*, *крепко здраве*, *цветущо здраве*), но и лошо (*крехко здраве*). Човекът, който се радва на отлично здравословно състояние, *пращи* *от* *здраве*, има *здраве* *до* *раменете* (Станчева/Stancheva 2015: 271).

Някои фразеологични единици с компонент *здраве* носят отрицателна семантика: *оставям* *си* *здравето* ‘разболявам се; ставам болнав’, *губя* *си* *здравето* ‘разболявам се; ставам болнав; хабя си силите’, *троша* *си* *здравето* ‘вредя на здравето си’, *взимам* *здравето* *на* *някого* ‘разболявам някого; измъчвам с непосилна работа’, *смъквам* *здравето* ‘разболявам някого’ (Станчева/Stancheva 2015: 270).

В ценностната система на съвременния човек здравето също е един от най-важните фактори в живота. Свидетелство за това са регистрираните в българския книжовен език езикови колокации с компонент *здрав-*. За здравето се полагат специални грижи като *здравословен живот*, *здравословно хранене*, провежда се *здравна просвета*, съществува *здравно движение*. Лечението и профилактиката се осъществяват в *здравни заведения*. За здравето на обществото се грижат *здравни работници*, *здравни служители*. Учреждения и институции като *здравни фондове*, *здравна каса*, *здравно осигуряване* се грижат за финансирането на *здравната система* и *здравеопазването*. Функционира *Министерство на здравеопазването*.

Концептът *здраве* се реализира и чрез антропонимията и топонимията на българския език, срв.:

– лични имена като *Здравко*, *Здраво*, *Здравец*, *Здравчо*, *Здравелин*, *Здраве*, *Здравьо*, *Здравил*, *Здравин*, *Здравомир*, *Здравка*, *Здравена*, *Здравомира*, имат и предпазна функция;

– местни имена – *Здраву тръне*, *Здравчаник*, *Здравченик*, *Здравчовец*, *Здравечкото дере*, *Здравчовата кория*, *Здравчов герен*, *Здравковото кладенче*, *Здравковото*, *Здравчевица*, *Здравчева падина*;

– селищни названия – село *Здравей*, махала *Здравец* и др.

Открива се във фитонимите, образувани с корен *здрав-*: *здравец*, *здравко*, *здравчец*, *здравек* (Ракитово, Пещерско), *здрави́че* (Връбница, Софийско) ‘растението *здравец*’; *стамболски здравец* ‘растението индрише’ (БЕР/BER 1971) и др.

В българското езиково съзнание концептът *здраве* е тясно свързан с концепта *болест*, с който образува семантична опозиционна двойка.¹ Названията за антонима *болест* в българския език и неговите диалекти са значително повече от тези за *здраве*, срв. *аза* (Провадийско), *асталок* (Ардинско, Асеновградско, Девинско, Смолянско), *асталок* (Ардинско, Асеновградско, Девинско, Смолянско), *асталак* (Виница, Варненско), *бедине* (Кюстендилско), *блага медена* (РНДКБ/RNDKB), *боль* (Свиленградско), *болёви* (Оряховско), *болёзен* (Врачанско), *болёзен* (Врачанско), *болёзни* (Горнооряховско, Новопазарско, Шуменско), *болёжка* (Годечко, Еленско, Ихтиманско, Котелско, Провадийско, Разложко, Шуменско), *болёжия* (Брезнишко), *болёзнь* (Горнооряховско, Новопазарско, Шуменско), *болест* (Банат; Искрец, Софийско), *болестини* (Петричко, Плевенско), *болестица* (Геров/ Gerov 1975), *болестишче* (Разложко), *болештина* (Геров/ Gerov 1975), *болешчина* (Рабиша, Белоградчишко), *болестчица*, (Геров/ Gerov 1975), *болешка* (Годечко, Еленско, Ихтиманско, Котелско, Провадийско, Разложко, Шуменско), *болешкия* (Брезнишко), *боліка* (Белоградчишко, Гоцеделчевско, Разложко), *болка* (Видинско), *болъка* (Самоковско), *болъка* (Мелнишко), *болнотия* (Благоевградско), *болнотча* (Самоковско), *болъ* (Северна Добруджа, Шуменско), *больчица* (Родопи), *боля* (Варненско, Долнопреспанско, Дупнишко, Костурско, Леринско, Лозенградско, Охридско, Прилепско, Разложко), *болязи* (Шуменско), *боляне* (Геров/ Gerov 1975), *бедине* (Кюстендилско), *верём* (Смолянско), *виранлик* (Врачанско), *втикийо* (Геров/ Gerov 1975), *гирис* (Странджа), *грч* (Трънско), *дамар* (Софийско), *данъч* (Карловско), *дерт* (Геров/ Gerov 1975), *дилисия* (Асеновградско), *еза* (Охрид), *ендза* (Благоевградско, Дебър, Кичево), *енза* (Бургаско, Воденско, Малкотърновско, Странджа), *жйвина* (Сливнишко, Трънско), *заамёт* (Габровско), *зазлеване* (Геров/ Gerov 1976), *здравица* (РНДКБ/RNDKB), *здравичката* (РНДКБ/RNDKB), *злинà* (Варненско, Казанлъшко, Харманлийско), *изнътрица* (Трънско), *изада* (Пещерско), *йъндза* (Охрид), *карагания* (Самоковско), *квар* (Смолско, Пирдопско), *квор* (Пирдопско), *кедёр* (Малкотърновско, Пирдопско, Трънско), *кефсизлък* (Геров/ Gerov 1976), *клёка* (Искрец, Софийско), *лишета* (Геров/ Gerov 1977), *лошотия* (Белоградчишко), *марас* (Софийско), *мор* (Годечко, Еленско, Павликенско), *мора* (Преславско), *морёа* (Карловско), *мория* (Велинградско), *мъраз* (Стърмен, Беленско; Долна Студена, Русенско), *навя* (Софийско), *нагазване* (Тетевен), *нагазушка* (Шишковци, Кюстендилско), *неволя* (Белослатинско, Оряховско, Пернишко, Струмишко), *недостаток* (Искрец, Софийско), *неелитина* (Плевенско), *нелитиня* (Тръстеник, Плевенско), *нефёла* (Еленско), *нефельнина* (Велинградско), *нефельтия* (Хасковско), *нефиль* (Еленско), *ниволия* (РНДКБ / RNDKB), *нужда* (Елинпелинско, Царибродско), *патилка* (Ксантийско, Смолянско), *плюсник* (Карловско), *разсипница* (Асеновградско), *ргя* (Софийско), *ръга* (Самок.), *ръча* (Кулско, Монтанско), *саклёт* (Русенско), *хиллётъ* (Ардинско, Смолянско), *хлёмка* (Хасковско), *цёрма* (Самоковско), *чамота* (Севлиевско), *чамотийа* (Габровско), *чалгън* (Великотърновско), *чёмер* (Ихтиманско, Карловско, Костурско, Самоковско), *шрòка* (Годечко), *юда* (Солунско) и др. (ЕРБНМ/ERBNM 2021). Повече названия за болест са регистрирани и в средновековните паметници, срв. *болѣзнь* (М, З, А, СК, СЕ, С, К), *врѣдъ* (СЕ, С), *недѣгъ* (М, З, А, СК, СЕ, К, С), *разболѣние* (С), *страсть* (З), *творъ* (СЕ), *трѣдъ* (СЕ), *ѣзва* (С), *ѣза* (М, З, А, СК, СЕ), *ѣза* (1, 4, 15); *недѣгъ* (ЙЗл, ГЦ); *болѣзнь* (ДКан), *болѣсть* (ТД, ЛД, ТрД), *болѣзнь* (АМ 15, 17), *недоугъ* (АМ 17), *аза* (1, 4, 15) (ЕРБНМ/ERBNM 2021). Здравето се приема за нормално състояние, докато болестта предизвиква нарушаване на обичайните условия на живот не само за боледу-

¹ Концептът *болест* и неговата езикова реализация е предмет на други публикации на авторката, срв. Витанова/Vitanova 2015; 2017а; 2017б; 2017в и др.

ващия, но и за обкръжаващите го, а във фокуса на човешкото внимание винаги на преден план е аномалното, злото.

Интерпретацията на концепта *болест* има няколко посоки. Болестта се възприема като физическа и психическа болка и има конкретни физически характеристики. Тя означава слабост, немощ и е свързана със злото и смъртта. Болестта е враг на болния човек (Станчева/Stancheva 2012: 29). В борбата с болестите българите изграждат богата система от знания, свързани с лечението на различните заболявания. В народната медицина съществуват различни лечебни практики, в които се преплитат елементи от емпиричен рационализъм и магични представи (Колев/Kolev 1987: 203). Лечението на заболяванията, които в народните представи са предизвикани от свръхестествени сили (самодиви, вампири, вихушки и др.), преминаване през нечисти места, чрез клетви, урочасване, магии, се осъществява чрез вербални формули (молитви, баяния и др.) и/или с помощта на различни магически действия (леене на куршум, весене и т.н). Лечебният процес е единство от обред, обредно пространство, обредно време, обредни лица и обредни предмети (Витанова/Vitanova 2015).

Запазването на доброто здраве е свързано с редица превантивни действия, насочени към това да не се допусне преминаването на болестта отвъд „своето“ пространство и навлизането ѝ в света на хората. За тази цел се спазват различни забрани или се извършват обредни действия, почитат се светци, които са покровители на определени болести и предпазват от тяхната поява (Георгиев/Georgiev 2013, Витанова/Vitanova 2017а, 2017б, 2017в, Каблешкова/Kablesheva 2003, РНДКБ/RNDKB 2018, ЕРБНМ/ERBNM 2022). Грижата за здравето е част от задълженията на жената в българското традиционно общество, за което тя се подготвя, като усвоява някои практически знания наред с домакинските умения (Маринов/Marinov 1981: 233).

Като светци лечители са почитани *св. Дамян и Козма* и *св. Иван Рилски*. Обет за здраве се дава в деня на *св. Илия*. Закрилник от болести е и *св. Димитър*. Повелители на чумата са *Преподобни Антоний* (*св. Антон*, *св. Антоний Велики*), *св. Атанас* (*св. Атанасий Велики*, *Чумин светец*), *св. Харалампий* (*св. Араламбос*). *Св. Симеон* е покровител на бременните жени, а *св. Варнава* предпазва от полудяване. Празникът, посветен на *св. Евтимий* (*Ихтим*, *Петеларовден*, *Петльовден*), е свързан със здравето на момчетата, като основното обредно действие е коленето на петел. *Сурвакането* с дрянова пръчка на 1 януари (*Василовден*, *Сурва*) е за предпазване от болести през годината. Ритуалното *къпане* на *Ивановден* (7 януари) и на *Еньовден* (*Еньовденско къпане*) е свързано с магическата сила на водата и също има за цел запазване доброто здраве (ЕРБНМ/ERBNM 2021).

С предпазна функция се използват различни амулети (амалъни, амайлия, стражник, талисман, урочица, урочник), конци (нищелки, червен конец) и други предмети (мънисто, пръстен, чиста пара, шило, сребрено метлѐнце), растения (чесън, лук, босилек, къпина, божурка, невен), приготвят се храни с апотропейна функция (благи питки, чумени питки, рибник, повойница, кравайче, младенци), прави се курбан за здраве, извършват се разнообразни ритуали (обрук, шамарче), спазват се определени забрани (ЕРБНМ/ERBNM 2021).

Любопитен е фактът, че традиционната култура на българина познава и ‘ваксинирането’ против шарка, значително преди то да стане част от практиката на официалната медицина у нас, срв.: *амболясване*, *бележуенѐ со майа*, *болясване*, *пелцуване*, *пресадуване* (ЕРБНМ/ERBNM 2021) и *амбуляска* (Новопазарско), *ашламѐ* (Новопазарско, Ямболско), *бол* (ПРОДД/RRODD 1974) със значение ‘ваксина’. Ваксиниране против шарка, подобно на практикуваното в българската традиционна култура, при което се взима гной от пъпките на болен човек и се заразява здрав, се

свързва с името на английския лекар Едуард Дженър. Терминът *ваксина* (от лат. *vassa* ‘крава’) е предложен от Луи Пастър през 1881 г.

4. Концептът здраве в данните на анкетите

Интересни резултати за мястото на концепта *здраве* в езиковата картина на света в съвременното българско общество представят данните от няколко анкети, осъществени в различни времеви периоди. Първата анкета е проведена през 2014 г. сред 102 лица от 18 до 28 г., студенти в различни софийски висши учебни заведения. Тя е асоциативна и в нея като думи стимули са включени прилагателните имена *здрав* и антонима *болен*.

Втората анкета е проведена онлайн през 2020 г. по време на епидемията от ковид сред 82 лица на възраст между 18 и 65 г. Тя е от две части. Първата част е с избираем (затворен) отговор, а втората е асоциативна, в която фигурират думи стимули *здраве* и *болест*.

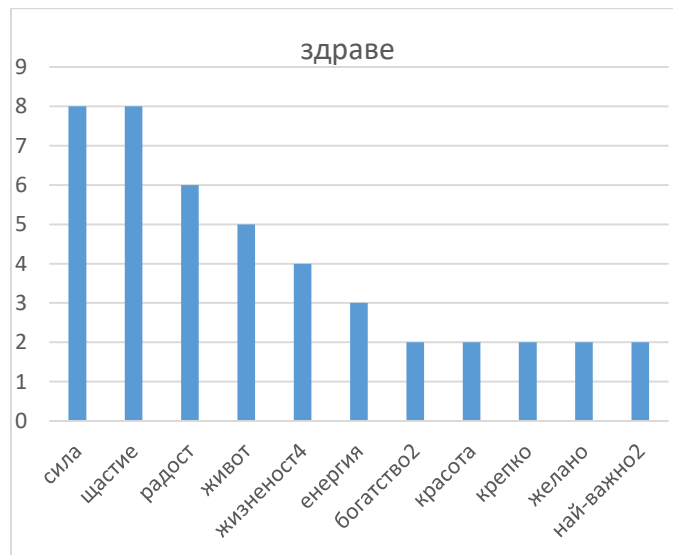
В изследването са използвани и получените отговори на проведената от А. Конова и П. Конов (Конов, Конова/Конов, Конова 2020: 236-267) асоциативна анкета.

В Български асоциативен речник не е включена дума стимул *здраве*, но тя се открива като асоциация при лексемите *живот*, *сила* и *ходя* (Балтова и др./Baltova i dr. 2003: 92).

В анкетата с избираем (затворен) отговор от 2020 г. на анкетиранията лица е зададен въпросът *Какво е за вас здравето?* Получени са 113 отговора, като някои от анкетиранията лица са дали повече от един отговор:

1. Нормално физиологично състояние на организма – 40 отговора (35,4%).
2. Здравословно състояние на някого или на членовете на социална група, колектив – 24 отговора (21,2%).
3. Нормално психическо състояние на човека – 20 отговора (17,7%).
4. Жизненост, устойчивост – 23 (20,4%).
5. Сила – 6 (5,3%).

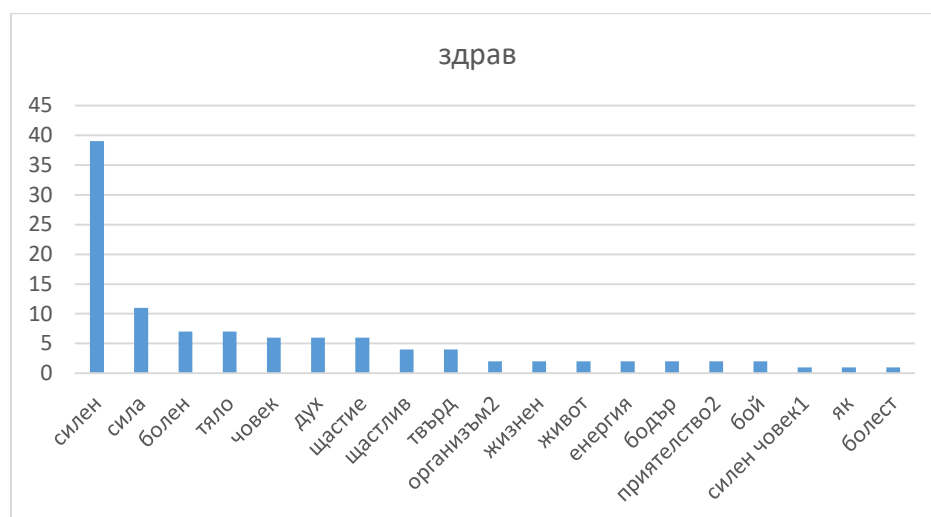
При асоциативната анкета, проведена през 2020 г., са използвани 14 думи стимули, сред които съществителното име *здраве*, с цел да се проследят конкретните асоциации, предизвикани у изследваните участници в анкетата. Получени са следните отговори: *сила* (8), *щастие* (8), *радост* (6), *живот* (5), *жизненост* (4), *енергия* (3), *богатство* (2), *красота* (2), *крепко* (2), *най-важното* (2), *желано* (2), *планина*, *неуморност*, *болест*, *силен дух*, *стабилност*, *надежда*, *радост и щастие*, *щастлив човек*, *скъпоценност*, *на първо място*, *хармония*, *чистота*, *физическо здраве*, *активност*, *свобода*, *смирение*, *спокойствие*, *хубаво нещо*, *крепко здраве*, *здрав*, *добро здраве*, *здравословни условия*, *най-желаното нещо*, *младост*, *важно е*, *най-важното на света*, *най-ценното нещо*, *профилактика*, *искам здраве*, *психично*, *психично здраве*, *здравеопазване*, *за всички любими хора*, *за всички хора по света*, *хъс за живот*, *вековно*, *необходимост*, *здрав дух в здраво тяло*, *баланс*, *добро състояние*, *искри*, *на първо място*, *борба*, *успехи*, *сбъднати мечти*, *има ли здраве*, *всеки човек може да има абсолютно всичко*, *което не се купува с пари*.

Интересно е да се отбележи, че в проведената анкета през 2020 г. *здравето* се среща като асоциация при думи стимули *работа, добро и радост*.

При асоциативна анкета, проведена през 2014 г. сред студенти от софийските висши учебни заведения, с дума стимул прилагателното име *здрав* са получени следните отговори: *силен* (39), *сила* (11), *болен* (7), *тяло* (7), *човек* (6), *дух* (6), *щастие* (6), *твърд* (4), *щастлив* (4), *организъм* (2), *жизнен* (2), *живот* (2), *енергия* (2), *бодър* (2), *приятелство* (2), *бой* (2), *силен човек* (1), *як* (1), *болест* (1), *здравеняк*, *железен*, *корав*, *могъщ*, *устойчив*, *издръжлив*, *неразбиваем*, *жилав*, *читав*, *цял*, *ловък*, *постоянен*, *стабилен*, *жизненост*, *жив*, *дълголетие*, *свеж*, *във форма*, *движение*, *развиващ се*, *лекарство*, *клинично*, *витами*, *витами*, *сън*, *възстановяване*, *слаб*, *смир*, *спокоен*, *баланс*, *редовен*, *работоспособен*, *устремен*, *млад*, *красив*, *елегантен*, *синхрон*, *духовен*, *осъзнат*, *ум*, *червено*, *розов*, *сложен*, *честен*, *крив*, *хеви метъл*, *ръкостискане*, *отношения*, *морал*, *всичко*, *борец*, *спорт*, *морков*, *мъж*, *кон*, *въздух*.

Асоциативната анкета, проведена и публикувана през 2020 г. от А. Конова и П. Конов (Конов, Конова/Копов, Копова 2020: 236-267), обхваща три фокус групи във възрастов диапазон 25 – 34 г., 35 – 54 г. и над 55 г. по равен брой жени и мъже. Получени са следните отговори на дума стимул *здраве*: *щастие* (5), *спокойствие* (5), *надежда* (4), *увереност* (2), *страх* (2), *радост*, *безпокойство*, *нервност*, *грижа*, *живот без болест*, *физическо и психическо здраве*, *живот без проблем*, *ценност*, *скъпоценност*, *безценен дар*, *състояние без физически лишения*, *сила*, *воля*, *нормалност*, *клинично здрав*, *да си здрав*, *жизнен*, *физическо състояние на организма*, *нещо, без което не можем, да съм в добра форма*, *спортен дух*, *здравето е състояние на духа*, *задължително условие*, *необходимост*, *благословия*, *избор*, *божия милост*, *благодарност към Бога*, *нещо, което най-силно желая*, *най-важното*, *безценно*, *основа*, *без проблем*, *по-млади*, *младост*, *начин на живот*, *живот*, *даденост*, *нещо, което имам*, *щастие*, *нещо почти ненакърнимо*, *спокойствие*, *сигурност*, *отлично*, *нещо, което е минало*, *несигурност*, *всичко, което искам*.

Различните фокус групи дават предпочитания на различни асоциации, срв.:

1. 25 – 34 г.: *здравословен начин на живот, тонус, диети, спорт, щастие, добър външен вид, спокойствие* (Конов, Конова/Копов, Копова 2020: 242).

2. 35 – 54 г.: *спокойствие (2), успех (2), упражнения (2), диета, сила, необходимост, болест, лекар, дълголетие, стълб, Бог* (Конов, Конова/Копов, Копова 2020: 243).

3. Над 55 г.: *най-важното условие за успеха, най-ценното, най-голямото богатство, най-доброто, най-важното нещо – ценно, когато го загубим, нещо най-велико за мен, нещо, което много искам* (Конов, Конова/Копов, Копова 2020: 243).

Резултатите, получени при трите фокус групи, показват интересно развитие на отношението към здравето като ценност в различните периоди от живота на човека. При най-младите участници в анкетата (25 – 34 г.) здравето се свързва повече с поддържане на *добра физическа форма*, което се постига чрез *спорт, диети, здравословен начин на живот*, който се превръща и в самоцел.

Във втората възрастовата група (35 – 54 г.) отново присъстват *диети, упражнения*, но се появяват и асоциации, които напомнят за проблеми със здравето – *лекар, болест*. В тази фокус група е налице не толкова грижа за външния вид, а за дълголетието на индивида.

Отговорите на участниците в анкетата от третата фокус група са много често с превъзходна степен на употребените прилагателни. За хората над 55 г., за които се предполага, че вече имат и различни хронични заболявания, здравето е *най-ценното* и *най-желано нещо в живота*.

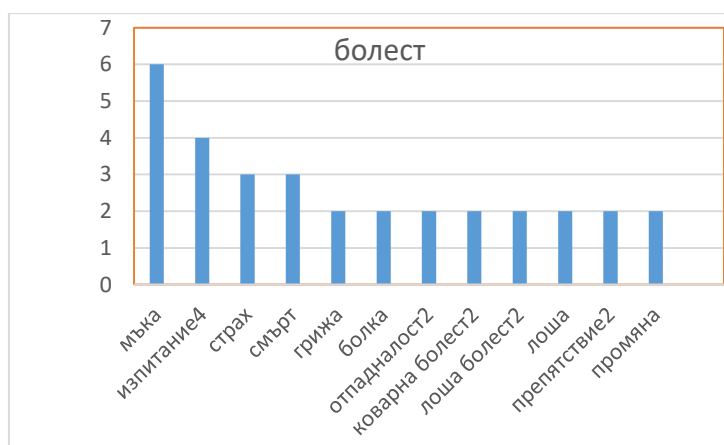
Според обобщените анкетни данни от всички разгледани асоциативни анкети здравето е оценено като *най-важното на света, най-ценното нещо, скъпоценност, богатство, най-желаното нещо, всичко за човека, необходимост за всички хора, стои на първо място*. То се свързва със *сила, живот, жизненост, енергия, активност, неуморност*. Създава *радост, щастие, свобода, хармония, баланс, спокойствие*. Здравето е предпоставка за *успехи и сбъднати мечти*. Съществува *физическо здраве и психично здраве*. За съхраняването на доброто здраве е необходима *профилактика и здравеопазване*.

Здравият човек е *жив, жизнен, изпълнен с живот, енергия, бодър, свеж, щастлив*. Той е *цял, силен, здравеняк, як, желязен, твърд, корав, жилиав, устойчив, издръжлив, неразбиваем, читав, във форма*. Здравият човек се свързва и с духовни ценности, той е *духовен, осъзнат, развиващ се*, притежава *ум, дух*. Здравият човек е *млад, красив, елегантен*. Свързва се с *веселба, танци, спорт, движение*, а също и с *труд, дълголетие*.

Думите стимули *здраве* и *здрав* предизвикват не само положително маркирани асоциации. Някои от анкетираните са посочили и антонима на здравето – *болест*. Аналогични отговори има и при прилагателното име *здрав* – *болен*, *болест*, както и свързаните с лечение *лекар*, *лекарство*, *клинично*, *витамин*, *витамини*, *възстановяване*.

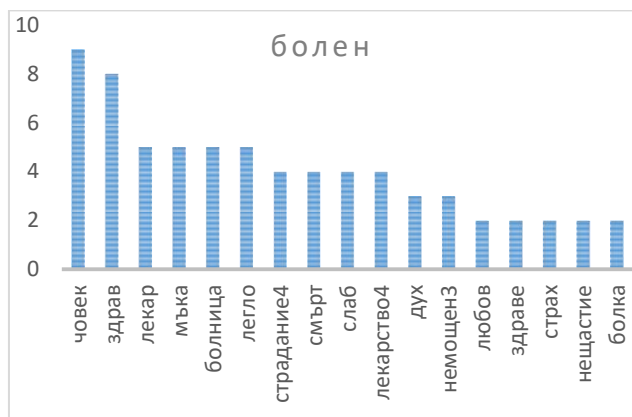
От анализа на анкетните данни се вижда, че много от асоциациите, които възникват у анкетираните лица, напомнят за вътрешната мотивация на съответните диалектни названия за съществителното име *здраве* и прилагателното *здрав*, разгледани по-горе в текста – *сила*, *силен*, *як*, *бодър*, *жилав*, *читав*, *корав*, *железен*, *здравеняк* и др.

Концептът *здраве* е тясно свързан с концепта *болест*, с когото образуват антонимна двойка. В проведената асоциативна анкета през 2020 г. са получени следните отговори на думата стимул *болест*: *мъка* (6), *изпитание* (4), *страх* (3), *смърт* (3), *грижа* (2), *болка* (2), *отпадналост* (2), *коварна болест* (2), *коварна, лоша болест* (2), *лоша* (2), *препятствие* (2), *профилактика на здравето* (2), *промяна* (2), *лошо*, *нещо лошо*, *лошо нещо*, *най-лошото*, *най-лошото нещо на света*, *зло*, *злина*, *драма*, *неволя*, *неприятност*, *неспособност*, *безпомощност*, *окови*, *пречка*, *тежест*, *ограничение*, *трудност*, *проблем*, *нарушено равновесие*, *неравновесие*, *дисхармония*, *без кураж за живот*, *тъга*, *страдание*, *ужас*, *ковид*, *симптоми*, *секрети*, *температура*, *кашилица*, *неразположение*, *мудност*, *безсилие*, *безпомощност*, *жалост*, *невярна*, *нежеланост*, *не трябва да я има*, *боледува*, *болни хора*, *лекува*, *лекар*, *лек*, *болница*, *урок*, *борба*, *борба за оздравяване*, *път*, *дъжд*, *жълто*, *Да пази Господ!*

При думата стимул *болен* от проведената сред студенти анкета през 2014 г. са получени следните отговори: *човек* (9), *здрав* (8), *лекар* (5), *мъка* (5), *болница* (5), *легло* (4), *страдание* (4), *смърт* (4), *слаб* (4), *лекарство* (4), *дух* (3), *немошен* (3), *любов* (2), *здраве* (2), *страх* (2), *нещастие* (2), *болка* (2), *дисбаланс*, *трудност*, *лекарства*, *мания*, *непукизм*, *тяло*, *лоша аура*, *вирус*, *отслабнал*, *умопобъркан*, *вманиачен*, *разстроен*, *хилав*, *изхабен*, *душа*, *его*, *свят*, *общество*, *организъм*, *недъгав*, *повреден*, *жълт*, *мирис на смърт*, *край*, *поглед*, *обременен*, *нещастен*, *светъл*, *чист*, *тъпан*, *вълк*, *лисица*, *вик за помощ*, *грижа*, *милосърдие*, *слабост*, *страдащ*, *оздравяващ*, *пациент*, *пушач*, *настинка*, *блед*, *тъжен*, *мозък*, *безсилен*, *замъглен*, *преграда*, *спринцовка*, *мозък*, *пот*, *безсилие*, *температура*, *съзнание*, *отклонен*, *грижа*, *енергия*, *здрав носи*, *волен*, *нездрав*, *посърнал*, *хилав*, *неработоспособен*, *болнав*, *беда*, *отчаян*, *безсилен*, *безжизнен*, *отпуснат*, *нездрав*, *старец*, *от както се родил*, *легло*, *ЕКГ*, *дискомфорт*, *задух*, *бактерия*, *мозък*, *организъм*, *приказка*, *отпаднал*, *самотен*, *психика*, *лек*, *изцеление*, *уязвим*, *различен*, *нестандартен*, *неразбран*, *опасен*, *настинка*, *хрема*, *ум*, *доктор*, *пациент*, *легнал*, *ходя*, *от любов*, *храня*, *нефелен*, *умиращ*, *зле*, *негоден*, *развален*, *неспособен*, *грип*, *простуда*, *тежко*, *смелост*, *неспособен*, *наказание*, *изпитание*, *лекуващ се*, *жертва*, *злочастен*, *луд*, *нещастен*, *пациент*, *злобен*, *болница*, *психиатрия*, *отчаяние*, *слабост*, *лек*, *чудо*, *вяра*, *изцеление*, *зима*, *неудобство*, *умора*,

пари, грях, немоцност, страх, вина, болест, който не може да функционира правилно, изпитание, борбеност, процес на промяна, път за извървяване, който предстои, дефект, слаб, зависим, зъб, луд, корем, хапчета, сърбящ.

Получените отговори при думите стимули *болест* и *болен* са повече и по-разнообразни в сравнение със *здраве* и *здрав*. Болестта се възприема като *мъка, изпитание, страдание*. Води до *безпомощност, нарушено равновесие, дисхармония*. Тя е *грижа* за себе си или за близки хора, *трудност, проблем, окови, пречка, тежест, ограничение*. Болестта е определена като *коварна* и *лошо нещо*. Както при здравето, така и при болестта е употребена превъзходна степен – *най-лошото нещо на света*. Болестта се свързва с *болница, лекар, лек, симптоми, секрети, температура, ЕКГ, кашлица, задух, неразположение*. В проведената през 2020 г. по време на епидемията анкета се споменава и *ковид*. Болестта се свързва обаче и с *урок* и *борба, път за извървяване*.

Прилагателното *болен* и асоциациите, които то предизвиква, рисуват следния портрет на боледувачия човек в представите на анкетираните. Неговото състояние е свързано със *страдание, нещастие, страх, смърт*. Той е *пациент* в *болница*, на *легло* където го лекуват *лекари* с *лекарства*. Боледува от различни болести *грип, простуда, хрема*. Изпитва *болка, умора, задух*, има *температура*. Външният му вид е *нездрав*, той е *отслабнал, посърнал, слаб, хилав, неработоспособен, безсилен, безжизнен, отпуснат, отпаднал, самотен, уязвим, зависим*. Изглежда като възрастен човек – *старец*.

5. Концептът здраве в данните на текстовете

5.1. Здравето в паремииите

Значението на физическото и психическото здраве за човека е богато отразено и в паремииите на българския език и неговите диалекти (ФРБЕ/FRBE 1974, 1975, Стойкова/ Stoykova 2007). Здравето е най-важното условие за човешкия живот. Животът е хубав само когато човек е здрав:

От здраве по-хубаво нема.

Имаш ли здраве – всичко имаш, нямаш ли здраве – нищо нямаш.

Доде е човек здрав и водата му е сладка. Хубаво време и здраве не дотягат. Здрав яде, здрав пие.

Здравият човек преодолява успешно всякакви трудности:

Здрав човек гладен не умира. Като е здрав човек, всичко постига. Здрав човек всичко може.

Стойността на здравето се осъзнава най-добре, когато човек се разболее:

Който не е боледувал, не знае цената на здравето.

Здравето е по-ценно от всякакви материални блага:

*Здравето е най-голямото богатство на света.
 Без здраве няма богатство. Здравьето е най-голям имот.
 Здравият е най-богат.
 Богат е, който е здрав.
 Без здраве имот – омразен живот.
 Живот и здраве и добри помисли кога има човек, пари не му трябват.
 Здравият просяк е по-богат от болния крал.
 Докато съм жив и здрав, целият съм пари.*

То е най-голямата ценност, която не може да бъде придобита с пари:

Всичко се купува, само здраве не може.

В световъзприемането на българина дори бедността не е толкова страшна, ако човек е здрав:

*Докато е човек жив, да е здрав, макар и да е малко сиромаш.
 Ръжен хляб да ям, ама здрав да бъда.*

Връзката между парите и здравето има и обратна страна. Бедността, липсата на пари могат да разболеят човека:

*Без пари здраве – суха болест.
 Голо здраве – жива болест.*

Човек се разболява и когато мисли повече как да изкара пари, отколкото за здравословното си състояние:

Парите здраве не купуват, ама здраве вземат (Станчева/Stancheva 2015: 275).

Здравето е ценност, която трябва да се съхранява. За опазването му трябва да се спазват някои забрани и ограничения:

*Който си реже ноктето в неделя, здравето си реже.
 Добротата и чувството за хумор са важни фактори за добро здраве:
 Добра мисъл – половин здраве. Смехът е здраве (Станчева/Stancheva 2015: 273).
 Доброто здраве се асоциира с природни и социални условия:
 Слънце дете грее, там здраве вирее.
 Трудът е здраве и живот (Станчева / Stancheva 2015: 272).*

Важно е както физическото, така и душевното здраве:

Здрав дух в здраво тяло.

В някои фразеологизми се открива връзка на здравето с храненето. Здравето и апетитът вървят заедно:

*Здрав яде, здрав пие.
 Здравите се не питат, слагай им.
 Болен се пита, на здрав се подава.*

Прекомерният апетит може да доведе до болестно състояние:

От преяждане няма здраве (Станчева/Stancheva 2015: 277).

В представите на традиционния българин здравият човек обикновено е пълен, а телесната слабост се асоциира по-скоро с болест и немощ:

*Ако го гледам така слаб, ама многу ѝе здрав.
 Младежкият вид също е свързан с добро здраве:
 Млад е, който е здрав.*

5.2. Здравето в поздравите, пожеланията и благословиите

Към комуникативните ситуации, свързани със здравето, се отнасят формулите за установяване и прекъсване на езиков контакт, фразите за изразяване на благодарност и благословия.

Здравето присъства в пожеланията и благословиите: *Наздраве! Много здраве! Со здраве! Иди си със здраве! Остани си със здраве! Да се видим със здраве! Здраве да е! Здрав да е! Здраве го убил в главата! Колко я что го сакам, толко он здраве да има! Колко что съм земал, толко здравие да видам! Един път ще ся мре, нека е здраве! И до лето со здраве! Година со здраве д'изчекаме! Господ здраве да ви дава! Господ со здраве да го донесит! Дал ти Господ здраве и кола имане! Бог да ти чува здравето! От Бога ти много здраве! От здраве да не се отървеш! Да те убий здраве, да те убий! Да ти дава Господ здраве, кола имане и един шиник сребърни пари! Бог да ми те оздравее!* (Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 2010, Павлова/Pavlova 2014).

Здравето в пожеланията и благословиите е тясно свързано с живота: *Живот и здраве да е! Здраве и живот! Да ходи по живо, по здраво! Живо здраво до година, до година до амин! Жив и здрав да си* и др.

Здравето е част от благопожеланията, отправяни при различни тържествени случаи, съпроводени с алкохолно пиене: *За мое здраве! За твое здраве!* и *Здравичка ви!* Пожеланието за здраве е най-разпространеното славянско приветствие, а представата за здравето като най-висша ценност в човешкия живот обяснява включването му в традиционните поздрави (Павлова/Pavlova 2014: 41). Здравето е във вътрешната форма на поздравите здравей, здравейте, здрасти, диал. здравцат (Банат), здравци (Софийско) (БЕР/BER 1971), здраве желаем! (отговор на войници при поздрав: здравейте!) и др.

6. Обобщена когнитивна дефиниция на концепта *здраве* в българския език

От направения анализ въз основа на системните, анкетните и текстовите данни може да бъде обобщена следната когнитивна дефиниция на концепта *здраве*, разпределена в няколко фасети:

Биологически / физически признаци:

1. Съществува физическо здраве.
2. Здравето дава сила на човека.
3. Здравето е предпоставка за физическа красота.
4. Здравето е свързано с младостта.
5. Здравето е условие за дълголетие.

Психологически признаци:

1. Съществува психично здраве.
2. Здравето е жизнена необходимост за човека.
3. Здравето е условие за щастие, радост, жизненост, хармония, сбъднати мечти в човешкия живот.
4. Здравето е условие за развитието на човека.

Социални признаци:

1. Здравето е предпоставка за успешен социален живот.
2. Здравето е предпоставка за успешна трудова реализация.
3. Здравето изисква здравословен режим на живот.
4. Съхраняването на здравето зависи от наличието на добра здравна система и профилактика.

Етични признаци:

1. Здравето е най-голямата ценност в човешкия живот.
2. Здравето е условие за духовна осъзнатост на човека.

6. Профили на концепта *здраве*

Представата за здравето като една от най-значимите характеристики на човешкия живот присъства в съзнанието на всеки човек, но има и културно детерминирани измерения. От направения преглед на реализацията на концепта *здраве* в българската езикова картина на света се обособяват два основни профила – традиционен, представен в диалектите, паремите и фразеологията, и съвременен, представен в данните от анкетите. Здравето е безусловна ценност, свързана със самото човешко съществуване, както в традиционната, така и в съвременната култура. Здравето е естествено и търсено състояние.

Традиционен профил. В традиционната култура то се съхранява чрез редица рационални и митологични забрани, препоръки, ритуали. Запазването на добро здраве има до голяма степен утилитарен характер – здравият човек може да извършва различни дейности, с които осигурява прехраната и благосъстоянието на семейството и рода.

Съвременен профил. В съвременното общество здравето също е висша ценност, а здравословният начин на живот и здравословното хранене дори са издигнати в култ. Значение има както физическото, така и психическото здраве. Към утилитарните измерения се добавят и естетически – здравият човек се отличава не само с жизненост, работоспособност, но и с физическа красота, със здраво и стройно тяло. Без здраве в човешкия живот няма благополучие. То е предпоставка за радост, любов, постигане на житейски успехи.

Концептът *здраве* е тясно свързан с концепта *болест*, с когото образуват бинарна опозиция. Лексемите от тематичните групи *здраве* и *болест* разкриват както познанията и опита на обществото в профилактиката и лечението на болестите, така и мястото на здравето и болестта в ценностната система на българите.

ЛИТЕРАТУРА

- Балтова и др. 2003: *Балтова, П., А. Ефтимова, А. Липовска, К. Петрова*. Български асоциативен речник. София: УИ „Св. Климент Охридски“ (Baltova i dr. 2003: *Baltova, P., A. Eftimova, A. Lipovska, K. Petrova*. Balgarski asotsiativen rechnik. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“).
- Валенцова, Женьюхова 2020: *Валенцова, М., К. Женьюхова*. За ценностните константи в традиционната култура на словаците: етнолингвистичен анализ. – В: Аксиологични проблеми в славянските езици. Традиции и съвременност. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 180-214 (Valentsova, Zhenyuhova 2020: *Valentsova, M., K. Zhenyuhova*. Za tsennostnite konstanti v traditsionnata kultura na slovatsite: etnolingvistichen analiz. – V: Aksiologichni problemi v slavyanskite ezitsi. Traditsii i savremennost. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 180-214).
- Велчева 1991: *Велчева, Б.* Новооткрит лекарственник, написан с глаголица. – Старобългарска литература, 1991, кн. 25-26, 95-97 (Velcheva 1991: *Velcheva, B.* Novootkrit lekarstvenik, napisan s glagolitsa. – Starobalgarska literatura, kn. 25-26, 95-97).
- Витанова 2015: *Витанова, М.* Здравето и болестта в диалектите и фразеологията. – Дзяло, г. III, бр. 5. <www.abcdar.com> (Vitanova 2015: *Vitanova, M.* Zdraveto i bolestta v dialektite i frazeologiyata. – Dzyalo, g. III, br. 5. <www.abcdar.com>)
- Витанова 2017а: *Витанова, М.* Лечители и лечебни средства в лексикалната система на българските диалекти. – В: *Поклонъ прѣдъ писанъимъ*. Юбилеен сборник по случай 70-годишнината на проф. д-р Пеню Ст. Пенев. ПУ „Паисий Хилендарски“. Пловдив: Fast Print Books, 255-261. (Vitanova 2017a: *Vitanova, M.* Lechiteli i lechebni sredstva v leksikalnata sistema na balgarskite dialekti. – V: *Поклонъ прѣдъ писанъимъ*. Yubileen sbornik

- po sluchay 70-godishninata na prof. d-r Penyo St. Penev. PU „Paisiy Hilendarski“. Plovdiv: Fast Print Books, 255-261.)
- Витанова 2017б: *Витанова, М.* Названия за болести и симптоми за болести в българските диалекти. – В: Арnaudов сборник. Доклади и съобщения. Т. 9. Русе: ЛЕНИ-АН, 373-378 (Vitanova 2017b: *Vitanova, M.* Nazvaniya za bolesti i simptomi za bolesti v balgarskite dialekti. – V: Arnaudov sbornik. Dokladi i saobshteniya. T. 9. Ruse: LENI-AN, 373-378).
- Витанова 2017в: *Витанова, М.* Болестта и лечебният процес, отразени в лексикалната система на българските диалекти. – В: Езикът на науката и науката за езика. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Мария Попова. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, 357-366 (Vitanova 2017v: *Vitanova, M.* Bolestta i lechebniyat protses, otrazeni v leksikalnata sistema na balgarskite dialekti. – V: Ezikat na naukata i naukata za ezika. Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. prof. d.f.n. Maria Popova. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“, 357-366).
- Витанова 2019: *Витанова, М.* Концептът здраве в българската езикова картина на света. – В: Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 6. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery, redakcja Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 123-131 (Vitanova 2019: *Vitanova, M.* Kontseptat zdrave v balgarskata ezikova kartina na sveta. – V: Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 6. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery, redakcja Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 123-131).
- Витанова 2022: *Витанова, М.* Концептът здраве в традиционната и съвременната езикова картина на света. – В: Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2022). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 429-435 (Vitanova 2022: *Vitanova, M.* Kontseptat zdrave v traditsionnata i savremennata ezikova kartina na sveta. – V: Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ (Sofia, 2022). Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 429-435).
- Воркачов 2007: *Воркачев, С. Г.* Лингвокултурный концепт: типология и области бытования. Волгоград: ВолГУ (Vorkachov 2007: *Vorkachev, S. G.* Lingvokulturnyy kontsept: tipologiya i oblasti bytovaniya. Volgograd: VolGU).
- Георгиев 1989: *Георгиев, М.* Българските народни представи за болестта. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. Т. 1 София (Georgiev 1989: *Georgiev, M.* Balgarskite narodni predstavi za bolestta. – V: Etnografski problemi na narodnata duhovna kultura. T. 1 Sofia).
- Герганов 1984: *Герганов, Е.* Български норми на словесни асоциации. София: Наука и изкуство (Gerganov 1984: *Gerganov, E.* Balgarski normi na slovesni asotsiatsii. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Каблешкова 2003: *Каблешкова, Р.* Народната медицина. Етноложко изследване на Пловдивска област. София: Мултипринт (Kableshkova 2003: *Kableshkova, R.* Narodnata meditsina. Etnolozhko izsledvane na Plovdivska oblast. Sofia: Multiprint).
- Китанова 2017: *Китанова, М.* Евфемизмите в българската традиционна култура. – В: Известия на Института за български език, кн. XXX, 119-138 (Kitanova 2017: *Kitanova, M.* Evfemizmite v balgarskata traditsionna kultura. – V: Izvestiya na Instituta za balgarski ezik, kn. XXX, 119-138).
- Колев 1987: *Колев, Н.* Българска етнография. София: Наука и изкуство (Kolev 1987: *Kolev, N.* Balgarska etnografia. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Конова, Конов 2020: *Конова, А., П. Конов.* Динамика на ценностите в българската култура и език. – В: Аксиологични проблеми в славянските езици. Традиции и

- съвременност. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 236-267 (Konova, Konov 2020: *Konova, A., P. Konov. Dinamika na tsennostite v balgarskata kultura i ezik.* – V: *Aksiologichni problemi v slavyanskite ezitsi. Traditsii i savremennost.* Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 236-267).
- Крумова-Цветкова 2010: *Крумова-Цветкова, Л.* Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство. С речник на благословиите, пожеланията и клетвите. София: ИК „Емас“ (Krumova-Tsvetkova 2010: *Krumova-Tsvetkova, L. Balgarskite blagoslovii, pozhelaniya i kletvi* – *chast ot natsionalnata samobitnost i kulturnoto nasledstvo. S rechnik na blagosloviite, pozhelaniyata i kletvite.* Sofia: IK „Eмас“).
- Кювлиева 1986: *Кювлиева, В.* Устойчивите сравнения в българския език. София: Издателство на БАН (Kyuvlieva 1986: *Kyuvlieva, V. Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik.* Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Маринов 1981: *Маринов, Д.* Избрани произведения в два тома. Т. I. София: Наука и изкуство (Marinov 1981: *Marinov, D. Izbrani proizvedeniya v dva toma. T. I.* Sofia: Nauka i izkustvo).
- Макаријоска 2011: *Макаријоска, Л.* Лексиката од областа на историјата на медицината. Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“. Скопје (Makariyoska 2011: *Makariyoska, L. Leksikata od oblata na istoriata na meditsinata. Institut za makedonski yazik „Krste Misirkov“.* Skopje).
- Мартынов 2000: *Мартынов, В. В.* Славянские анаграммы. – Этимология. 1997-1999. Москва (Martynov 2000: *Martynov, V. V. Slavyanskie anagrammy.* – *Etimologiya. 1997-1999. Moskva).*
- Милтенова, Кирилова 1994: *Милтенова, А., А. Кирилова.* Средновековни лековници и амулети. София (Miltenova, Kirilova 1994: *Miltenova, A., A. Kirilova. Srednovekovni lekovnitsi i amulet.* Sofia).
- Михайлова 1974: *Михайлова, Д.* Към евфемистичните названия на болести в български език. – Български език, кн.1, 50-54 (Mihaylova 1974: *Mihaylova, D. Kam evfemistichnite nazvaniya na bolesti v balgarski ezik.* – *Balgarski ezik, kn.1, 50-54).*
- Михайлова 2003: *Михайлова, Ю. Н.* Об еволюции лексикографического представления концепта. – Известия Уральского государственного университета, № 28, 181-191 (Mikhaylova 2003: *Mikhaylova, Yu. N. Ob evolyutsii leksikograficheskogo predstavleniya kontsepta.* – *Izvestiya Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. № 28, 181-191).*
- Мичева 2017: *Мичева, В.* Концептът *здраве* в старобългарските класически произведения. – Български език, кн. 1, 34-36 (Micheva 2017: *Micheva, V. Kontseptat zdrave v starobalgarskite klasicheski proizvedeniya.* – *Balgarski ezik, kn. 1, 34-36).*
- Мичева 2020: *Мичева, В.* Християнски и архаични представи за болестите и изцелението в Бдинския сборник. – Български език, кн. 1, 26-42 (Micheva 2020: *Micheva, V. Hristiyanski i arhaichni predstavi za bolestite i iztselenieto v Bdinskiya sbornik.* – *Balgarski ezik, kn. 1, 26-42).*
- Мичева-Пейчева 2013: *Мичева-Пейчева, К.* Болестотворното зло в старобългарските апокрифни молитви. – Български език, кн. 2, 65-75 (Micheva-Peycheva 2013: *Micheva-Peycheva, K. Bolestotvornoto zlo v starobalgarskite apokrifni molitvi.* – *Balgarski ezik, kn. 2, 65-75).*
- Недкова 2011: *Недкова, Е.* Фразеологизмите като знаци в езика на културата. Русе: ЛЕНИ-АН (Nedkova 2011: *Nedkova, E. Frazeologizmite kato znatsi v ezika na kulturata.* Ruse: LENI-AN).
- Павлова 2017: *Павлова, Н.* Здравето и животът в етимологичната памет на някои български и славянски поздравии. – Българска реч, кн. 3, 40-48 (Pavlova 2017:

- Pavlova, N. Zdraveto i zhivotat v etimologichnata pamet na nyakoi balgarski i slavyanski pozdravi. – Balgarska rech, kn. 3, 40-48).*
- Попов 2000: *Попов, Б.* Табуистични названия на болести в югозападните български говори. – Македонски преглед, 2000, кн. 1, с. 65-80 (Popov 2000: *Popov, B.* Tabuistichni nazvaniya na bolesti v yugozapadnite balgarski govori. – Makedonski pregled, 2000, kn. 1, 65-80).
- Станчева 2012: *Станчева, Ж.* Концептуализация на понятието болест в българския език. – Българска реч, кн. 2, 22-30 (Stancheva 2012: *Stancheva, Zh.* Kontseptualizatsia na ponyatiето bolest v balgarskiya ezik. – Balgarska rech, kn. 2, 22-30).
- Станчева 2014: *Станчева, Ж.* Zdrowy chorego nie zrozumie. Концептите ZDROWIE и CHOROBA в полската езикова картина на света. – Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Филология. Т. 52, кн. 1, 387-401 (Stancheva 2014: *Stancheva, Zh.* Zdrowy chorego nie zrozumie. Kontseptite ZDROWIE i CHOROBA v polskata ezikova kartina na sveta. – Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisiy Hilendarski“, Filologia. Т. 52, кн. 1, 387-401).
- Станчева 2015: *Станчева, Ж.* Болен здрав носи. Концептите здраве и болест в българската езикова картина на света. – Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Филология. Т. 53, кн. 1, 267-281. (Stancheva 2015: *Stancheva, Zh.* Bolen zdrav носи. Kontseptite zdrave i bolest v balgarskata ezikova kartina na sveta. – Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisiy Hilendarski“, Filologia. Т. 53, кн. 1, 267-281).
- Усачева 2008: *Усачева, В. В.* Магия слова и действия в народной культуре славян. Москва: Институт славяноведения РАН (Usacheva 2008: *Usacheva, V. V.* Magiya slova i deystviya v narodnoy kulture slavyan. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN).
- Херей-Шиманска 2001-2002: *Херей-Шиманска, Кр.* Светът на здравето и болестта в речника на Найден Геров. – Български език, кн. 1, 96–101 (Herey-Shimanska 2001-2002: *Herey-Shimanska, Kr.* Svetat na zdraveto i bolestta v rechnika na Nayden Gerov. – Balgarski ezik, kn. 1, 96-101).
- Martinek 2019: *Martinek, M.* Konceptosfera ZDOROWJA w lingwokulturzeukraińskiej. – In: Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 6. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery, redakcja Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 89-101.
- Stefanović 2019: *Stefanović, M.* Koncept ZDROWIE w języku serbskim. – V: Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 6. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery, redakcja Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 103-122.

ИЗТОЧНИЦИ

- АБДР: Архив за Български диалектен речник на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (ABDR: Arhiv za Balgarski dialekten rechnik na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“).
- Балкански 2013: *Балкански, Т.* Местните имена в Пазарджишко. Фабер: Велико Търново (Balkanski 2013: *Balkanski, T.* Mestnite imena v Pazardzhishko. Faber: Veliko Tarnovo).
- БЕР 1971: Български етимологичен речник. Т. I. А–З. София: Издателство на БАН (BER 1971: Balgarski etimologichen rechnik. Т. I. А–З. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- БЕР 1979: Български етимологичен речник. Т. II. И – КРЕПЯ. София: Издателство на БАН (BER 1979: Balgarski etimologichen rechnik. Т. II. I – KREPYA. Sofia: Izdatelstvo na BAN).

- Вакарелски 1977: *Вакарелски, Хр.* Етнография на България. София: Наука и изкуство. (Vakarelski 1977: *Vakarelski, Hr.* Etnografia na Balgaria. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Георгиев 2013: *Георгиев, М.* (Съст. и обща ред.). Българска народна медицина. Енциклопедия. София: АИ „Проф. Марин Дринов“ (Georgiev 2013: *Georgiev, M.* (Sast. i obshta red.). Balgarska narodna meditsina. Entsiklopedia. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“).
- Геров 1975: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т.1. А–Д. Фототипно издание. София: Български писател (Gerov 1975: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. T.1. A–D. Fototipno izdanie. Sofia: Balgarski pisatel).
- Геров 1976: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. 2. Е–К. Фототипно издание. София: Български писател (Gerov 1976: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskia ezik. T. 2. E–K. Fototipno izdanie. Sofia: Balgarski pisatel).
- Геров 1977: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. 3. Л–О. Фототипно издание. София: Български писател (Gerov 1977: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. T. 3. L–O. Fototipno izdanie. Sofia: Balgarski pisatel).
- Дечев, Демирев 2012: *Дечев, В., Вл. Демирев.* Топонимията на Сливенска околия. Велико Търново: Фабер (Dechev, Demirev 2012: *Dechev, V., Vl. Demirev.* Toponimiata na Slivenska okolia. Veliko Tarnovo: Faber).
- ЕРБНМ 2021: Етнолингвистичен речник на българската народна медицина. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“ (ERBNM 2021: *Etnolingvistichen rechnik na balgarskata narodna meditsina.* Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“).
- Заяков 2013: *Заяков, Н.* Местните имена в Кулско. Велико Търново: ЦБО Проф. Николай Ковачев (Zayakov 2013: *Zayakov, N.* Mestnite imena v Kulsko. Veliko Tarnovo: TSBO Prof. Nikolay Kovachev).
- ИРБЕ 2012: Идеографски диалектен речник на българския език. Т. 1. А–Д. София: Бестселър (IRBE 2012: *Ideografski dialekten rechnik na balgarskiya ezik.* T. 1. A–D. Sofia: Bestselar).
- Легурска, Китанова 2008: *Легурска, П., М. Китанова.* Тематичен речник на термините на народния календар. София: АИ „Проф. М. Дринов“ (Legurska, Kitanova 2008: *Legurska, P., M. Kitanova.* Tematichen rechnik na terminite na narodniya kalendar. Sofia: AI „Prof. M. Drinov“).
- Легурска и др. 2012: *Легурска, П., Н. Павлова, М. Китанова.* Човешкият живот – раждане, сватба, погребение (Тематичен речник на българската семейна обредност). София: АИ „Проф.Марин Дринов“ (Legurska i dr. 2012: *Legurska, P., N. Pavlova, M. Kitanova.* Choveshkiyat zhivot – razhdane, svatba, pogrebenie (Tematichen rechnik na balgarskata semeyna obrednost). Sofia: AI „Prof.Marín Drinov“).
- Минева-Ковачева 2009: *Минева-Ковачева, Л.* Местните имена в Русенско. Велико Търново: Фабер (Mineva-Kovacheva 2009: *Mineva-Kovacheva, L.* Mestnite imena v Rusensko. Veliko Tarnovo: Faber).
- Младенов 1951: *Младенов, Ст.* Български тълковен речник. С оглед към народните говори. Т. 1. А–К. София: Печатница „Дечо Стефанов“ (Mladenov 1951: *Mladenov, St.* Balgarski talkoven rechnik. S ogled kam narodnite govori. T. 1. A–K. Sofia: Pechatnitsa „Decho Stefanov“).
- Момчилов, Чакърлова-Кръстева 2013: *Момчилов, Д., Н. Чакърлова-Кръстева.* Местните имена в Карнобатско. Велико Търново (Momchilov, Chakarova-Krasteva 2013: *Momchilov, D., N. Chakarova-Krasteva.* Mestnite imena v Karnobatsko. Veliko Tarnovo).

- РБЕ 1987: Речник на българския език. Т. 5. Ж – Зяпнуване. София: Издателство на БАН (RBE 1987: Rechnik na balgarskiya ezik. T. 5. Zh–Zyapnuvane. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- РНДКБ 2018: Речник на народната духовна култура на българите. София: Наука и изкуство (RNDKB 2018: Rechnik na narodnata duhovna kultura na balgarite. Sofia: Nauka i izkustvo).
- ПРОДД 1974: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. София: Издателство на БАН (RRODD 1974: Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- СтБР 1999: Старобългарски речник. Т. 1. София: Валентин Траянов (StbR 1999: Starobalgarski rechnik. T. 1. Sofia: Valentin Trayanov).
- СтБР 2009: Старобългарски речник. Т. 2. София: Валентин Траянов (StbR 2009: Starobalgarski rechnik. T. 2. Sofia: Valentin Trayanov).
- ФРБЕ 1974: *Ничева, К., С., Спасова-Михайлова, К., Чолакова.* Фразеологичен речник на българския език. Т. 1. А–Н. София: Издателство на БАН (FRBE 1974: *Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, K. Cholakova.* Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. T. 1. A–N. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- ФРБЕ 1975: *Ничева, К., С., Спасова-Михайлова, К., Чолакова.* Фразеологичен речник на българския език. Т. 2, О–Я. София: Издателство на БАН (FRBE 1975: *Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, K. Cholakova.* Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. T. 2, O–YA. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Славейков 2003: *Славейков, П. Р.* Български притчи или пословици и характерни думи. София: Захари Стоянов (Slaveykov 2003: *Slaveykov, P. R.* Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi. Sofia: Zahari Stoyanov).
- Стойкова 2007: *Стойкова, Ст.* Български пословици и поговорки. София: ИК „Колибри“ (Stoykova 2007: *Stoykova, St.* Balgarski poslovitsi i pogovorki. Sofia: IK „Kolibri“).
- Христов 2009: *Христов, Г.* Местните имена в Ардинско. Велико Търново: ИВИС (Hristov 2009: *Hristov, G.* Mestnite imena v Ardinsko. Veliko Tarnovo: IVIS).
- Цепенков 1997: *Цепенков, М.* Фолклорно наследство. Т. 1. Автобиография. Песни. Пословици и характерни изрази. София: Издателство на БАН „Марин Дринов“ (Tsepenkov 1997: *Tsepenkov, M.* Folklorno nasledstvo. T. 1. Avtobiografia. Pesni. Poslovitsi i harakterni izrazi. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Marin Drinov“).
- Чолева 2014: *Чолева, А.* Местни имена от Трънско в документи от края на XIX век. София: АИ „Проф. Марин Дринов“ (Choleva 2014: *Choleva, A.* Mestni imena ot Transko v dokumenti ot kraia na XIX vek. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“).
- Шапкарев 1968: *Шапкарев, К.* Сборник от български народни умотворения. Т. 1. Обредни песни. Народни обичаи. София: Български писател (Shapkarev 1968: *Shapkarev, K.* Sbornik ot balgarski narodni umotvoreniya. T. 1. Obredni pesni. Narodni obichai. Sofia: Balgarski pisatel).

Vanya Micheva

The Concept of *Justice* in Bulgarian Language and Culture

Abstract. The paper examines the semantic realizations and lexicalizations of the concept of *justice* in the history of Bulgarian language and culture. The study is based on linguistic data excerpted from Old Bulgarian manuscripts spanning the 9th through the 11th centuries and modern Bulgarian damaskins from the 17th century. The system of words and phrases representing the concept of *justice* and their distribution in different cultural contexts are analyzed in relation to medieval Christian ideas, the cultural situation in the 17th century and new ideas that emerged in the pre-Revival period. *Justice* is seen as a moral, social and political value that has specific realizations in juridical contexts and in traditional culture. In contemporary times it is associated with democracy and freedom.

Keywords: justice, history of the Bulgarian language, social justice, administration of justice, legality

Ваня Мичева

Концептът *справедливост* в българския език и култура

1. Увод

Концептът СПРАВЕДЛИВОСТ е един от основните, с които си служат хората в своето историческо развитие. Той се реализира в много области на човешкия живот: морал, религия, право, политика, икономика и др. Още от времето на гръцката Античност във философията се търси пределно общо определение на справедливостта. Платон и Аристотел създават първите философски теории за справедливостта, според които тя е преди всичко важна човешка добродетел.

Анализът на употребите на концепта *справедливост* показва, че днес той се прилага за характеризиране на човешки решения и действия, както и на норми, правила, закони и обичаи. Справедливостта е аксиологична преценка на човешките отношения според една обективна мяра, независима от субективните желания и стремежи на всеки отделен човешки индивид. Тази мяра се постулира и поддържа като изискване към всички от социалния ред във всяка човешка общност. А социалният ред зависи от господстващата културна парадигма, именно тя определя по какъв начин, с каква мяра се оценява всяка човешка проява.

Етичните норми на човешкото поведение в предхристиянската славянска религия се регламентират от антропоморфните същества *Правда* и *Кривда*, които битуват и във фолклора (Иванов, Топоров/Ivanov, Todorov 1965: 97, 189). Според българските учени *Правда* и *Кривда* принадлежат към четвъртото равнище на религиозната система на българските славяни, като по-късно се отдалечават от сакралното и се превръщат в персонификации на доброто и злото (Стойнев (ред.)/Stoynev (red.) 1994: 297, 282). Следи от политеистичните вярвания се откриват и в средновековните текстове, но християнските културни нагласи доминират.

В българската духовност християнската парадигма е господстваща в продължение почти на десет века – от покръстването на българите при княз Борис през 864 г. до разцвета на Българското възраждане през втората половина на XIX в. Следователно напълно

естествено е християнските норми да залегнат в българската концептосфера. Семантичната опозиция сакрално – профанно според изследователите е основна за всички етноси (Елиаде/Eliade 1998). Според В. Иванов и В. Топоров тя обобщава другите противопоставяния в официалната религиозна система на древните славяни: живот – смърт, свой – чужд, светъл – тъмен, ден – нощ, бял – черен и др. (Иванов, Топоров/Ivanov, Toporov 1965). Затова концептът *справедливост* в средновековната литература се свързва с християнската представа за обективна мяра при преценка на човешките дела.

Концептът *справедливост* се съотнася с такива значими в средновековната концептосфера понятия като добро, божествено, грях. Този концепт участва в съграждането на езиковата картина на света в средновековната писменост, като представя християнския императив светът да бъде устроен според Божиите закони. Справедливостта концептуализира съответствието между човешкото поведение и Божиите предписания. В политеистичните вярвания на древните славяни човешките действия се регулират от божеството Правда, което изисква хората да постъпват правилно от гледна точка на боговете и с оглед на установените родови отношения. В монотеистичната религия при върховенството на единния християнски Бог справедливостта се отъждествява с Божия закон и истина. Този етап от развитието на концепта е отразен в българската официална средновековна литература.

В съвременната рационалистична парадигма справедливостта се възприема като придържане към морални норми и утвърдени от общността и държавата етически принципи при разглеждане и решаване на въпроси, свързани с отношенията между хората, реда в обществото и законите. Джон Ролс представя своята нормативна политическа теория, която може да бъде характеризирана като либерален егалитаризъм, тоест като защита на общество с равни възможности и равни права за всички членове. За Дж. Ролс справедливостта не е само идея, тя е идеал, от осъществяването на който зависи бъдещето на човечеството (Ролс/Rols 1998).

В проучването на концепта *справедливост* в полската езикова картина на света се установява корелация с ценности като равенство, законност, безпристрастност, честност, правда. Изследваният корпус от публицистични текстове показва, че справедливостта е социална и морална. Малко по-рядко се документира в политическото пространство като основен атрибут на демокрацията. След това се осмисля като свобода и равенство, като най-важната и безспорна ценност на демократичната система (срв. Żywicka 2022, Wysoczański 2015).

В съвременния публичен дискурс справедливостта винаги е свързана с човека, проявява се в неговите конкретни действия или взаимоотношения с останалите хора. Според културните нагласи днес справедливостта изразява положителна морална оценка на обществените явления и индивидуалното поведение и изисква съответствие между реалната значимост на явленията и индивидите и отношението към тях, което се изразява в социално приемане или отхвърляне, в поощрение или наказание, в добро възнаграждение или лишаване от допълнителни доходи и т.н. Справедливостта може да се представи като действие на принципа „Всекиму заслуженото“ във всички сфери на човешката дейност – труд, роднински и приятелски връзки, социална реализация, обществена дейност, култура и др.

Изследването на концепта *справедливост* в българския език и култура е свързано с международния проект „Европейски образ на света“ (EUROJOS) под ръководството на Йежи Бартмински, в който работят и учени от Софийския център за етнолингвистични изследвания. Важна задача на проекта е да се изгради исторически и съвременен профил на основни концепти и да се разкрие тяхното съдържание в лексикографски трудове, в художествената литература и публицистика, в пословици и поговорки, в анкети и асоциативни тестове. Тази методология се прилага и в това проучване.

2. Концептът *справедливост* в историята на българския език и книжнина

2.1. Концептът *справедливост* в старобългарските класически произведения

Обект на това проучване са езиковите и семантичните реализации на концепта *справедливост* в старобългарските класически произведения и в новобългарските дамаскини. Изборът на материала е мотивиран от същността на книжовния език през 9.-11. в. и 17. в. – и през двете епохи книжовният език е близък до говоримия и се развива, като се обогатява от живия език. Освен това старобългарските съчинения отразяват християнската мисловност от първите два века след покръстването, а новобългарските дамаскини я пречупват през новите идеи на Предвъзраждането. В понататъшното преобразуване на културните парадигми след средата на 19. в. при доминирането на модерната рационалистична мисловност справедливостта се осмисля преди всичко като законност, безпристрастност, честност.

В старобългарските класически произведения, създадени през 9.-11. в., концептът *справедливост* се вербализира от поредица лексеми с корен -прав-. Материалът за тях е ексцерпиран от Архива на Секцията за история на българския език в Института за български език. Основни представители на лексикалното гнездо са прилагателните *правѣдѣвъ*, *правѣдѣнъ*, *правѣ*. Конкретното значение на *правѣ* 'който е без извивки, който върви направо, без отклонения' се отнася до пътя Господен и се среща в един и същи контекст в евангелието на Матей 3.3, на Марко 1.3 и на Лука 3.4. Много по-чести са преносните му значения, между които се нарежда и 'справедлив'. В повечето случаи Господ Бог се определя като *правѣ* 'справедлив', защото е „благ и милостив и дава закон на съгрешилите пътя” (*благѣ и правѣ ꙗко ради законѣ дасть съгрѣшавѣшѣиимѣ ꙗзѣ* СП 91.16). Бог е *правѣдѣнъ* 'справедлив' и защото неговият съд, преценка на човешките постъпки е *правѣ* 'справедлив': „праведен си, Господи, и прави са твоите преценки” (*правѣденъ еси ꙗко ꙗ правѣи сѣди твоѣ* СП 118.137). Утвърждават се съчетанията *праведен съдия* (*правѣденъ сѣдителъ* СП 7.12; *правѣдѣвъ сѣди* С 108.3) и *праведен съд* (*правѣденъ сѣдѣ* М Йоан 5.30, Йоан 7.24, С 235.64), които са реализации на концепта *справедливост* в най-ранните писмени паметници и се отнасят до висшата сакрална сила в християнството.

Езиковите репрезентанти на концепта представят неговата значимост. В старобългарския език са налице три наречия, четири съчетания и две творителни падежни форми на съществителни със значение 'справедливо', които назовават начина, по който Бог отсъжда постъпките на хората. А именно: *правѣдно* (*правѣдно ꙗ живѣимѣ ꙗ мрътвѣимѣ сѣдителъ ꙗвѣетѣ сѧ* К 11a1); *правѣ* (*правѣ сѣдилъ еси* 3 Лука 7.43); *правѣ* (*правѣ сѣдилъ еси* М Лука 7.43); *въ правѣдѣ* (*сѣдитѣ людемѣ въ правѣдѣ* СП 95.10); *въ правѣниѣ* (*сѣдити людемѣ въ правѣниѣ* СП 9.9); *въ правостѣ* (*сѣдиши людемѣ въ правостѣ* СП 66.5), *по правѣдѣ* (*сѣдѣ ми ꙗ ꙗко по правѣдѣ твоѣ* СП 34.24); *правѣдоѣ* (*хощетѣ сѣдити ꙗ въсеи земли правѣдоѣ* К 11a5); *правостниѣ* (*сѣдити въселенѣи въ правѣдѣ ꙗ людемѣ правостниѣ* СП 97.9). Следователно в езиковата картина на християнина от старобългарската епоха справедливото отсъждане на Бога е свръхценностно.

Съществителните с корен -прав- в старобългарските класически паметници се осъществяват само с ономазиологични признаци, отнасящи се до справедливост, добро, безгрешност. Тоест по произход семантиката на тези думи е метафорична, но в старобългарския период вече не се осмисля като такава. Така според Старобългарски речник *правѣда* има следните значения: 1. Правда, справедливост. 2. Действие съобраз-

но Божиите закони. 3. Правда, истина; това, което отговаря на фактите. 4. Законност. 5. Добро дело (Мирчева (ред.)/Mircheva (red.) 2009: 346-347). Основното значение на лексемата *правда* от гледна точка на съвременната интерпретация на правдата и справедливостта съдържа два признака, но в християнската парадигма те се обединяват, за да изградят достоен образ на Бога: „праведен е Господ и правдата обича” в Синайския псалтир 5.9, „възлюбил Си правдата и възненавидял неправдата” в Енинския апостол 6б17. В такъв контекст *правда* обобщава справедливостта, безгрешността и доброто, като те се отъждествяват с божественото. Макар и с по-ниска фреквентност, със същата семантика се осъществяват и съществителните *правосъдие* и *правдини*. Може да се каже, че в християнството концептът *справедливост* се отнася в голяма степен до Бога и неговите дела и преценки и е синкретичен, неразчленим.

Разбира се, справедливостта може да бъде част и от човешкото битие, преди всичко когато то съответства на Божиите предписания. Затова истинските праведници страдат заради справедливостта и получават като награда за това царството небесно, т.е.

блажени са изгонените заради правда, справедливост, защото тяхно е царството небесно, Матей 5.10; блажени са гладуващите и жадуващите заради справедливост, правда, защото те ще се наситят, Матей 5.6.

В старобългарския език се открива и субстантивация на прилагателното *правѣднѣ* в ср. р. мн. ч., с което се назовават справедливите неща, задължителни за всеки тръгнал по пътя на доброто и правдата (и пакъ понѣ пакѣхъ вѣдѣхъ творити (!) правѣднѣа. ико отъ правѣднѣхъ дѣлани зачинаемъ блаженое житѣе К 1b23).

И земните съдии са призвани да отсъждат справедливо, като се съобразяват най-вече с Божия закон. Много точно отразяват това изискване думите на светите братя Йона и Варахисий в житието им в Супрасълския сборник. Изправени на съд пред персийския цар и неговите съдии по време на гоненията срещу християните, те отговарят:

Послушайте като князе и съдии на персийския цар, от когото сте избрани, за да бъдете справедливи съдии. Заради това ви избра и предаде своето отсъждане във вашите ръце – за да съдите справедливо и да не вършите несправедливости. Затова сега, славни съдии, не подobaва от земния цар да се боите, но от онзи, който ви е дал мъдрост и смисъл, който има власт над небето и земята и над всички дихания, С 257.19-29.

Следователно земният справедлив съд не е подвластен на царските разпореждания, а единствено на Божиите.

Справедливото решение на житейски въпроси се вербализира в старобългарския език със съчетанието *мислѣти правѣдѣ*. С него се описват действията на Сатурнин в Житието на св. Исакий в Супрасълския сборник, който справедливо отсъжда да построи малка килия, а не красива къща за светия монах. При превода от гръцки старобългарският книжовник проявява творчество и езиков усет и заменя гръцкото наречие *ὀρθῶς* с винителна форма на съществителното *правѣда*.

Анализът на материала показва, че в средновековната християнска книжнина преценката на човешките дела задължително трябва да бъде справедлива. Такъв е моделът, който задава върховната сакрална сила. Тази културна нагласа се отразява и върху езика. Лексемата *сѣдѣ* с основна семантика ‘съдене, преценка на постъпките на хората’ развива стеснено значение ‘справедливо съдене, правосъдие’, което е засвидетелствано многократно и се отнася както до човешкия род (*блажени хранѣщи сѣдѣ и творѣщи правѣдѣ во всѣмъ вѣмѣни* СП 105.3 – „блажени са които пазят

справедливото съдене и вършат правда във всяко време“), така и до Бога (Г҃ъ люкитѣ сѣдѣ СП 36.28 – „господ обича правосъдието“; наставитѣ кротѣхъ на сѣдѣ и наѹитѣ кротѣхъ пѣтиѣ своимѣ СЕ 75a2 – „ще настави кротките на справедливо отсѣждане и ще ги научи на своя път“). Съществителното сѣдѣка с основно значение ‘преценка, присѣда’ се осъществява и като ‘справедливост, правосъдие’ на Бога: „Правдата и правосъдието са в основата на твоя престол“ (правѣда и сѣдѣва ѹготовашѣ прѣстолѣ твоѣмѣ СП 88.15).

В оригиналните произведения от тази епоха, които са съхранени в по-късни преписи, се наблюдават същите феномени. В езика на Климент Охридски се откриват: правѣ, правѣда, правосѣ, правѣдникѣ, правѣднѣ, правѣднѣ (Христова/Hristova 1994: 205-206), като за всички основен е ономасиологичният признак ‘приобщаване към праведността и справедливостта’. В Беседа против богомилите от Презвитер Козма се срещат правѣ, правѣда, право, правѣдивѣ, правѣдникѣ, правѣднѣ (Давидов/Davidov 1976: 229-230) с идентична семантика.

Концептът *справедливост* в старобългарския език се реализира с репрезентанти с *ядро*: правѣ, правѣдивѣ, правѣднѣ, правѣда, правосѣ, правѣни, правѣдникѣ, право, правѣ, правѣ, правѣднѣ, правѣдната субст.; *приядрена зона*: правѣднѣ сѣдителѣ, правѣдивѣ сѣди, правѣднѣ сѣдѣ, вѣ правѣдѣ, по правѣдѣ, вѣ правѣниѣ, вѣ правосѣ, правѣдоѣ, правосниѣ и *периферия*: сѣдѣ ‘правосъдие’, сѣдѣка ‘справедливост’, ѹмѣслити правѣдѣ ‘реша справедливо’ и др.

2.2. Концептът *справедливост* в новобългарските дамаскини

През XVII в. в езика на новобългарските дамаскини се възстановява връзката между говорим и книжовен език, така че в семантиката на лексемите, които вербализират концепта *справедливост*, се откриват нови явления, някои от които и до днес са съхранени в българската езикова картина на света. Материалът е ексцерпиран от Тихонравовия дамаскин (Дьомина/Dyomina 1971) и Ловешкия дамаскин (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013).

Прилагателното *прав* е засвидетелствано с две преки значения: 1. ‘който е в отвесно положение’, когато се отнася до каменен стълб; 2. ‘изправен, който стои на краката си’, когато се отнася до човек. Важното е, че и в тези текстове се реализират преносни значения на *прав*, сред които на първо място е ‘справедлив’. Справедливостта се приписва на Господа в два контекста с *прав* в Словото за второто пришествие на Иисус: „на тебе се всички надяваме да ни упатиш, защото си само един между нас прав и добър“ Тих 18.187б, Лов; „И тогава ще да рече Господ и съдник прав на тия, щото са от дясната му страна“ Тих 18.201б, Лов и в един контекст с *праведен* от Видение Павлово: „Праведен си, господи, и съдът твой е праведен“ Тих 32.230б, Лов. Прилагателното *праведен* влиза в колокация със *съд* и назовава справедливия съд на Бога: „Сички станат голи пред праведния съд, голи съблечени и секи според своя си грях тъй са белязани“ Тих 18.199, Лов. А върховният божествен съдник освен „съдник прав“ (Тих 18.201б), „праведний судия“ (Тих 18.199, 18.199б), „праведний съдник“ (Тих 18.195б) се нарича и „кадия праведен“ в Словото за второто пришествие на Иисус (Тих 18.205б). И през 17. в. справедливостта на Бога е най-важният семантичен признак на проучвания концепт. Засвидетелствани са съчетания, подобни на тези в старобългарския език, но вече и с компоненти от живия език: турцизмът *кадия* няма отрицателни конотации и се употребява за характеризиране на единия Господ: *праведен кадия*. Съчетаването на елементи от традиционния книжовен език и от говоримия език

от това време е типичен белег на книжовния език на народна основа от 17. в. В текста на Видение Павлово в Ловешкия дамаскин са налице още няколко контекста със съчетанието *праведни съдѣ* за Христос (858, 870, 900, 967). Справедливото съдене се съотнася преди всичко с Бог, за когото се казва, че „право съди, сякому дава, кой как е уработил, тъй му и плаща“ Тих 18.177б, Лов.

От лингвокултурологична гледна точка съхраняването в книжовния език на народна основа от 17. в. на сложната дума *правосудник* от архаичните дамаскини, незасвидетелствана в старобългарски, показва колко важна е семата ‘справедлив съдия’ в йерархията на ценностите от тази епоха. От семантична гледна точка трябва да се подчертае, че тази сема отново се приписва на Божия Син в контекста с *правосудник* (Тих 18.194б, Лов).

При анализа се установява, че повечето засвидетелствани употреби на репрезентантите на концепта *справедливост* в новобългарските дамаскини са в Словото за второто пришествие на Иисус и в апокрифа Видение Павлово. Тези произведения са с есхатологична тематика и според О. Младенова и Б. Велчева заемат изключително място в културата на българите, а и на останалите балкански народи през 17. в., защото проблемът за края на света и предстоящия Божи съд става много актуален поради поредицата природни бедствия и социални катаклизми (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 31-32). Конкретното проучване на лексемите с корен *-прав-* и семантиката, свързана със справедливостта, доказва тази теза.

В новобългарските дамаскини се установяват и някои културни нагласи, които са резултат от промяната в духовността на българите през Предвъзраждането. Преди всичко може да се говори за очовечаване на религиозните изисквания. Те се представят на говорим език, за да бъдат разбираеми и изпълними от вярващите. Сакралното се приближава до профанното човешко битие, като някои висши ценности се приписват и на хората. Такъв е случаят със справедливостта, която може да бъде присъща и на някои праведници като Йоан Златоуст, според текста на житието му в Тихонравовия дамаскин. За него се казва: „Заради тия негови справедливи думи, дето не думаше според лицето и волята на човека, ами право разобличаваше злото на човека, та го ненавиждаше царица Евдоксия“ Тих 12.112б. Справедливостта на Йоан Златоуст се съчетава със смелост, неподвластност, честност, вяност на истината. Точно за този свят човек се застъпва и царят, когато епископите го осъждат несправедливо и го прогонват от неговия духовен пост; царят им казва: „грех сте сторили с вашия съд и не сте праведно съдили“ Тих 12.116. За „неправеден съд“ става дума и в един от епизодите на Словото за св. Николай. Според текста господарят на града Евстатий осъжда на смърт трима невинни въз основа на лъжливи показания и се оправдава с думите: „аз по правина заповядах да ги погубят“ (Тих 15.144б), в които съчетанието *по правина* означава ‘справедливо’. Св. Николай обаче го разобличава, като изтъква истинската причина за несправедливата присъда – Евстатий е взел подкуп: „нали си узел мито и осудил ги си неправедно“ (Тих 15.144б). В този контекст несправедливостта не се обяснява с нарушаване на християнските императиви, а с едно често срещано човешко прегрешение – вземането на подкуп. Тоест може да се говори за очовечаване в концептуализацията на справедливостта като християнска ценност. Лексико-семантичният анализ откроява връзката на справедливостта – несправедливостта не само с опозицията добро – зло, но и със свое – чуждо, тъй като справедливостта за своите и за Аза се осъществява като несправедливост за чуждите (виж по-подробно Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2012, 2013).

Следователно при семантичните реализации на концепта *справедливост* в езика на новобългарските дамаскини, човешката справедливост се осмисля двойствено – тя може да бъде част от делата на праведните хора, които смело и с „праведни думи“

посочват недостатъците дори и на властимащите, но също така може да отсъства при преценката на нечий дела и с отсъствието си да предизвиква „неправеден съд“.

Лексемата *правда* принадлежи към ядрото на концепта като номинация на една универсална ценност, съхранена в българската култура от старобългарския период до днес. Тя съществува в християнската парадигма със значение ‘справедливост, добро’, така я откриваме и в новобългарския вариант на Йоан-Златоустовото съчинение „Слово за покаяние душевно“: истинна и правда [!] ꙗко ꙗзѣмъ правду, а лъжа и неправда на земли се вѣцари 31.2176. За утвърждаването на правдата като една от най-значимите характеристики на земното битие на хората важна роля имат и езиковите средства. Структурният паралелизъм в двете изречения, които съставят сложното съчинено съпоставително изречение, дава възможност да се противопоставят няколко антонима: истинна на лъжа, правда на неправда, повѣгна на се вѣцари ‘установи се’. Повтаря се само топосът – *земля*. А основното отношение на съпоставяне се изразява със съюза *а*. Така концептът *справедливост* влиза в опозиция с *лъжа* и *неправда* и в корелация с *истина*.

Концептът *справедливост* в новобългарските дамаскини от 17. в. се реализира с репрезентанти с ядро: *прав, правда, праведен, праведник, праведно, право, правосудник*; приядрена зона: *праведний судиа, съдник прав, праведен кадия, праведен съдник, праведний судъ, право съдя, праведно съдя* и периферия: *праведни думи* ‘справедливи думи’, *по правина* и др.

Съпоставката между езиковите репрезентанти на *справедливостта* в книжнината от 9-11. в. и от 17. в. показва, че старобългарските наречия *правѣ*, *правъ* и съчетанията *въ правѣдѣж*, *по правѣдѣ*, *въ правостъ*, както и падежните форми *правѣдож*, *правостийж* със значение ‘справедливо’ отпадат от езика на новобългарските дамаскини, тъй като вече не се срещат в говоримия език. Прилагателното *правѣдивъ* и съществителното *правостъ* не се откриват в Тихонравовия и Ловешкия дамаскин. Лексемите с корен *-сжд-* също не са засвидетелствани.

Въпреки че общият брой на репрезентантите намалява в дамаскинската книжна, изключителната значимост на справедливия Божи съд се запазва и се вербализира с четири атрибутивни словосъчетания със семантика 'справедлив съдия': *праведний судия*, *съдник прав*, *праведен кадия*, *праведен съдник* срещу две в старобългарски, с един композит: *правосудник* и с две предикативни словосъчетания: *право съдя*, *праведно съдя* срещу четири в старобългарски. Характерното за живия език *праведен кадия* с турцизъм в състава си се утвърждава като немаркиран елемент на системата. Може да се каже, че репрезентантите на концепта *справедливост* в своето развитие споделят общия процес на сближаване с говоримия език и в същото време актуализират лексеми от архаичните дамаскини като *правосудник*, които са важни в семантично отношение.

Анализът показва, че съдържанието на концепта *справедливост* отговаря на християнското учение за непогрешимостта на Бога и за двойствеността на човека, който поначало е грешен, но може чрез покаяние и уподобяване на Бога да стане справедлив в делата и думите си. Хората се приобщават към справедливостта при спазване на Божиите закони и изисквания. Важно е също, че иновационните процеси в духовността през Предвъзраждането се откриват и в реализациите на концепта *справедливост*.

3. Концептът *справедливост* в българската лексикография (Р)

3.1. Тълковни дефиниции

В многотомния Речник на българския език (РБЕ/RBE) семантиката на *справедливост* е представена чрез съотнасяне с прилагателното *справедлив*, затова тук се привеждат тълковните дефиниции и на двете лексеми:

СПРАВЕДЛИВОСТ, отвлечено съществително от *справедлив*; безпристрастност. В нея говореше чувството на *справедливост* и любов към истината. Елин Пелин.

СПРАВЕДЛИВ, прилагателно. 1. Който действа съгласно с правдата, с истината; обективен, безпристрастен. *Първенците и по-старите хора, които някога уреждаха селските работи, гледаха да бъдат добросъвестни и справедливи.* Й. Йовков. *Той е справедлив и ще чуе народния глас и молбата народна.* Дим. Талев. *Справедлив съдия.*

2. Който е основан на истината, на правдата. *Той повика по-първите хора и най-напред разделиха снопите по равно на четири дяла. Делбата бе справедлива.* Елин Пелин. *Справедлива присъда. Справедливо наказание.* // Който е такъв, какъвто трябва да бъде; основателен. *Гражданко, твоето негодувание е справедливо.* Ив. Вазов. *Справедлива критика. Справедливи укори.*

Данните от Речник на българския език са съпоставени и с Речник на съвременния български книжовен език (Романски (ред.)/Romanski (red.) 1957). В лексикографските източници съдържанието на понятието се съотнася най-вече с правда, истина, обективна преценка без прояви на пристрастие и личен интерес.

3.2. Синоними и антоними

В Синонимните речници на българския език (Спасова/Spasova 2007, Пернишка/Pernishka 2012) са засвидетелствани следните синоними на *справедливост*:

правда, законност, правдина, правосъдие разг., право разг., обективизъм, обективност, непредубеденост книж., безпристрастие, безпристрастност.

В Българския синонимен и антонимен речник с фразеологизми (Нанова/Nanova 2019) се откриват следните антоними:

несправедливост, неправда, кривда, беззаконие, безправие, безправност, неравенство, пристрастност.

Синонимите и антонимите на проучвания ядрен представител на концепта обобщават и други диференциални признаци: законност, права, равенство.

3.3. Хипероними

В изследвания материал се откриват следните хипероними: универсална ценност, етична категория, социална норма.

3.4. Колокации

В материала са засвидетелствани съчетания, които представяме обединени по съществени признаци на концепта *справедливост*. Част от тях са свързани със социалните отношения в обществото и с политическата сфера на реализация на хората: *социална справедливост, политическа справедливост, справедливост за социално слабите и за хората в неравностойно положение* (Р, Т). Други съчетания се съотнасят с юридическия аспект на концепта: *справедливо правораздаване, справедливо наказание, справедлив съдия, върховенството на закона е справедливо* (Р, Т). От морална гледна точка се осмисля справедливостта в колокациите: *праведни хора, праведници и грешници, справедливо одобрение, справедливи укори, справедливи думи* (Р, Т, А).

Отрицателни конотации се семантизират в съчетанията: *няма социална справедливост, всяка политическа власт е несправедлива, илюзорна справедливост,*

измамна справедливост, подкупна справедливост, справедливостта не съществува (Р, Т, А).

Отразени в речниците преносни значения на *справедливост* няма, няма също деривати и композити с лексемата.

4. Концептът *справедливост* в българските фразеологизми (ФЕ)

Във Фразеологичните речници (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова/Nicheva, Spasova-Mihaylova, Cholakova 1974, 1975; Nicheva 1997), от които е ексерпиран материалът, не са засвидетелствани фразеологизми с ключова дума *справедливост*. Открива се една фразеологична единица с лексемата *правда*, която в много контексти е пълен синоним на *справедливост* – *отивам за божата правда* със значение ‘умирам’. В семантиката на фразеологичната единица е отразено типичното за християнството осмисляне на „божата правда“ като висша ценност, за която човек трябва да се бори и да жертва живота си. С промяната на ценностната система в съвременната епоха изразът започва да означава ‘умирам’, без да се изтъква аксиологичният аспект на жертвата за висше благо.

Бих искала да спомена и един фразеологизъм, който не се открива в лексикографски източници, но е обект на проучване в научни публикации. Става дума за изреча *голямата и малката правда* със значение ‘истината за управляващите и истината за народа’. Според някои учени това словосъчетание има статут на фразеологична единица с конкретно-исторически характер, тъй като се употребява изключително често при описанието на социалистическото общество в България. Нещо повече, този израз е част от социалистическата риторика на Тодор Живков и се превръща в повтаряща се фраза, с която управляващите желаят да обяснят недостатъците на социализма.

С голяма част от синонимите на *справедливост* като: *правина, правдина, истина, законност, безпристрастност, равенство, свобода* не са регистрирани фразеологизми. От лингвистична гледна точка това е напълно естествено, тъй като тези лексеми назовават пределно общи абстрактни понятия, с които не биха могли да се формират фразеологизми в езика.

5. Концептът *справедливост* в българските паремии (П)

Проучването на реализациите на концепта *справедливост* в традиционната култура дава друг поглед върху основните семи в съдържанието му, като добавя народното световъзприятие и мъдрост. За целта е ексерпиран материал от паремии, свързани езиково и семантично с концепта *справедливост*. Те са извлечени от петте тома на Речник на българския език от Найдено Геров (Геров/Gerov 1975-1978), от „Български пословици и поговорки“ (Григоров, Кацаров/Grigorov, Katsarov 1986) и от книгата на Румяна Петрова (Petrova 2013). Паремията е жанр от народното творчество, който се характеризира с краткост, устойчивост и употреба в разговорния и художествения стил. О. С. Ахманова смята термина *паремия* за обединяващ понятията пословица и поговорка (Ахманова/Ahmanova 1966: 421). Паремията се представя по същия начин и в това изследване.

В паремии често се вербализира признакът „всекиму заслуженото“, той е проява на справедливост и играе роля на регулатор в човешките отношения. Използват се образите на сеитбата и жътвата, на постелята и лягането, на казаното и отговора:

Каквото посееш, това ще пожънеш.

Каквито повикало, таквот отговорило.

На каквото си постелеш, на такова ще легнеш.

Не прави на другия това, което не искаш да ти прави.

Особено важен аспект на справедливостта в народния светоглед е правилната преценка за човешките дела – както във всекидневието, така и при конфликт, който се нуждае от разрешаване. Използва се противопоставянето право – криво:

Криво да седим, право да си кажем.

Криво да седим, право да съдим.

Правдата и истината се отъждествяват, те често са в симбиоза и са неразчленима цялост. Именно тази правда, която за народа е и истина, е непобедима, тя не може нито да се скрие, нито да се унищожи. Използват се метафоричните образи на удавянето, паяжината и белия свят:

Удави правдата, тя пак ще изплува.

Правдата е като паяжина тънка, ама не се къса.

Правината изтънява, но не се къса.

Истината излезе на бял свят.

Истината излезе на мегдана.

Правдата е висша ценност, с нея може да се постигне всичко, тя винаги може да помогне на човека. Използват се хиперболите *накрай света* и *планини*, а в друга паремия се открива опозицията правда – кривда:

Правдата планини премества.

С правината се стига накрай света.

Ако правдата ти не помогне, кривдата – никога.

Колкото и да признава силата и ценността на справедливостта, народът е мъдър и осъзнава и други страни от сложното семантично съдържание на концепта. Затова в паремии се откриват и други черти на правдата: тя е трудно постижима, затова понякога е нужна сила (*брадва*) или лъжа за налагането ѝ:

Ако не може с правда, опитай се с брадва.

Ако с право не върви, ти поизкриви.

Трудно е човек да стане борец за справедливост. Вековният човешки опит е отразен в паремии, в които изборът да бъдеш защитник на правдата, става почти невъзможен – ограничен от земната власт на бея или от свръхестествената сила на дявола:

Ако хотим криво не смеем от бога; ако хотим право, не смеем от бего.

Ако на криво, не смеем от бога; ако на право, от дявола не мога.

Борците за правда често могат да бъдат намразени, тяхното дело е *напусто*, безсмислено. Затова народът смята, че умните хора се отказват от истината и тя остава да звучи само в думите на децата, пияниците и душевноболните:

Правда ли говориш, напусто се бориш.

Думай право, да станеш умразен.

Децата, будалите и пияниците правда говорят.

Според кратките текстове правдата може да бъде и относителна, тя не е винаги абсолютна ценност. Нещо повече, тя е неприятна, може да доведе до нещастия, докато кривдата често носи спокойствие и охотен живот. Използва се противопоставянето на два символни образа – сладкото и киселото:

Правдата е кисела, а кривдата е сладка.

Времето ще покаже кой прав, кой крив.

В паремии правдата има и свой социален аспект. От господаря зависи дали ще има справедливост, дали народът ще живее в благоденствие. При лош господар царува неправдата:

*Дето брада е господар, там неправдата е цар.
Дето брада заповядва, там народът не се радва.*

Отрича се дори справедливостта на Божия съд, обезсмислена от социалната несправедливост на неравенството между богати и бедни: *Богат ли си – в рая, сиромаш ли си – накрая.*

Анализът на материала показва, че в народната култура справедливостта, назовавана *правда*, притежава положителни качества – тя е ценност, за която се струва да се бориш, да понасяш беди, тя е неунищожима, тя е регулатор на човешките отношения. В част от реализациите се откриват и отрицателни нагласи – правдата не може да се осъществи поради лоши господари и социално неравенство, борците за правда понасят неприятности, лошо отношение. Следователно в паремииите се изгражда богат и противоречив образ на справедливостта, в който все пак доминират положителното.

6. Концептът *справедливост* в български текстове (Т)

6.1. Концептът *справедливост* в научни текстове

В научните текстове въпросът за справедливостта често се свързва с темата за универсалните човешки ценности, сред които има общочовешки надисторически: мир, свобода, хуманизъм, равенство, и съвременни: демокрация, солидарност, културно многообразие и др.:

Определящото ядро на този процес е посоката на социализацията – ранното приобщаване на подрастващите към общочовешките ценности на съвременната цивилизация: свобода, мир, хуманизация, равенство, справедливост и расова търпимост. Е. Михайлова 2006.

Алтернативната глобализация се възприема като по-демократична и човешка, свързана с ценности като справедливост, солидарност, демокрация, икономически и социални права, самоуправление, здрава окръжаваща среда, културно разнообразие. Анна Недялкова 2005.

Тъкмо затова подобна автентична справедливост е истинската, действителната здрава основа на органично организираното общество, обществото, стремящо се да защити своите свещени ценности: индивидът, свободата, собствеността. Ангел Грънчаров 2001.

Справедливостта се анализира от различни гледни точки, включително и като поколенческа и родителска отговорност за създаване и отглеждане на потомство, аспект, който е характерен само за научната сфера:

Възниква въпросът, в каква степен съвременното поколение трябва да се жертвува в името на бъдещите поколения, да задържа своето равнище на живот в името на тях, да контролира раждаемостта. Съществен морален аспект на демографския проблем е в каква степен личността е отговорна към още неродените. Длъжна ли е тя да съдействува за появата на бъдещите поколения. Този проблем за междупоколенческата отговорност и справедливост възниква в различни измерения. Васил Проданов 1986.

Личната свобода и изобщо свободата като част от демокрацията се противопоставя на равенството, в този дискурс справедливостта се провижда като възможност за хармонизиране на отношението равенство – свобода:

Има ли справедливост за всички? Справедливостта е морален принцип, но в същото време уравновесява реалното противоречие, което съществува между два основни принципа на демокрацията, а именно равенството и свободата. Да бъде един човек свободен, не означава, че той ще бъде равен с останалите,

напротив, свободата създава условие за нарастване на неравенството, нейното наличие показва колко различни и неравни са хората. Н. Богомилова 2007.

В научната литература справедливостта има свой икономически аспект и се разглежда като равенство във възможностите на хората да се конкурират на пазара:

Езикът на индивидуална конкуренция и пазарен успех става базисно условие за дефинирането на съдържанието на основните ценности и идеали на обществото и особено на такива ценности като свобода, рационалност, справедливост. Свободата се възприема като способност на индивидите да търсят личностна реализация в победа над другите в конкуренцията и избора на специфично съчетание на потребителски стоки, което определя евентуално някаква индивидуалност на личностните предпочитания. Рационалността се определя посредством инструменталното калкулиране на най-ефикасните средства за достигане на нечий предпочитания, а справедливостта – чрез равните възможности да се конкурираш на пазара. В. Проданов 2006.

Важен аспект на научното осмисляне на проучвания концепт е националният. Той се обвързва с възможността за постигане на националния идеал на българите, който би удовлетворил тяхното чувство за справедливо отношение към всички представители на нацията, включително и тези, които живеят извън държавните граници на България:

... войните не са необходими, и последователно са доказвали, че доводите на тези, които са ги предизвиквали и водили, винаги са били лъжливи и без каквото и да е оправдание. Всички тези войни намалиха свободата на хората, подкопаха благосъстоянието им и създадоха фалшива илюзия за национална справедливост Н. Николов 1993.

6.2. Концептът *справедливост* в публицистични текстове

Друг поглед към съдържанието на концепта *справедливост* се открива в публицистичните текстове. Те директно назовават най-наболелите проблеми в нарушаването на справедливостта като основен принцип в изграждането на съвременно общество.

С промяната на обществените отношения в България през ноември 1989 г. и с прехода към посттоталитарна демокрация новите партии и новите лидери вкупом заговарят за законност, морал и справедливост в политиката. Такава е реториката и на първия избран президент Ж. Желев, такива са и идеите на някогашните и сегашните социалисти според печата от тези години:

Заедно с „достойнство“ и „независимост“ той често прибегваше и до „истина“, „справедливост“, „законност“, „морал“. Успокоително донякъде е, че каквато и да беше тази кампания, държавата няма да остане без глава. Д-р Желев, вие сте реално първият български президент. Вестник Банкер, 1992.

И в политиката е така – напред към миналото. Социалистите зяпат, очите ще им изхвъркнат, към социнтерна. Нищо ново след цели сто години, когато и широките, и тесните борци за *справедливост* са гледали към Социалистическия интернационал на Кауцки и Бернщайн. Вестник Банкер, 1992.

В публикации в медиите се коментира и стремежът към справедливост като проява на фрустрацията на онеправданите и гневните. Това поведение се обвързва и със съвременни партийни лидери и управляващи:

Когато човек е гневен, той не може да мечтае, да мисли напред. Фрустрацията изисква задоволяване на гнева тук и сега – иска веднага някой да бъде обесен, а на друг да му се национализира фабриката. Това вероятно задоволява моментния

глад за *справедливост* и зрелища, но в перспектива никого не храни. Освен това по никакъв начин не мога да сравня Волен и Бойко. Генералът е прагматик и рационалист. Вестник 24 часа, 2014.

В някои от статиите се говори и за лостовете на икономическата справедливост, като с по-достъпен език и доводи, отколкото в научните трудове, се представят възможностите за осъществяването ѝ.

Забраните за извършване на пазарни манипулации и за търговия с вътрешна информация, от една страна, както и задължението за разкриването на доста по-голям обем информация от различните участници, от друга, има за цел да се постигне по-голяма прозрачност, а оттам и по-голяма *справедливост* и ефективност на пазара. Вестник 24 часа, 2006.

Принципът за *справедливост* на облагането изисква да се увеличи събираемостта, да се намали процентът на избягване на плащането, да се усъвършенства организацията на анализирания данък. Вестник Новини, 2005.

Ключово понятие в публицистиката става *социалната справедливост*. За нея говорят всички политици и всички медии. Тя е гарант за възстановяването на морала, грижата за пенсионерите, свободата на медиите, антикорупционните действия, както и път към обществен консенсус и икономически просперитет:

Освен по-висока пенсионна защита и повишаване на пенсиите новият пенсионен модел трябва да възстанови *социалната справедливост* в осигуряването, както и да се осигури финансова стабилизация на системата. Вестник Труд, 1998.

Журналистиката е контролният механизъм срещу корупцията и поддържа демокрацията в света. В отговор на този феномен Европейската федерация на журналистите смята, че бъдещето на медиите трябва да бъде в центъра на дебатите в национален и международен мащаб, като централните дискусии трябва да се съсредоточат върху решаващата роля на журналистиката в изграждането на демокрацията на основата на стабилност, *социална справедливост* и коректност. Вестник 24 часа, 2009.

Естествено е такъв вид социална политика да осигурява социална справедливост, но само това не е достатъчно. Задачата на държавата е да осигурява в най-висока степен равноправни шансове, защото не всеки гражданин е в състояние да работи според изискванията на пазара. Превес взимат *социалната справедливост* и социалната солидарност, които се явяват абсолютно задължителни условия за един обществен консенсус – едно от условията за икономическо развитие. Вестник Труд, 2010.

Макар да се срещат положителни изказвания за ролята на правоохранителните органи и службите за сигурност, налице са повече критики и недоволство, които се изтъкват и в изказването на тогавашния президент Г. Първанов:

Избрах тази професия преди всичко, защото е благородна. Чрез нея ще мога да помагам на хората, които са безпомощни, *да се боря срещу несправедливостта*. Аз много се възхищавам на полицаите, защото те рискуват живота си в името на *справедливостта*. А. Пашова, 2000.

Обществото в България живее в остър *дефицит на справедливост*. Хората очакват нов синхрон в действията на правоохранителните и правозащитните органи в борбата срещу корупцията и организираната престъпност. Георги Първанов, 19 декември 2005.

Един от основните аспекти на концепта *справедливост* е свързан с престъплението и наказанието, с възможността за справедлив съд и възмездие за тези, които

нарушават законите и морала. В печата често се дискутират проблемите за съдебната реформа и необходимостта от справедливост в правораздаването. Налице са различни тези – както утвърждаващи необходимостта от усъвършенстване на съдебните органи, така и отхвърлящи наивните и незаконни претенции на гражданите към тях:

През годините обаче стана изключително удобно да се внушава непрекъснато, че за всичко е виновна съдебната система. И днес всеки, който има нужда да оправдае определено свое действие или бездействие, започва да „разбира“ от правоприлагане и да критикува от смело по-смело. Ние от Великотърновския апелативен съд много добре разбираме, че чувството за *справедливост* на българина е накърнено и че ние сме в дълг към обществото. Това обаче ни мотивира не да търсим виновниците около себе си, а да повишаваме собствения си професионализъм и да работим все по-добре за утвърждаването на правовия ред в страната. Вестник Труд, 2012.

Много ли са хората, които идват при вас с конкретни оплаквания? – Не са малко, но в никакъв случай не са толкова много, колкото си представях в началото. Често пъти хората идват тук със собственото си чувство за *справедливост* и със собствената си истина. Те влизат в залата с нагласата, че делото им е "вързано в кърпа" и няма как съдията да не го реши в тяхна полза. Вестник Банкер, 2005.

Важен момент в характеристиката на справедливостта в българската концептосфера е невъзможността за нейното постигане. В публицистичните текстове също се намират доказателства за тази теза. Представят се несбъднатите идеали за истинска свобода, братство и справедливост на комунистите, загинали в антифашистката борба, като се изтъква противоречието им с действителността през социалистическия период от развитието на България. Не по-малко убедително звучи и твърдението за краха на демократичните идеали след 1990 г. поради липса на законност, власт на мафията, корупция:

И нещо още по-важно - в тия последни слова те рисуваха света на бъдещето, заради което умираха. За всички това беше свят на истинската, пълната свобода, на истинското братство, на *безкомпромисната справедливост*, на премахването на границите, на възпитанието на хората в любов и толерантност, на премахването на всички органи и институти за потисничество, на взаимната човешка искреност, на правото на труд и достоен живот... Или, накратко, те умираха за всичко това, което нямаше да съществува в страната на техните паметници. На човек може само да му настръхне косата, когато съпостави идеалите на това поколение с осъществената действителност. Г. Марков, 1991.

България се провали по пътя на демокрацията, защото въпреки несъмнените завоевания, каквито са свободата на гласуване, на сдружаване, на частна собственост и т.н., липсват най-важните неща за една демокрация – ред, законност и *справедливост*. Вестник Банкер, 2005.

6.3. Концептът *справедливост* в художествени текстове

Художествената литература, макар и фикционална по своята природа, отразява действителността в художествени образи, съградени с помощта на словото, и затова в българските разкази, романи и стихотворения се пресъздават същите профили на справедливостта, които откриваме и в другите текстове. Но с различни средства.

Анализът показва, че мотивът за социалната справедливост е водещ. Борбата за социална справедливост осмисля живота на поколения наред – има своите върхове и падения, има своите апостоли:

В много предания са описани борците за свобода и *социална справедливост*, много думи са похарчени за тях, главно светли и достойни, но ако някой реши един ден да опише и дядо Къто Делиралчев, трябва да го опише преди всичко с дълбоко мълчание, като най-накрая го посипе и с дълбоко уважение. Иван Динков, 1990.

Шипара бе от ония мъже, които се създават в революцията, за да я осъществят без компромиси, апостолски отдаден на делото и фанатик на *социалната справедливост*. Говореше с часове, „докарваше вода от девет реки”, увещаваше, молеше, обясняваше с невероятно търпение, но понякога нервите му не издържаха. Ивайло Петров, 1978.

Писателите представят и

От мисли за моето щастие светло, забравил да мисли за мен! Но ти, вечно мислещ и все без да мислиш, наричаш под слънце и дъжд: еснафа – стабилен, педанта – изискан, бездушния – принципен мъж. Наричаш *възможността за спекулации с този мотив*.

Алеко Константинов в „Бай Ганьо“ сполучливо иронизира предложението на Бай Ганьо вестникът на неговата партия, която си служи с измами и насилие, да се казва „справедливост“:

Аз мисля, най-си е на мястото да кръстим нашия вестник *Справедливост* ... Ти, Гочоолу, на какво си мнение? - обръща се бай Ганьо. – „*Справедливост*“ е хубава дума, ама чини ми се, че Народна мъдрост ще бъде още по-хубава - отговаря Гочоолу. - Не съм съгласен - обажда се Дочоолу, - туй име много по-попско изглежда, по-добре Българска гордост да го наречем. Алеко Константинов, „Бай Ганьо“ 1895.

Разочарованието на творците присъства не само в края на 19. в., но и в края на 20. в. Все така невъзможна остава перспективата за осъществяването на социалната справедливост. И това личи както в лиричния текст на Д. Жотев, така и в прозаичния на Г. Данаилов:

...спокойно мъстта – *справедливост*, палача – велик генерал, хитреца – мъдрец, сухостта – деловитост, най-долния донос - сигнал...Добри Жотев, 1987.

Очакваната по-голяма *справедливост* не дойде. Неправдите не изчезнаха, единственото нещо, което се наруши, бе съществуващата система в несправедливостите. В продължение на половин век ние постепенно бяхме свикнали с нея. Георги Данаилов, 1997.

В българската литература историческите произведения, посветени на превратната съдба на народа ни през вековете, заемат сериозно място. В много от тях се вербализира понятието *историческа правда* – защо българският народ пада под робство за дълго време, как страда и узрява за борба и свобода. И така по различен начин в различни текстове се проблематизира един от аспектите на концепта, а именно *националната справедливост* в българската история:

Тогава ушите ми писнаха и аз разбрах *първата своя правда*. А тя беше, че навред по българските земи всеки, който говори български, страда и пълзее под петата на турците... Тогава ушите ми писнаха, та разбрах *втората своя правда*. А тя беше, че сега може да страдаме и да сме роби, ала и българите са имали някога царство и са били свободни, та силни... Когато сабята падна върху ми, ушите ми отново писнаха и аз разбрах *третата своя правда*. А тя беше, че може да страдаме и да сме роби и може да сме били свободни и да сме имали царство,

ала още не сме се събудили и не сме узрели за свобода. Антон Дончев „Време разделно“, 1964.

Близко до това семантично ядро са и реализациите, свързани с политическата справедливост. Те варират от пълното ѝ отричане, защото всяка власт развъртава, до конкретното ѝ отхвърляне поради грабителското и насилническо управление на определена политическа сила:

Бях на тридесет и осем години и вече знаех, че на този свят никога е нямало и няма да има *справедлива власт*, защото властта развъртава човека и се изражда. А моралният изпит бе от един въпрос: колко от вас не измениха на партизанската клетва – живот в името на народа! До победата сте били борци за свобода и *справедливост* – след победата трябваше да въздавате братство и равенство между хората, да отхвърлите пагубната роля на привилегиите... Ще допълня, че всяка власт развъртава, абсолютната – абсолютно. Н. Иванов, 2008.

Селяни-и! – казвам и развявам календара. – Днеска ще се погребва Сговора! Тия, дето ги гледате на календара, облизани и загладени, с вратовръзки, това са – казвам – насилници и рушветчии от министър-председателя до последния горски! Това е – казвам – хайдушки сговор за ограбването на народа! Ето защо аз, Гроздан Панайотов, го погребвам! Долу хайдушкият сговор, да живее *потъпканата правда*! Н. Хайтов „Гола съвест“, 1967.

Във всички текстове – в диахронен и синхронен план – справедливостта е белег на правосъдието. В старите ръкописи става дума за Божия съд, а в съвременните – за институциите на държавната правораздавателна система. Божият съд обаче е справедлив по презумпция. А човешкият сякаш изконно е несправедлив. Например в текста на Г. Данаилов се тълкува стремежът към смърт на осъдените като „варварски инстинкт“ за проливане на кръв. Конкретни прояви на несправедливо осъждане, корупция, идеологизация на правораздаването се представят в прозата на В. Полянов, Н. Николов, А. Попов:

Тълпите, крещящи "Смърт! Смърт!", не изразяват желанието си за *справедливост и правосъдие*, а варварските си инстинкти и доказват, че площадите са пълни с убийци, че пролятата кръв не ги насища, че и утре, и в други ден кръв пак ще се пролива, палачи и жертви ще сменят местата си и така до края на света...Георги Данаилов, 1997.

От своя ъгъл Ася слушаше изтръпнал. – Вие ме съдите по егоистичния закон на една класа, която е заграбила живота. Правото, тъй както могат да го разбират свободните личности, а не оръдията, каквито сте вие, е на моя страна. Ние водихме *борба за повече справедливост*, за повече човечност, за повече любов към човека...Вл. Полянов, „Слънцето угаснало“, 1928.

Близките на подсъдимите търсеха защита, помощ и правда, но и едното, и другото бяха мъртви, властваха неправда, жажда за отмъщения, незаслужено възмездие, пари и кръв! Всеки обещавахе на клиентите това, което не можеше да му даде, а получавахе много пари и злато. Нуждаещите се, които искаха *справедливост за несправедливо обвинение*, даваха всичко – пари, злато, чест и съвест...Н. Николов, 1995.

После се упъти към Градския комитет на партията, за да дири *справедливост*. Там пък вдигаха рамене и мънкаха, а зад гърба му се кикотеха. Накрая го изпъдиха. Алек Попов, 1999.

В литературата обаче освен историята, политиката и социалните борби присъстват и моралните колизии на персонажите, които отразяват реалните противоречия в

душите на хората. Въпросът за моралната справедливост е специфичен белег тъкмо на художествените текстове, тъй като в тях той се разработва в по-голяма степен. Мислите на главния герой в романа „Поручик Бенц“ за неговата любима Елена

(Ах, в тая жена наистина имаше нещо, което караше Бенц да мисли, че никаква земна справедливост не бе в състояние да я осъди или оправдае. Д. Димов, „Поручик Бенц“, 1938)

често се цитират и до днес, защото са есеистичен израз на вечното неудовлетворение от противоречивата същност в човешките действия. Следователно има основание да се формира общо твърдение с представителност 37%.

На второ място е отговорът: *равни права пред закона, действие на законите за всички без привилегии и дискриминация* – 21%. 17% от респондентите мислят, че справедливостта е *обективност, безпристрастност, липса на субективизъм*. 6% свързват проучваното понятие с *равенство изобщо*, а 3% с *възтържествуване на истината, изконна истинност*. 3% са и тези, които го определят като *морална правота*. 3% обвързват справедливостта с икономически условия – *за равен труд равно заплащане*. Малка част от анкетираните имат на човешката душа.

7. Анализ на концепта *справедливост* в анкети (А)

Анкетният материал дава възможност да бъдат направени наблюдения върху концепта *справедливост* в съвременната българска концептосфера и при различни като социален статут респонденти. Анкетирането е проведено през април – май 2022 г. със сто лица. В изследването се използват три типа анкети.

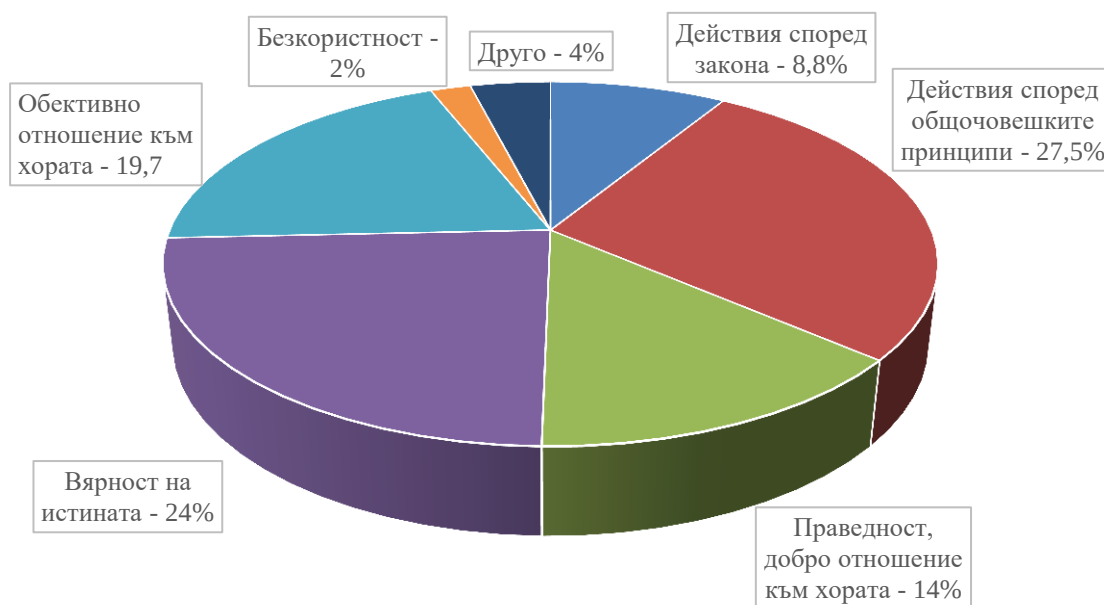
Първият тип са отворени анкети с въпрос: *Какво означава справедливост?* Обобщените резултати показват, че за съвременните българи семантичното ядро на концепта е: *всеки да получи каквото заслужава, всеки да понесе последствията от своите действия и избори* – 31% от отговорите. Към тях трябва да прибавим и 6% с отговор *действие на кармата*, като в разбиранията на най-младите респонденти *карма* е съответствие между причините и следствията отрицателни нагласи към справедливостта. За 3% тя е *относителна, зависи от полуистините и за всеки човек е различна*. А за 7% е *непостижима, измамна, защото светът по начало е несправедлив*.

Вторият тип анкети са от затворен тип. На 100 лица се предлага въпросът: *Какво означава за Вас думата „справедливост“?* със седем възможни отговора. Резултатите са следните:

Какво означава за Вас думата „справедливост“?

- а. действия според закона – 8,8%
- б. действия според общочовешките принципи – 27,5%
- в. праведност, добро отношение към хората – 14%
- г. вярност на истината – 24%
- д. обективно отношение към хората – 19,7%
- е. безкористност – 2%

ж. друго – 4% с отговори: *безпристрастие; действия според морала; поемаш отговорност за действията си и ти се връща заслуженото*.

Анализът на резултатите доказва, че в съвременното разбиране на българите за справедливостта доминират диференциалните признаци: спазване на общочовешките принципи, вярност на истината, обективно и добро отношение към хората и в по-малка степен действия според закона.

В анкетите от асоциативен тип се подават 20 добре подбрани ключови думи, между които са: справедливост, правда, закон, власт, истина, безкористност, честност, измама, война и мир, единство и разединение, личен интерес и отмъщение и др. Анализират се възникналите асоциативни думи, които имат отношение към семантичното съдържание на концепта *справедливост*. С положителна семантика са 75 % от отговорите. Между тях на първо място е *правда* с 10%, следвана от *съд* с 9,4%, *закон* с 6,8%, *честност* с 5,1%, *истина* с 4,3%, *правило* с 3,4%, *съдия* и *равенство* с по 2,5%, *свобода* и *ред* с по 1,7%. Останалите асоциации се представят с по 0,8%.

Освен количественото изражение за нас е особено важно смисловото разпределение на асоциациите. В българската концептосфера според данните от асоциативните анкети справедливостта се отъждествява с общочовешки ценности, вербализирани от лексемите: *правда, истина, честност, морал, добро, добрина, правота, прав път, разбирателство, разбран човек*. Тоест 25% от асоциациите формират положителните морални аспекти на концепта. Юридическият аспект се представя с 28,6% от отговорите с думите: *съд, съдилище, съдия, закон, правило, преграда, система, обективност, безпристрастие, ред, обезщетение*, както и с по-свободните, но ясни за тълкуване *везни и чукче*, които безспорно са предметни символи на съдебния процес.

В асоциациите се откриват и политически категории като *свобода, демокрация, равенство, равноправие*, общо 6,6%. Възприемането на справедливостта като нещо, за което човек трябва да се бори, да действа се вижда в отговорите: *борба, избличаване на лъжа* – 1,6%. А личното отношение на респондентите личи в *доверие, прошка* – 1,6%.

Към положителния профил принадлежат и поредица конкретни асоциации с 9,4%. При тях справедливостта се отъждествява с висшата сакрална сила *Бог* и личности като *Аз, мама, семейство, учител, учителка*, свързани с най-близкото обкръжение на индивида, или *полицай, воин с меч, Ренис Таргариен*, защитници на Аза с реален или фикционален – от фентъзи поредица – произход.

Свободните асоциации, които не биха могли да се тълкуват съвсем еднозначно, са 13% и също са с положителни конотации. Сред тях *радост, слънце, искра, чистота* са обвързани с чувство на пълно приемане и одобрение на проучваното понятие. Думите *състезание* и *фехтовка* насочват към възприемане на справедливостта като борба за надмощие и победа, *трябва* – със задължителността ѝ, а *флаг* – с държавата, която трябва да се грижи за постигането ѝ.

Разбира се в асоциативните анкети са налице и отрицателни асоциации. Те са 12% и голяма част от тях са антоними на основни асоциативни думи в положителния профил. Откриват се следните вербализации: *лъжа* и *измама, несправедливост, неравенство, неправда, наказание, без съд, терор, скандал, отмъщение, привилегия, страх*. Те показват, че в битието на българите има прояви на нечестност, незаконно наказание без съд, несправедливо отношение към хората като неравни, с или без привилегии, че се срещат и насилие, мъст, които предизвикват страх. Всички тези асоциации потвърждават тезата, която се утвърждава и в друг вид източници, че справедливостта е труднопостижима и дори невъзможна в определени ситуации.

Първият извод, който се налага от тези три анкети е положителното аксиологично отношение на българите към справедливостта. Отрицателни конотации се откриват в 10% от отговорите на анкетата от отворен тип и в 12% от асоциативната анкета, докато при тази от затворен тип в *друго* не са посочени твърдения с негативен характер. Вторият извод е, че се утвърждава категорично ценността на справедливостта и връзката ѝ с други общочовешки ценности: равенство, обективност, отговорност за постъпките, истина, законност, праведност и добрина.

Тези изводи се потвърждават и от друг експеримент, извършен през февруари – април 2020 г. Резултатите от него са публикувани от Конова, Конов/Копова, Копов (2020). Изследваните 39 лица асоциират справедливостта в най-голяма степен с равенство, равнопоставеност и честност, безпристрастност. На второ място се нареждат асоциациите: всекиму заслуженото; законност, съдия, правна система и правота, правда, истина. Отрицателни нагласи се откриват в малко отговори: *нещо, което липсва в България; нещо относително, нещо илюзорно*.

8. Синтетична когнитивна дефиниция на концепта *справедливост*

Въз основа на данните се създава когнитивна дефиниция на концепта *справедливост* в българския език, като се обобщават всичките му реализации.

8.1. Характеристики

Справедливостта е висша ценност през Средновековието, когато се свързва с християнския Бог и неговия справедлив Божий съд над хората. Тя е морален принцип, който действа неотменно като регулатор на човешките отношения и ги хармонизира чрез съответствието между действията на хората и последствията от тях. По този начин тя се оказва и съществен фактор в социалната сфера, в която трябва да гарантира съвместното живеене в социума. Точно за нейното постигане действат правораздавателните органи, за които принципът на справедливостта вече е институционализиран. През всички епохи към справедливостта се прилага аксиологичният подход, който е амбивалентен и съчетава позитивни и негативни оценки.

В традиционната култура справедливостта, назовавана *правда*, притежава положителни качества – тя е ценност, за която се струва да се бориш, да понасяш беди, тя е неунищожима, тя е регулатор на човешките отношения. В част от реализациите се откриват и отрицателни нагласи – правдата не може да се осъществи поради лоши господари и социално неравенство, борците за правда понасят неприятности.

В културните нагласи днес справедливостта изразява положителна морална оценка на обществените явления и индивидуалното поведение и изисква съответствие между реалната значимост на явленията и индивидите и отношението към тях. В условията на демокрация в посттоталитарното време справедливостта се обвързва с демокрацията, равноправието, свободата на избор и други ценности, характерни за съвременната европейска цивилизация.

8.2. Аспекти и профили на концепта *справедливост*

Название на аспекта	Същност на аспекта	Фасети / лексикални единици
Религиозен	Висшата сакрална християнска сила Бог постъпва винаги справедливо спрямо хората. Справедливият Божи съд правилно оценява постъпките на хората и ги разделя на праведници и грешници.	<i>правъда, правостъ, правънини, правъдникъ, праведний судия, съдник прав, праведен кадия, праведен съдник, праведний судъ, право съдя, праведно съдя (средновековни текстове)</i>
Морален	Справедливостта е мяра в човешките отношения, която изисква равенство на всички и спазване на принципа „всекиму заслуженото“.	<i>всекиму заслуженото, равенство, честност, разбирателство, добро, правда, правдивост (Р, Т, А) мама, семейство, учител (А)</i>
Социален	Отношенията в социума са справедливи, когато всички имат равни права, изпълняват задълженията си с чувство за отговорност и изпитват емпатия към другите членове на обществото.	<i>равенство, справедливост за социално слабите, дефицит на справедливост, социална справедливост (Р, Т, А)</i>
Аксиологичен А/ положителен Б/ отрицателен	А/ справедливостта е ценност, за която си струва да се бориш с цената на преодоляване на трудности. Б/ справедливостта е непостижима и не си струва да си губиш времето за нейното осъществяване.	<i>А/ обективна оценка, справедлива кауза, борец за справедливост, правдата планини премества (Р, Т, А, П) Б/ дефицит на справедливост, измамна, несъществуваща справедливост (Р, Т, А) правдата е кисела, правда ли говориш, напусто се бориш (П)</i>
Политически	Политическата сфера се регулира справедливо при разделение на властите, върховенство на закона, наказуемост на представителите на политическия и икономическия елит.	<i>разделение на властите, върховенство на закона, справедливост в заплащането и облагането, няма справедлива власт (Р, Т, А)</i>
Традиционнокултурен	А/ Справедливостта е ценност, тя е неунищожима, тя създава възможност за добри човешките отношения. Б/ Правдата е непостижима, а който се бори за правда, страда и бива мразен.	<i>А/ криво да седим, право да съдим; каквото посееш, това ще пожънеш; правината изтънява, но не се къса Б/ правдата е кисела, а кривдата сладка; думай право, да станеш умразен (П)</i>
Юридически	Справедливостта е най-важната характеристика на правораздаването, за чието осъществяване е необходимо законите да действат за всички без пристрастия и привилегии, както и да има съответствие между провинението и наказанието.	<i>действие на закона за всички, безпристрастност, обективност, справедливо наказание, неподкупен съдия (Р, Т, А)</i>
Демократичен	Възможност за реализация на принципите на справедливостта в обществото чрез демокрация, свобода и право на избор за всички.	<i>свобода, демокрация, честност, законност, равноправие, преследване на мафията и корупцията (Р, Т, А)</i>

Анализът на всички елементи на синтетичната когнитивна характеристика позволява да се открият следните аспекти на концепта *справедливост*: религиозен, морален, социален, аксиологичен, политически, традиционнокултурен, юридически, демократичен. Всеки от тях се характеризира със специфично семантично съдържание на справедливостта и съответно с различни езикови фасети, посочени в таблицата.

Съществуват два профила на концепта: исторически и съвременен. Към историческия се отнасят религиозният, традиционно-културният, политическият и аксиологичният аспект, като последните два присъстват и днес в езика и културата на българите. Към съвременния профил принадлежат моралният, социалният, юридическият и демократичният аспект.

Лов – Ловешки дамаскин
 М – Мариинско евангелие
 П – паремии
 Р – речници
 С – Супрасълски сборник
 СЕ – Синайски евхологий
 СП – Синайски псалтир

В българския език и култура концептът *справедливост* се осъществява като универсална ценност, която не губи своята значимост нито в историята на народа ни, нито днес. Справедливостта корелира с важни ценности като честност, правда, истина, законност, добро и се противопоставя на антиценности като лъжа, неправда, беззаконие, лошо, измама. Специфична за българската концептосфера е двойствената аксиологична същност на концепта – през всички епохи справедливостта не губи своята значимост и в същото време се осмисля като почти непостижима. Така в българската култура двата принципа: „Бори се за справедливост“ и „Справедливост няма“ са в постоянно противоборство. Независимо от това всички засвидетелствани семи и езикови репрезентанти от средновековни произведения, съвременни текстове, речници, паремии и анкети доказват убедително, че концептът *справедливост* заема много високо място в йерархията на ценностите в българската концептосфера.

СЪКРАЩЕНИЯ

А – анкети
 З – Зографско евангелие
 К – Клоцов сборник
 Т – ТЕКСТОВЕ
 Тих – Тихонравов дамаскин
 ФЕ – фразеологични единици

ЛИТЕРАТУРА

- Ахманова 1966: *Ахманова, О.* Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия. (Akhmanova 1966: *Akhmanova, O.* Slovar' lingvisticheskikh terminov. Moskva: Sovetskaia entsiklopediya).
- Геров 1975/1978: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. 1–5. София: Български писател. (Gerov 1975–1978: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. Т. 1–5, Sofia: Balgarski pisatel).
- Григоров, Кацаров 1986: *Григоров, М., К. Кацаров.* Български пословици и поговорки. София: Наука и изкуство. (Grigorov, Katsarov 1986: *Grigorov, M., K. Katsarov.* Balgarski poslovitsi i pogovorki. Sofia: Nauka i izkustvo).

- Давидов 1976: *Давидов, А.* Речник индекс на Презвитер Козма. София: Издателство на БАН. (Davidov 1976: *Davidov, A.* Rechnik indeks na Prezviter Kozma. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Дьомина 1971: *Дьомина, Е.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Часть II. София: Издателство на БАН. (Dyomina 1971: *Dyomina, E.* Tihonravovskii damaskin. Bolgarskii pamyatnik XVII veka. Chast' II. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Елиаде 1998: *Елиаде, М.* Сакралното и профанното. София: Хемус. (Eliade 1998: *Eliade, M.* Sakralното i profannoto. Sofia: Hemus).
- Иванов, Топоров 1965: *Иванов, В., В. Топоров.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. Москва: Наука. (Ivanov, Toporov 1965: *Ivanov, V., V. Toporov.* Slavianskie iazykovye modeliruyushchie semioticheskie sistemy. Moskva: Nauka).
- Конова, Конов 2020: *Конова, А., П. Конов.* Динамика на ценностите в българската култура и език. – В: Аксиологични проблеми в славянските езици. Мичева, В. (ред.). София: Издателство на БАН, 236-267 (Konova, Konov 2020: *Konova, A., P., Konov.* Dinamika na tsennostite v balgarskata kultura i ezik. – In: Aksiologichni problemi v slavyanskite ezitsi. Micheva, V. (red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN, 236-267).
- Мирчева 2009: *Мирчева, Д.* (ред.). Старобългарски речник. Т. II. София: Издателство Валентин Траянов. (Mircheva 2009: *Mircheva, D.* (red.). Starobalgarski rechnik. T. II, Sofia: Izdatelstvo Valentin Trayanov).
- Мичева-Пейчева 2012: *Мичева-Пейчева, К.* Семантичната опозиция свой – чужд в Словото на Дамаскин Студит за десетте божии заповеди. – В: Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова. Благоева, Д., С. Колковска (ред.). София: АИ Проф. М. Дринов, 493-502. (Micheva-Peycheva 2012: *Micheva-Peycheva, K.* Semantichnata opozitsiya svoj – chuzhd v Slovoeto na Damaskin Studit za desette bozhi zapovedi. – In: Magiyata na dumite. Ezikovedski izsledvaniya v chest na prof. d.f.n. Liliya Krumova-Tsvetkova. Blagoeva, D., S. Kolkovska (red.). Sofia: AI Prof. Marin Drinov, 493-502).
- Мичева-Пейчева 2013: *Мичева-Пейчева, К.* Опозиция свой – чуждой в классических древнеболгарских произведениях. – В: Славянский мир в третьем тысячелетии. Узенева, Е. (ред.) Москва: Институт славяноведения РАН, 131-149. (Micheva-Peycheva 2013: *Micheva-Peycheva, K.* Opozitsiya svoj – chuzhoy v klassicheskikh drevnebolgarskikh proizvedeniyakh. – In: Slavianskii mir v tret'em tysiacheletii, Uzeneva, E. (red.). Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN, 13-149).
- Младенова, Велчева 2013: *Младенова, О., Б. Велчева.* Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. (Mladenova, Velcheva 2013: *Mladenova, O., B. Velcheva.* Loveshki damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII vek. Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“).
- Нанова 2019: *Нанова, А.* Български синонимен и антонимен речник с фразеологизми. София: Просвета. (Nanova 2019: *Nanova, A.* Balgarski sinonimen i antonimen rechnik s frazeologizmi. Sofia: Prosveta).
- Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974, 1975: *Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова.* Фразеологичен речник на българския език. Том 1, 2. София: Издателство на БАН. (Nicheva, Spasova-Mihaylova, Cholakova 1974, 1975: *Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, K. Cholakova.* Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. Tom 1, 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN).

- Ничева 1993: *Ничева, К.* Нов фразеологичен речник на българския език. София: УИ Св. Кл. Охридски. (Nicheva 1993: *Nicheva, K.* Nov frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia: UI Sv. Kl. Ohridski).
- Петрова 2013: *Петрова, Р.* Български паремии за присмех и похвала. Русе: РУ „Ангел Кънчев“. (Petrova 2013: *Petrova, R.* Balgarski paremii za prismeh i pohvala. Ruse: RU „Angel Kanchev“).
- РБЕ: Речник на българския език. (RBE: Rechnik na balgarskia ezik). <https://ibl.bas.bg/rbe/> 20.03.2023.
- Ролс 1998: *Ролс, Дж.* Теория на справедливостта. София: Издателство София–С. А. (Rols 1998: *Rols, D.* Teoria na spravedlivostta. Sofia: Izdatelstvo Sofia - S. A.).
- Романски (ред.) 1957: *Романски, Ст.* (ред.). Речник на съвременния български книжовен език. София: Издателство на БАН. (Romanski (red.) 1957: *Romanski, St.* (red.). Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Спасова 2007: *Спасова, А.* Синонимен речник на съвременния български книжовен език. София: Наука и изкуство. (Spasova 2007: *Spasova, A.* Sinonimen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Стойнев (ред.) 1994: *Стойнев, А.* (ред.). Българска митология. Енциклопедичен речник. София: 7М, Логис. (Stoynev (red.) 1994: *Stoynev, A.* (red.). Balgarska mitologia. Entsiklopedichen rechnik. Sofia: 7M, Logis).
- Христова 1994: *Христова, И.* Речник на словата на Климент Охридски. София: УИ Св. Кл. Охридски. (Hristova 1994: *Hristova, I.* Rechnik na slovata na Kliment Ohridski. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski).
- Wysoczański 2015: *Wysoczański, Wł.* Obraz sprawiedliwości w wybranych językach słowiańskich. [w:] Konstrukcje i destrukcje tożsamości, t. 4: Wartości w świecie słowiańskim. red. Ewa Golachowska, Dorota Pazio-Wlazłowska. Warszawa, 235-254.
- Żywicka 2022: *Żywicka, B.* O sprawiedliwości w polskim dyskursie publicznym po roku 1989. [w:] Nazwy wartości i koncepty kulturowe. Hierarchie i rekonstrukcje. Tom 4. Lublin: WUMCS, 199-218.

Diachronic Readings of the Field of the Concept of *Soul*

Abstract: The study describes the features forming the field of the concept of *soul* by tracing the concept's realizations in various sources (dictionaries, media texts, works of Bulgarian literature, proverbs and sayings, survey materials, among others). The variety of sources ensures a comprehensive and multifaceted analysis of the documentary part of the proposed cognitive semantic definition. Two profiles were formulated – “a religious notion of “the soul” and “a contemporary notion of “the soul”. The traditional and contemporary views of the soul are compared with each other. The latter contributes to the enrichment of the conceptual field with new features that remain outside the purely religious aspect and refer to the inner world of man. Key binary oppositions related to the concept are defined.

Йоанна Кирилова

Диахронни прочити в полето на концепта *ДУША*

Увод

Концептът *ДУША* е базов за българския езиков образ на света. Той е един от най-важните елементи, отнасящи се до вътрешния свят на човека и заема ключово място в българската концептосфера през всички етапи от историята на нашия народ. В старобългарския труд „Небеса“ например Йоан Екзарх, разкривайки християнското разбиране за *душата*, вижда тази хипостаза на човешкото основно като жива същност, притежаваща безсмъртие и самовластие, имаща за свои органи плътта и *ума*. Така за средновековния човек *умът* е в подчинено положение спрямо *душата*, тя е негов господар (Милтенова/ Miltenova 1992: 167). Разбирането за *душата* като „жител“, който обитава *тялото-дом*, се откроява например и в един български учебник по естествена история от 1882 г.:

Душата се намира в тялото ни, в него е постоянно нейното обиталище. Душата се отделя от тялото, напуска *къщата* си само след смъртта, но тя не умира..... (Мирский/Mirskiy 1882: 64).

За мястото на този концепт в живота на традиционния българин свидетелства богатият паремиологичен материал (не за всеки концепт българинът е създал пословици и поговорки), както и разнообразието от метафори, чрез които разглежданият концепт се реализира не само в паремиите¹, но и в нашето съвремие – художествени и медийни текстове, анкетен материал.

Обект на изследване в настоящата студия са езиковите единици (ключовата дума – репрезентант на концепта *ДУША*, нейни деривати, синоними, антоними, фразеологизми, паремии и др.). Предмет – концептът *ДУША* като елемент от концептосферата на българския народ.

Основната цел, която това изследване си поставя, е да бъдат експлицирани признаците в полето на концепта *ДУША*, като бъде проследена неговата реализация в различни лексикографски източници и енциклопедични справочници, в паремиологич-

¹ Терминът *паремия* се използва като обобщено назоваване на пословици и поговорки и с желанието да се избегне ирелевантното за труда отграничаване на двете понятия.

ния фрагмент от българския езиков образ на света, в съвременни текстове на българската художествена поезия и проза и въз основата на анкетен материал – за тази цел е проведено анкетно проучване, като анкетата съдържа асоциативни въпроси и такива с избираем отговор. Така ще бъде гарантирана достатъчна изчерпателност на документалната част на създаваната когнитивна дефиниция и ще се гарантира изчерпателността и многоаспектността на експликационната ѝ част.

В славянската лингвистика концептът ДУША привлича вниманието на учени като А. Вежбицка, С. М. Толстая, Е. В. Урысон, А. Д. Шмелев, М. Михеев (Вежбицка/Vezhbitska 2001; Толстая/Tolstaya 2000; Урысон/Urison 1995; Шмелев/Shmelev 2005; Михеев/Mikheev 1999 и др.).

В последните години концептът ДУША е предмет на подробни анализи на езиковеди от различни култури като част от групата концепти, вербализиращи лица и предмети (напр. *майка, дом, хляб*), които в колективното съзнание са носители на ценности. Изхождайки от положението, че в основата на езиковия образ на света са залегнали ценности, чиято йерархия и разбиране са различни в зависимост от езика и културата, както и че

изследването на езиковите картини на света на различните комуникативни общности позволява да се стигне до подобни и различни елементи, специфични в концептуализирането на света (Небжеговска-Бартминска/Nebzhegovska-Bartminska 2014: 421-422)

полските етнолингвисти провеждат широк кръг от съпоставителни анализи, чиято цел е реконструиране на семантичното съдържание на определени названия на ценности, сред които и *душата*. Следствие от тези изследователски търсения са двата тома „Душата в очите на света“ (DOS 2016) и „Света през очите на душата“ (SOD 2016), както и проведената в Полша през 2017 г. конференция „Душата в аксиосферата – аксиосфера на душата“. Изключително широкият спектър от подходи и теоретични постановки, както и от използван емпиричен материал не само вдъхновява и дава отговор на редица въпроси, но и поражда нови изследователски търсения.

В справочника „Славянские древности“ (СД/SD 1999) *душата* е представена като главно понятие на народната антропология, като безсмъртна субстанция на живота, заключена в тялото на човека и напускаща го в момента на смъртта. *Душата* се идентифицира с починалия, с неговата личност и встъпва в качеството на негов двойник (СД/SD 1999 II: 162). Затова за нея има значение как е живял нейният притежател, а като опозиция, която е от ключово значение за разкриване същността на концепта ДУША в българския езиков образ на света, трябва да се определи опозицията *греховност/праведност*.

2. Състояние на изследванията в българската езиковедска литература

В българската когнитивна лингвистика проблемът за концептуализацията на *душата* е слабо разработен, като трябва да споменем изследванията на У. Крайенброк-Дукова (Дукова/Dukova 1988) и на А. Петрова (Петрова/Petrova 2003), в които се коментира етимологията на лексемата репрезентант на изследвания концепт, очертават се старите представи за *телесната душа* и за *душата дъх*. У. Дукова проследява произхода на думата ‘душа’ от праслав. **duxъ* ‘появяване на вятъра’, ‘дъх’, ‘дишане’, ‘психичната страна на човека’, към което е добавена наставката *-jā, за да се получи **dušā*. Като най-близък паралел до **duxъ* : **duša* Дукова отбелязва латинските *animus* : *anima*1 (Дукова/Dukova 1988: 214-224).

Макар и бегло, Е. Недкова анализира посочените фразеологични концепти и откроява „една приблизителна ценностна скала, адекватна на утвърдената система от морални норми и оценки на българина“ (Недкова/Nedkova 2007). Наблюдения върху образната съставна част на фразеологичния концепт *душа* споделя В. Вътов (Вътов/Vatov 2008). Петранка Трендафолова пък спира вниманието си върху фразеоло-

гизмите с общ компонент *душа*, като изследва факторите за тяхното възникване (Трендафолова/Trendafolova 2009).

Като резултат от проучванията ни върху концепта УМ, а по-късно и върху концепта СЪРЦЕ, логически се породи и интересът към третия член на триадата органи (материални или въображаеми), формиращи според разбиранията на българина вътрешния свят на човека – ДУШАТА. Това са трите концепта, влизащи в състава на мегаконцепта *вътрешен човек* (Пименова/Pimenova 2013). Така се появяват изследванията на Kirilova 2020в; Кирилова/ Kirilova 2020; Kirilova 2020а; Кирилова/Kirilova 2019а; Кирилова/Kirilova 2019б и др.

Заслужава да бъдат споменати и някои етнологички и антропологични изследвания на Вакарелски/Vakarelski 1939, Старева/Stareva 2005 и др.

3. Лексемите *душа* и *дух* през призмата на лексикографията

Концептът ДУША е сред базовите концепти, залегнали в изграждането на славянската и в частност на българската картина на света. Той се характеризира с висока семиотична плътност (Воркачев 2003), с висока степен на актуалност (количеството номинативни единици, чрез които концептът се реализира в езика и речта) (Карасик 2002). В българския език изследваният концепт се вербализира не само чрез думата репрезентант *душа*, но и чрез голям брой словообразователни деривати, фразеологизми, паремии, среща се като ключов елемент в редица клетви и благопожелания (Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 2010).

3.1. Душа

В Българския етимологичен речник (БЕР/BER 1971, I: 451-452) лексемата *душа* е представена със значение ‘вътрешен свят у човека’ и е изведена от индоевропейското **dux* с наст. суффикс *-jā. Направена е препратка към лексемата *дух*. В срхр. *duša*, словен. *duša*, рус. *душа́*, чеш. *duše*, словаш. *duša*, пол. *duśa*; стб. доуша. В същата речникова статия са посочени някои значения на лексемата репрезентант в диалектите: ‘издишна струя у бозайник’ (Сярско), ‘дъх’ (Бериево, Севлиевско), ‘дъх, душа’ (Софийско), ‘въздух’ (Смолянско).

В Старобългарски речник (СР/SR 1999, I: 447) лексемата доуша се среща със следните значения: 1. Вътрешният, психическият живот на човека; душа, психика. // Съзнание, мисъл. // Разш. Човешкият живот. 2. Нематериалната същност на човека; безплътното същество, което остава след неговата смърт. 3. Прен. Живо същество, създание; *ѣдиноуѣ доушенѣ* ‘единодушно, в пълно съгласие’; *прѣдати доушѣ* ‘предавам дух, издъхвам, умирам’; *доуша не имѣ* ‘едва дишащ, останал без душа’; *възъмѣти доушѣ* ‘измъчвам някого, вземам душата на някого’; *доуши прокоудѣнѣ* ‘душегубителен, пагубен за душата’.

В Речник на книжовния български език на книжовна основа (върху текст на Тихонравовия домакин) (РКБЕКО/RKBEKO 2012) лексемата *душа* е сред най-често използваните. Думата и нейните форми са употребени 244 пъти. В РКБЕКО *душа* означава: 1. Душа; безплътното, безсмъртно и мислещо, съзнателно начало у човека, което обитава тялото, вдъхва му живот и изразява нравствената и емоционална същност на човека; дух. // Нематериално същество, което при смъртта на човека напуска тялото и обитава ада или рая. 2. Дух; свръхестествено същество, добро или зло. 3. Прен. Човек. *добрѣ ми е на душата – Добре ми е, чувствам се отлично, в добро разположение на духа съм*; *земе ми бог душата – Прибере ме бог, умра*; *има грѣх на душата си – Извършвам нещо осъдително, греховно*; *и м а м м ъ к а н а д у ш а т а с и – Претърпявам мъки, страдания; положи си душата – Дам си душата, пожертвам живота си в името на някого, нещо*; *прѣдам си душата богу – Предам богу дух; почина, издъхна, умра*; *прѣдам си душата дяволу – Живея безнравствено, греховно*; *служи на дявола; скръбѣ си душата – Наскръбявам си душата*,

наскърбявам се, ставам скръбен, тъжен; смърявам си душата – Смирявам си душата; примирявам се, понасям без съпротива житейските изпитания; със сичка душа – С цялата си душа; всеотдайно; узма душата някому – Взема душата, отнема живота на някого (РКБЕНО/RКВЕКО 2012).

Лексемата в Речника на Н. Геров присъства със следните значения: 1. Оня дух, что дава живот, душа. 2. Душевното свойство на човека. 3. Човек, особа. 4. Лъжичка на човека, ямка на долната част на гърдите. 5. Дъх, дух (Героv/Gerov 1975-1978).

В Речник на българския език (РБЕ/RBE 1984, IV) са отбелязани следните значения на лексемата: 1. Вътрешният, психически живот, духовната същност на човека, неговото съзнание, мислене, чувства; психика, дух. // *Стесн.* Емоционална същност, чувствата, преживяванията на някого; сърце. 2. *В съчет. с качествени прил.* Типични, основни черти в характера на някого, определящи неговата същност. // *Прен.* В съчет. с качествени прил. Човек с такива типични черти в характера си. 3. *Прен. Разг.* Човек. / Само ед. Обикн. зват. *Разг.* Гальовно, интимно обръщение към жена. 4. *Прен.* Само ед. Обикн. членувано. С несъгл. опред. с предл. н а. Главен вдъхновител, организатор на нещо, централна личност някъде. // *Прен.* Само ед. Обикн. членувано. С несъгл. опред. с предл. н а. Същността, основната част, сърцевината на нещо (някакви идеи, действия). 5. Само ед. Вдъхновение, чувство, вживяване в нещо. 6. Според религиозните представи — безсмъртно, нематериално начало у човека, което обитава тялото, вдъхва му живот и го напуска при смъртта; дух. // Безплътнo, безсмъртно същество, което остава след смъртта на човека; дух. 7. *Прен.* Само ед. Признаци на живот, жизнени сили; живец. // *Разш.* Живот. 8. Като прил. неизм. а) Мек. б) Добър (РБЕ/RBE 1984, IV).

В Български тълковен речник (БТР/BTR 2007) за лексемата *душа*¹ са изведени значенията: 1. Вътрешен, психически живот на човека, неговото съзнание, мисли, чувства, усещания. 2. Съвкупност от основните вътрешни качества, черти, свойства на човека. 3. Дъх, дихание. 4. *прен.* Вдъхновител, ръководител. 5. В религиозните представи — безсмъртно нематериално, безплътнo начало, което обитава човешкото тяло и го напуска при неговата смърт, дух. 6. само ед. Живот, жизнена сила. 7. Само ед., обикн.зват. Гальовно, интимно обръщение, обикн. към жена. 8. Само мн. след чис. или количествено местоимение. Хора, човеци (БТР/BTR 2007: 198).

От направената съпоставка на значенията на лексемата *душа*, взети от различни времеви срезове, ясно се вижда, че концептът ДУША принадлежи към групата на динамичните, развиващи се концепти и въпреки че вербализира абстрактна същност, която във всички диахронни срезове се смята за изконна съставна част на човешкото, все пак съществуват различия, които маркират промяната в мисленето на българина през вековете. Ако в Старобългарски речник и в РКБНО значението на лексемата *душа* — ‘нематериална същност, която обитава човешкото тяло и след смъртта му отива рая или в ада’ заема първите места в речниковите статии, то в двата съвременни речника — Български тълковен речник (БТР/BTR 2007: 198) и Речник на българския език (РБЕ/RBE 1984, IV) това значение е изнесено съответно на пета и шеста позиция. При извеждането и съпоставката на водещите концептуални признаци в полето на концепта ДУША в Средновековието и в съвременността, прави впечатление обогатяването на концептуалното поле на *душата* с нови признаци, които са встрани от чисто религиозния аспект. Сред концептуалните признаци, битувачи в полето на средновековния концепт ДУША, ясно и категорично са открити такива, които имат аксиологичен аспект — ‘душата може да бъде праведна или грешна’ и след смъртта да попадне съответно в рая или в ада. Така като водеща за изследвания концепт в средновековната картина на света на българина се откроява бинарната опозиция *праведно/грешно*.

Лексемата *душа* в съвременността е обогатена с нови значения, които се отнасят до вътрешния свят на човека. Съответно в полето на съвременния концепт ДУША се

появяват нови признаци, които дори се налагат като водещи – ‘душата определя същността на човека’; ‘душата е свързана с чувствата и преживяванията на човека’; ‘душата е съизмерима с човешкия характер’; ‘душата е в пряка връзка с начина на мислене на човека’; ‘душата е съотносима с етичните и нравствените норми, които нейният притежател споделя’. Така като водеща бинарна опозиция за съвременния концепт ДУША се налага опозицията *добро – зло*.

3.2. Дух

В Български етимологичен речник (БЕР/BER 1971, I: 450) лексемата *дух* ‘душевна сила; призрак’ се извежда от индоевропейското *dhousos-s. В срхр. *дух*, словен. *dúh*, рус. *дух*, чеш., пол. *duch*; Сродно с лит. *daūsos* ‘въздух’, *dvāse* ‘дух’, *dvesiú* ‘дишам’; стб. *доухъ* ‘вятър’; ‘безплътно същество’. Запазени стари падежни форми: *духа́* ‘човек, душа’ (Врачанско); *дуа́* ‘човек, душа’; само в изрази *духом предали* ‘умрели’ (Еньово, Новопазарско).

В Старобългарски речник лексемата *доухъ* се среща със следните значения: 1. Дух, душа, духовната същност на човека. 2. Безплътно същество, дух. 3. Дихание, дишане, дъх. 4. Вятър, лъх, полъх. *везъ доуха* ‘недишащ, без дъх’; *прѣнемаганъ доуха* ‘Духовно изнемогване, малодушие’; *прѣдати доухъ* ‘предам последен дъх, издъхна, умра’; *запрѣтити доуху* ‘развълнувам се, разтревожа се’ (CP/SR 1999, I: 446).

В Речник на книжовния български език на книжовна основа (върху текст на Тихонравовия домакин) лексемата *дух* се среща 97 пъти. Представена е в дамаскина със следните значения: 1. Дух; безсмъртно, безтелесно същество, което обитава тялото на човека и след смъртта му го напуска, за да отиде в рая или ада; душа. 2. В християнството – Свети Дух – едно от лицата на Света Троица. 3. Дух; свръхестествено безплътно същество, добро или зло; 4. *Образно*. Дух; същността, истинското лице на нещо. 5. Дъх; въздухът, който издишваме; дух. Нечист дух – *Зъл дух, зло безплътно същество в християнските представи* (РКБЕНО/RKBENO 2012).

В речника на Найден Геров лексемата *духъ* е представена със следните значения: 1. Безтелесно същество, дух. 2. Душата на човека, дух, душа. 3. Ум, разум. 4. Парата, что излиза из устата като дишаме; дъх, дух, дихание. 5. Дъх, мирис, воня (Геров/Gerov 1975–1978).

В Речник на българския език са отбелязани следните значения на лексемата: 1. *Филос.* Само *ед.* Висш продукт на материята, функция на човешкия мозък, мисленето, съзнанието като отражение на външния свят. 2. Само *ед.* Вътрешният, психически живот на човека, неговото съзнание; психика, душа. // Настроение, емоционално състояние. 3. Психическо състояние на човек, обикн. като нравствена сила, готовност за действие; самочувствие. // Добро, високо самочувствие. // Обикн. *мн.* Психическо състояние на група хора в даден момент. 4. Само *ед.* Идеен облик, психология, миоглед на някого. 5. Само *ед.* Обикн. с несъгл. опред. с предл. н а или със съгл. опред. Общо вътрешно съдържание, основен смисъл, същност на нещо. 6. *Прен.* Със съгл. опред. Човекът, възприеман по отношение на неговите умствени, духовни способности, по отношение на неговото съзнание; душа. 7. *Прен.* Само *ед.* Със съгл. или несъгл. опред. с предл. н а. Настроение, разбиране или някакви взаимоотношения, които съществуват, налагат се в даден колектив, общество, среда и под. 8. Само *ед.* *Филос.* В идеалистическата философия — основно, нематериално начало на битието. 9. Според религиозните представи — безсмъртно, нематериално начало у човека, съставлящо същността на живота му, което обитава тялото и го напуска при смъртта; душа. // Според религиозните представи — безплътно, безсмъртно същество, което остава след телесната смърт на човека; душа. 10. Според религиозно-митическите представи — безплътно, свръхестествено същество, добро или зло, което може да приема различен образ. 11. *Остар.* Дъх. ◇ Изпускам (изпускам) / изпусна дух; предавам /

предам богу дух. Умирам, издъхвам; Присъствие на духа. Състояние на спокойствие, душевно равновесие и стабилност (РБЕ/РВЕ 1984, IV).

В Български тълковен речник лексемата *дух* означава: 1. Вътрешна нематериална същност, психически и умствен живот на човека. 2. Психическо състояние на човека като вътрешна сила, желание, воля и смелост за действие. 3. Насоки, тенденции, настроения и разбирания, които съществуват в даден момент или в дадена среда, колектив, общество. 4. Дъх, дишане. 5. В религиозните представи – нематериално и безсмъртно начало, същност на човека, която напуска тялото при неговата смърт; душа. 6. Въображаемо свръхестествено безплатно същество (БТР/ВТР 2007: 198).

Изведените лексикографски дефиниции на лексемата *дух* илюстрират същите тенденции, маркирани и при лексемата *душа*. По настоящем дефиницията е обогатена с нови значения, като водещото за Средновековието значение, което всъщност поставя двете лексеми в синонимични отношения, в наши дни вече е изместено на по-задна позиция – в Български тълковен речник (БТР/ВТР 2007: 198) значението ‘нематериално и безсмъртно начало, същност на човека, която напуска тялото при неговата смърт; душа’ заема пета, а в Речника на българския език (РБЕ/РВЕ 1984, IV) – девета позиция. Въпреки това лексемата *дух* все още пази в себе си значението ‘душа’ и в зависимост от контекста може да се употребява като синоним на думата репрезентант на концепта ДУША.

3.3. Синоними

В архивите на Института за български език, които предоставят възможност за справка в лексикалната база данни на Секцията за българска лексикология и лексикография към Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН, липсват изведени синоними както на лексемата *душа*, така и на *дух* в изследваните от нас значения. В Български синонимен речник на Л. Нанов за *душа* са изведени следните синоними: *психика*, душевност, вътрешен мир // *сърце*, чувство, дух, темперамент, вдъхновение, живот // *ум*, съзнание, разум, мисъл // (прен.) вдъхновител, организатор, ръководител, център (Нанов/Nanov 1968: 108). Освен тези значения, в онлайн синонимния речник са посочени още: естество, същност, природа, натура, характер, нрав // чувства, мисли, съвест (OnlineRechnik.com).

Лексемата *дух* притежава синонимите *душа*, чувство, живот, настроение, темперамент, характер / смелост, мъжество, воля, ентусиазъм // смисъл, значение, същност (Нанов/Nanov 1968: 108).

Така изведените синоними обемат в себе си целия вътрешен свят на човека. Те са отзвук от характерната за средновековния човек неспособност да разграничи основните психологически процеси като усещане, възприятие, представа и мислене. Нещо повече – те се смесват с чувствата на човека (Кирилова/Kirilova 2017: 143). Резултат са от характерния в миналото синкретизъм на трите основни хипостазии на човешкото – *душа*, *ум* и *сърце*.

3.4. Словообразователни деривати:

В българската концептосфера изследваният концепт се обективизира чрез следните производни (книжовни и диалектни) и композити, които обозначават:

1. лица: *душегубец* – ‘Книж. Човек, който погубва, убива някого; убиец’; *душевадник* – ‘Разг. Неодобр. Душевадец (в 1 знач.), вадидушник’; *вадидушник* – ‘Разг. Човек, който измъчва, тормози, ограбва хората; душевадец’; *душеведец* – ‘Книж. Познавач на човешката душа; психолог, душевед’; *душевед* – ‘Книж. Душеведец’; *душеприказчик* – ‘1. Ирон. Лице, с което се споделят мисли и намерения, и чиито съвети се изпълняват безусловно, доверен, близък съветник на някого. 2. Остар. Изпълнител на завещание, посочен от лицето, което оставя наследство’.

2. качества: *простодушен* – ‘1. Който има чиста и добра душевност и се държи естествено, непринудено, без престореност или лукавство; прост (в 8 знач.), искрен, простосърдечен, чистосърдечен, добродушен. 2. Който е глупав, несъобразителен или наивен, лековерен, доверчив; прост. 3. Който изразява простодушие; простосърдечен, чистосърдечен, добродушен. 4. Който е проява, резултат на простодушие’; *малодушен* – ‘1. Който проявява малодушие; слабодушен. 2. В който се съдържа малодушие или който изразява малодушие. 3. Като *същ.* Малодушен човек; малодушник’; *слабодушен* – ‘Рядко. Който е слаб по дух; малодушен. Слабодушен човек’; *добродушен* – ‘1. Който има добър, мек, благ характер; благодушен, добросърдечен. 2. Който изразява добродушие; благодушен, добросърдечен. 3. Който е проява на добродушие’; *благодушен* – ‘1. Който има добър, отстъпчив, благ характер; добродушен, добросърдечен. 2. Който изразява доброта, благост’; *великодушен* – ‘1. Който се отличава с великодушие, който проявява великодушие. 2. Който се дължи на великодушие’; *великодушие* – ‘Нравствено качество, което се изразява във възвишеност на чувствата, човечност, снизходителност и готовност да се жертват личните интереси заради другите или проява на това качество’; *равнодушен* – ‘1. Който не изпитва никакво чувство (обикн. влюбеност, любов, обич или привързаност), никакво отношение към някого; безразличен, безчувствен, индиферентен, апатичен. // Обикн. с предл. к т м. Който не проявява никакъв интерес или отношение към нещо; безразличен, безчувствен, безстрастен, безучастен, апатичен, индиферентен. 2. Който изразява пълно отсъствие на интерес, чувство или отношение към някого или нещо; безразличен, безчувствен, безстрастен, безучастен, апатичен, индиферентен’; *единодушен* – ‘1. Който проявява единодушие. 2. Който е основан на единодушие. // Който изразява единодушие’; *одушевен* – ‘1. Който се отнася до живата природа; жив. 2. *Грам.* В съчет. О д у ш е в е н

п р е д м е т. Жив. 3. *Остар.* Въодушевен, вдъхновен’; *задушевен* – ‘1. Който изразява, излъчва сърдечност, интимност, дълбока искреност и топлота; искрен, откровен. 2. За отношения, връзки между хора и под. — който се основава на близост, взаимно доверие, сърдечност и симпатия; близък, интимен, сърдечен. 3. *Прен.* За обстановка, среда, атмосфера – който се характеризира с искреност, сърдечност в отношенията между двама души или група хора; дружески, сърдечен, приятелски’; *бездушен* – ‘1. *Книж.* Който не проявява признаци на живот; безжизнен, мъртъв. 2. *Рядко.* За предмети — неодушевен. 3. Който не проявява или не е способен да прояви съчувствие, отзивчивост; безсърдечен, безчувствен. *Противоп.* чувствителен, отзивчив, сърдечен. 4. Който е свойствен на човек, неспособен да прояви съчувствие. 5. Който е лишен от живо чувство към нещо, неспособен да изживее, да почувствува нещо; сух’; *душевен* – ‘Който се отнася до вътрешното, психическото състояние на човека, до неговата душа’; *душегубен* – ‘Който погубва душата; убийствен, пагубен. 2. Който погубва, убива’; *душеспасителен* – ‘*Остар. Книж.* Който спасява душата от грехове’; *душепагубен* – ‘*Остар. Книж.* Душегубен; душегубителен, душепогибелен’; *душегубителен* – ‘*Остар. Книж.* Душегубен; душепагубен, душепогибелен’; *душепогибелен* – ‘*Остар. Книж.* Душегубен; душегубителен, душепагубен’; *душеваден* – ‘*Рядко. Неодобр.* Който се отнася до душевадец (в 1 знач.); душевадически’; *душевадически* – ‘*Рядко. Неодобр.* Душеваден’.

3. действия: *одушевявам* – ‘1. Вдъхвам, давам живот, правя нещо да се оживи, да стане живо, жизнено. 2. Приписвам на нещо душа, качества на човек, приписвам му психически живот. 3. *Остар.* Въодушевявам’; *одушевявам се* – ‘1. Събуждам се за живот; оживявам. 2. *Остар.* Въодушевявам се’.

4. състояния: *простодушно* – ‘*Нареч.* от простодушен; простосърдечно’; *малодушно* – ‘С малодушие; слабодушно’; *добродушно* – ‘*Нареч.* от добродушен; с доброта, добросърдечно’; *благодушно* – ‘*Нареч.* от благодушен; добродушно, добросърдечно’; *задушевно* – ‘*Нареч.* от задушевен; сърдечно, интимно, искрено’;

бездушно – ‘1. С безразличие, без вживяване; безучастно, безразлично, сухо. 2. Безжалостно, безсърдечно’.

5. предмети: *душегубка* – ‘Херметическо затворено помещение в немскофашистки концлагер, където умъртвявали жертвите с отровен газ’.

6. абстракции: *простодушие* – ‘Качество или проява на простодушен; простодушност, простосърдечност, простосърдечие, чистосърдечност’; *малодушие* – ‘Психическа неустойчивост, слаба воля, нерешителност; слабодушие’; *малодушност* – ‘Рядко. Качество или проява на малодушен’; *слабодушие* – ‘малодушие’; *добродушност* – ‘Отвл. същ. от добродушен; добродушие, добросърдечност, благодушие’; *добродушие* – ‘Качество на човек с добър, мек, благ характер; благодушие, добродушност, добросърдечност’; *благодушие* – ‘Качество и проява на благодушен човек; добродушие, добросърдечие, доброта’; *благодушност* – ‘Рядко. Отвл. същ. от благодушен; благодушие’; *равнодушие* – ‘Пълно отсъствие на интерес, чувство или отношение към някого или нещо; безразличие, безучастие, безучастност, безчувственост, безчувствие, безстрастие, апатия, индиферентност’; *равнодушност* – ‘Рядко. Равнодушие; безразличие, безучастие, безучастност, безчувственост, безчувствие, безстрастие, апатия, индиферентност’; *единодушие* – ‘Пълно единство, съгласие в мисли, чувства и действия’; *задушевност* – ‘Качество на задушевен; сърдечност, интимност, дълбока искреност’; *душевност* – ‘Съвкупност от психически и нравствени качества на човека, душевна, психическа същност на човека; психика, духовност’; *душеспасение* – ‘Остар. Книж. Спасяване на душата от грехове’; *бездушие* – ‘Отсъствие, липса на отзывчивост, съчувствие; безсърдечие, безчувствие’.

7. имена: *Душка* – собствено женско име; *Душко* – собствено мъжко име; *Душка* – име на село в Южна България; *Душанци* – име на село и на язовир в Централна България; *Душко Добродушков* – собствено име на герой от разказа „*Печената тиква*“ на Елин Пелин; *задушница* – ‘Християнски обичай за общ помен на умрелите, който обикн. се извършва на гробища’.

Разглеждането на словообразователната парадигма на ключовата лексема репрезентант на концепта ДУША помага да се изведат допълнителни признаци, които оформят неговата периферия: ‘душата е пряко отговорна за проявата на съчувствие, състрадание, емпатия (*бездушие*)’; ‘душата не е безсмъртна – тя може да бъде погубена, унищожена от извършен грях или от страст (*душегубен, душепагубен, душепогибелен*)’; ‘душата се свързва с чистота, искреност, непринуденост’ (*простодушие*); ‘не всички души са еднакви’ – (*добродушие; благодушие*); ‘качествата на душата зависят от нейния обем (*малодушие / великодущие*) или от нейната сила (*слабодушие / великодущие*)’². Някои от посочените композити не притежават свои антоними, въпреки от тях имплицитно могат да бъдат формулирани следните бинарни опозиции: *ч и с т – н е ч и с т; д о б ъ р – л о ш; г о л я м – м а л ъ к; с и л е н – с л а б; н а л и ч и е – л и п с а*.

3.5. Колокации:

За да бъдат изведени колокации на думата *душа*, е проведено запитване сред 100 лица, като им бе поставена задачата да довършат израза: *Той / Тя е душа*. Така се откриха слените атрибутивни синтагми: *добра душа* – ‘човек, който е добър’³; *чиста душа* – ‘човек, който е искрен и честен’; *сродна душа* – ‘човек, с когото се допълваш и имате еднакви виждания за света и живота’, *моята душа, с цяла душа* – ‘всеотдайно и искрено’, *жива душа* – 1. В отриц. изр. ‘Никакъв човек, никой. 2. Някакъв човек, някой’ (РБЕ/РВЕ 1984, IV), *мъртва душа* – ‘Човек, който не участва в колективния

² В Български етимологичен речник *велик* е налице със значението ‘голям, силен’ (БЕР т. 1, с. 131).

³ Тълкуванията на някои от словосъчетанията са мои.

живот и не проявява никакъв интерес (РБЕ/РВЕ 1984, IV), *широка душа* Човек, който се отличава с широта и разбиране в отношенията си към хората (РБЕ/РВЕ 1984, IV).

Някои от тези колокации са послужили като заглавия на българска художествена поезия и проза – напр. „Душата ми е чиста“ – заглавие на стихосбирка от Пламен Димитров; „Жива душа“ – разказ от Г. Господинов, „Чиста душа“ – заглавие на късометражен филм.

Освен в атрибутивни синтагми, лексемата *душа* участва и в обектни синтагми, в които определящият член е *душата*, а определяемият – глаголите *бера, вадя, давам, нося: бера душа; душа давам; душа нося; вадя душата*.

3.6. Антоними

В Българския синонимен и антонимен речник с фразеологизми на А. Нанова като антоним на *душа* е изведена лексемата *тяло* (БСАРФ / BSARF: 124). За производното *душевен* в знач. ‘Който е свързан с интимната същност на човека като противоположност на неговите външни изяви’ не е посочен антоним. Не е изведен антоним и на *дух*, но за *духовен* в значение ‘1. Който се отнася до човешкия дух, до интелекта, който е свързан с психическия живот, занимания, развитие’ е определена за антоним *материален*. За лексемата *дух* в значение: ‘2. Който се отнася до вътрешния, психически живот на човека; душевен’ са изведени антонимите *физически* и *телесен*. За значението ‘3. Който съществува между две или повече лица в областта на чувствата, идеите, разбиранията’ антонимите са *физически, телесен // плътски* (БСАРФ/BSARF: 124).

В Речник на антонимите в българския език на Е. Пернишка и Ст. Василева (РАБЕ/ RABE 2014) липсва определен антоним за лексемата *душа*, но на нейния синоним *дух* е посочен антонимът *материя*. На ‘Вътрешния, психически живот на човека, неговото съзнание, психика, душа, като противопоставени на материалното, осезаемото със сетивата’ е противопоставена ‘Цялата обективна реалност, включително и човешкото тяло, която съществува извън съзнанието, психиката и която се възприема със сетивата’ (РАБЕ/RABE 2014: 142).

В същия речник производните *духовен* и *душевен* са посочени като антоними на *физически*:

- ‘1. Който се отнася до вътрешния, психическия живот на човека, до неговото съзнание, дух, душа’ < ‘Който засяга тялото на човека, а не неговия вътрешен, психически живот’
- ‘2. Който съществува между две или повече лица в областта на чувствата, идеите, разбиранията’ < ‘Който съществува между две или повече лица, неща по отношение на телата им’.

Така в полето на концепта ДУША на базата на изведените антоними *тяло, материя, плътски, физически, телесен*, както и на техните значения, се очертават още две бинарни опозиции: *душа – плът и вън – вътре*. Като основен признак в полето на концепта ДУША при анализа на значението на антонимите се извежда концептуалният признак ‘душата е нематериална’.

3.6. Фразеологизми

бера душа – ‘В агония съм, умирам, издъхвам’ (ФРБЕ 1: 89).

вадя душата някому – ‘1. Мъча, измъчвам или притеснявам някого. 2. Диал. Лишавам от живот някого; умъртвявам, уморявам. // Вада душичката (душицата). Изваждам (изкарвам) душата. Изтръгвам душата’ (ФРБЕ/FRBE 1: 113).

в дълното на душата си – ‘Дълбоко в съзнанието си, дълбоко в себе си’ (ФРБЕ/FRBE 1: 128).

вземам/взема душата на някого – ‘1. Лишавам някого от живот, отнемам живота на някого; умъртвявам, убивам, премахвам. 2. Пленявам, омайвам някого с красотата си. 3. Диал. Измъчвам някого с непосилен труд’ (ФРБЕ/FRBE 1: 134).

гледам си душата – ‘Водя редовен живот и си угаждам’ (ФРБЕ/FRBE 1: 213).

давам си/дам си душата/душа давам – ‘1. За някого или нещо. Много обичам някого и съм готов всичко да направя за него или да жертвам за него всичко, което имам. 2. За нещо или със следв. изр. със съюз да, Много ми харесва, много ми се нрави нещо или -много обичам да правя нещо (за някакво действие, дейност)’ (ФРБЕ/FRBE 1: 256).

додъното на душата си/додън душа – ‘Извънредно много, дълбоко, силно’ (ФРБЕ/FRBE 1: 312).

душа да подкрепя – ‘Да похапна, за да придобия сила’ (Вътов/Vatov 2002: 121).

да ти е жива душата – ‘Благопожелание за дълъг живот’ (Вътов/Vatov 2002: 121).

душа за душа – ‘Всеки отнет човешки живот се заплаща с живота на убиеца’ (Вътов/Vatov 2002: 122).

душа не ми остана – ‘1. Чувствам се силно изморен; 2. Силно се изплашвам’ (Вътов/Vatov 2002: 122).

душата ми е прискръбна до смърт – ‘Много силно страдам’ (Вътов/Vatov 2002: 122).

душата ми жадува – ‘Силно се стремя към нещо, мечтая за нещо’ (Вътов/Vatov 2002: 122).

душата ми изнемогва – ‘Губя надежда и вяра, отчайвам се’ (Вътов/Vatov 2002, 122).

душата ми намира покой – ‘Постигам душевно равновесие, успокоявам се’ (Вътов/Vatov 2002: 122).

душата ми се топи – ‘Изпитвам голяма скръб, измъчвам се’ (Вътов/Vatov 2002: 123).

душата ми съхне (гине) – ‘Силно се измъчвам, изживявам силни душевни страдания, не намирам душевен покой’ (Вътов/Vatov 2002: 123).

душата ми чезне – ‘Силно страдам душевно’ (Вътов/Vatov 2002: 123).

жадна (гладна) душа – ‘Любознателен, неспокоен, търсещ нови и нови знания човек’ (Вътов/Vatov 2002: 123).

залагам си душата – ‘Жертвам или съм готов да се жертвам за нещо; излагам живота си на риск; 2. Напълно съм уверен в достоверността на нещо, съм съм сигурен, че нещо ще стане, че е така’ (Вътов/Vatov 2002: 124).

за откуп на душата – ‘За опрощаване на греховете’ (Вътов/Vatov 2002: 124).

изливам душата си – ‘Споделям насъбралите се в душата ми вълнения и тревоги, давам израз на най-съкровениите си мисли и чувства пред някого’ (Вътов/Vatov 2002: 124).

излиза ми/излезе ми душата – ‘1. Обикн. в св. вид. В агония съм, умирам, издъхвам. 2. Измъчвам се много от непосилен труд или от голямо притеснение’ (ФРБЕ/FRBE 1: 408).

изкривявам си/изкривя си душата – ‘Казвам нещо невярно, умишлено излъгвам, проявявам неискреност’ (ФРБЕ/FRBE 1: 406).

изскача ми/изскочи ми душата – ‘Обикн. в св. вид. В агония съм, умирам, издъхвам. Обикн. в св. вид. В агония съм, умирам, издъхвам’ (ФРБЕ/FRBE 1: 408).

колко то ти душа иска – ‘В неограничено количество’ (Вътов/Vatov 2002: 125).

лежи ми на душата – ‘Нося отговорност за нещо, извършено от мене (обикн. Престъпление, грях)’ (ФРБЕ/FRBE 1: 485).

късам душата на някого – ‘Причинявам скръб, мъка, болка на някого’ (ФРБЕ 1: 553).

от душа – ‘Искрено, сърдечно’ (Вътов/Vatov 2002: 125).

от дън душа – ‘Много силно, всецяло’ (ФРБЕ/FRBE 2: 60).

от душа се отделям/се отделя – ‘Обикн. в св. вид, Умирам’ (ФРБЕ/FRBE 2: 60).

с (от) душа се разделям/се разделя – ‘Обикн. в св. вид, Умирам’ (ФРБЕ/FRBE 2: 60).

очиствам си душата – ‘1. Разтоварвам се психически от тежаци ми съмнения и вини; 2. Отхвърлям от себе си всякакви греховни и нечестиви помисли’ (Вътов/Vatov 2002: 125).

погубвам душата на някого – ‘1. Въвличам някого в големи прегрешения; 2. убивам някого’ (Вътов/Vatov 2002: 126).

по душам е – ‘Харесва ми, допада ми’ (Вътов/Vatov 2002: 126).

продавам си/продам си душата (на дявола) – ‘Върша нечестни дела, обикн. за да се сдобия с нещо или за пари’ (ФРБЕ/FRBE 2: 215).

спасявам душата на някого – ‘1. Опазвам живота на някого; 2. Опазвам някого от зли постъпки и прегрешения’ (Вътов/Vatov 2002: 126).

с цялата (всичката) си душа – ‘Напълно, всеотдайно и искрено’ (Вътов/Vatov 2002: 126).

турям си душата в ръка – ‘Саморазкривам се, честно и открито се разкривам пред другите’ (Вътов/Vatov 2002: 127).

Във фразеологизмите лексемата *душа* е подложена на семантични преосмисляния (Вътов/Vatov 2002: 120) и въпреки това от контекста могат да бъдат формулирани следните ядрени концептуални признаци: ‘душата е най-голямата ценност на човека’ – *залагам си душата*; ‘душата е страдалец, който често понася различни мъчения и изпитания’. Този концептуален признак се извежда от:

- предикативни синтагми, в които *душата* е в семантичната роля на актьор: *душата ми жадува; душата ми изнемогва; душата ми се топи; душата ми съхне; душата ми гине; душата ми чезне; излиза ми/излезе ми душата*.
- обективни синтагми, в които *душата* встъпва в семантичната роля на обектив (или пациенс), върху който се извършват действия, изразени с глаголи като *погубвам, късам, кривя, изкривявам, вадя, вземам*, т.е. обединени в своето значение около семата ‘унищожавам’: *погубвам душата на някого; късам душата на някого; изкривявам си душата; вземам душата на някого; вадя душата някому*.
- атрибутивни синтагми с първи елемент прилагателно име, носещо в себе си идеята за физическо или душевно страдание: *жадна душа; гладна душа; душа прискръбна до смърт*.

4. Душата през призмата на анкетните данни

През 2021 и 2022 г. бяха изработени 120 анкети, които включват въпроси с отворен (асоциативен) отговор и такива със затворен (избираем) отговор. Респондентите се разделят на три групи: I група – между 18 и 30 години; II група – между 31 и 44 години; III група – над 45 години. В I група броят на мъжете (М) и жените (Ж) е разпределен по следния начин: М – 2; Ж – 28; II група – М – 15; Ж – 43;

III група – М – 12; Ж – 22. Общият брой на мъжете, участвали в анкетата, е 29, а на жените – 91.

4.1. Анкети със затворен отговор.

Зададен бе следният въпрос: *Кой от синонимите най-точно отговаря на начението на думата **душа**?* Беше дадена възможност за избор между следните отговори:

- а. *психика*;
- б. *вътрешен мир*;
- в. *дух*;
- г. *съзнание*;
- д. *чувство*.

Получени са следните резултати:

При I група – респонденти на възраст между 18 и 30 години, са дадени общо 43 отговора. Отговор А – 2 – 4,7 %⁴; отговор Б – 7 – 16,3 %; отговор В – 17 – 39,5 %; отговор Г – 10 – 23,3 %; отговор Д – 7 – 16,3 %.

При II група – между 31 и 44 години, са дадени общо 69 отговора.; Отговор А – 7 – 10,1 %; отговор Б – 18 – 26,1 %; отговор В – 20 – 29 %; отговор Г – 13 – 18,8 %; отговор Д – 11 – 16 %.

При III група – над 45 години, са дадени общо 43 отговора. Отговор А – 5 – 11,6 %; отговор Б – 9 – 20,9 %; отговор В – 16 – 37,2 %; отговор Г – 8 – 18,6 %; отговор Д – 5 – 11,6 %.

При жените са дадени общо 124 отговора. Отговор А – 12 – 9,7%; отговор Б – 26 – 21%; отговор В – 40 – 32,3 %; отговор Г – 24 – 19,4 %; отговор Д – 22 – 17,7 %. С най-голяма честотност е отговор В – *дух*, а с най-малка – отговор А – *психика*.

При мъжете са дадени общо 31 отговора. Отговор А – 2 – 6,3 %; отговор Б – 8 – 25,8 %; отговор В – 13 – 41,9%; Г – 7 – 22,6%; отговор Д – 1 – 3,1 %.

При респондентите и от трите възрастови групи с най-голяма честотност е отговор В – *дух*. При тези от I и II група има съвпадение и по отношение на отговора с най-малка честота – отговор А – *психика*, докато при III група това са два отговора – А – *психика* и Д – *чувство*. При най-младите сред анкетираните на второ място излиза отговор Г – *съзнание*, докато при останалите две групи втора позиция е за отговор Б – *вътрешен мир*.

При разглеждане на резултатите с отчитане на пола отговорите на мъжете и жените в първите три позиции съвпадат. Разминаването идва при IV и V позиция. Жените поставят на по-предно място отговор Д – *чувство*, докато мъжете – отговор А – *психика*. Този факт може би е отзвук от битуващите след българите разбирания, че жената е подвластна на своите чувства, докато от мъжа се очаква да е със „силна / здрава психика“.

Общо при 155 отговора се наблюдава следното: А – 14 – 9 %; Б – 34 – 21,9 %; В – 53 – 34,1 %; Г – 31 – 20 %; Д – 24 – 15,5 %. При обобщаване на резултатите без оглед на пол или възраст според своята честотност отговорите се подреждат по следния начин: В – *дух*; Б – *вътрешен мир*; Г – *съзнание*; Д – *чувство*; А – *психика*.

4.2. Асоциативни анкети

При направената обща асоциативна анкета лексемата *душа* беше поставена между следните лексеми: *сърце, ум, чувство, грях, награда, живот*. Получени са следните отговори:

⁴ Процентът е изчислен на базата на дадените отговори, тъй като някои от анкетираните са посочвали повече от един отговор.

Мъже: мир 4; дух 2; човек 2; сродна 2; добра 1; мисъл 1; същност 1; съзнание 1; живот 1; прошка 1; сърце 1; небе 1; ум 1; тяло 1.

Жени: живот 9; чиста 8; мир 4; дух 4; сърце 4; сисъл 3; добра 3; човек 2; волна 2; вселена 1; бяло 1; печат от моята душа 1; индивид 1; доброта 1; безкрай 1; свобода 1; порив 1; вътрешен свят 1; тяло 1; мистично 1; интелигентност 1; памук 1; птица 1; бездушие 1; прераждане 1; чувства 1; топлина 1; богата 1; спокойна 1; душа човек 1; вечна 1; деца 1; силна 1; ранима 1; здраве 1; необятност 1; тъмна 1; храна 1; златна 1; безсмъртна 1; извън реалността 1; материя 1.

За I група – между 18 и 30 години – се отнасят следните асоциации: смисъл 3; чиста 3; тяло 2; сърце 2; светлина 2; мисъл 1; интелигентност 1; мистично 1; вътрешен свят 1; волно 1; порив 1; памук 1; птица 1; свобода 1; безкрай 1; доброта 1; индивид 1; вселена 1; бяло 1; печат от моята душа 1;

За II група – между 31 и 44 години – се отнасят следните асоциации: живот 6; човек 4; дух 4; светлина 2; ум 1; жива 1; добра 1; прераждане 1; същност 1; чувства 1; съзнание 1; топлина 1; богата 1; спокойна 1; прошка 1; душа човек 1; вечна 1; деца 1; силна 1; небе 1; здраве 1.

За III група – над 45 години – се отнасят следните асоциации: мир 3; живот 2; чиста 2; добра 2; волна 1; светла 1; златна 1; материя 1; необятност 1; храна 1; извън реалността 1.

От направените и обработени анкети с асоциативен отговор става ясно, че съвременният българин е съхранил основните разбирания за *душата*, като в полето на съвременния концепт ДУША се откриват по-голяма част от признаците, които формират полето на изследвания концепт в предходните диахронни срезове: ‘душата се възприема като синоним на човека’ – *човек, индивид, същност, душа човек*; ‘наличието ѝ е неизменна част от съществуването’ – *живот, живо, здраве*; ‘душата и сърцето са в неразривна връзка’ – *сърце, чувства*; ‘душата е неразривно свързана и с ума’ – *съзнание, ум, мисъл, интелигентност*; Последните два концептуални признака и реакциите на респондентите ясно подсказват, че и в нашето съвремие все още има следи от характерната за средновековното мислене синкретичност на трите основни хипостазии на човешкото – *душа, ум и сърце*.

‘Характерът и човешката индивидуалност са в пряка зависимост от качествата на душата’. Затова ‘душата е ценностен ориентир за стойността на своя притежател’. Прави впечатление, че докато в паремите лексемата *душа* се включва в атрибутивни синтагми, при които определящата дума е прилагателно име, носещо положително или отрицателно значение, и така самият концепт получава противоположни оценъчни характеристики, то в отговорите на респондентите са регистрирани преобладаващо прилагателни имена, обозначаващи качества, които могат да бъдат отнесени към положителния полюс от ценностната скала на българина: *добра, чиста, златна, силна, богата, спокойна, светла, волна*. Така *душата* за съвременния българин е видяна изцяло като положителна същност. Все пак и в анкетните материали е загатната нейната дуалност – сред отговорите е регистриран единствен отговор с отрицателна конотация, който обаче позволява да бъде откроята бинарната опозиция *с в е т л а д у ш а – т ъ м н а д у ш а*. Сред посочените отговори присъстват и такива, които на лексикално равнище встъпват в ролята на антоними с ключовата дума репрезентант, а на концептуално извеждат онова, с което *душата* встъпва в противоборство – *тяло, материя, храна*. На обратната страна можем да отнесем отговори като *дух, вселена, безкрай, необятност, порив, свобода, волна, птица, вечна, безсмъртна, прераждане, извън реалността*. Тяхната интерпретация позволява да изведем и концептуалните признаци ‘душата е нематериална същност’, ‘душата е безсмъртна’. Отново, подобно на провербиалния концепт ДУША, липсват признаци, които да отправят пряко към религиозните представи и християнските вярвания, към идеята за рая и за ада, но

въпреки това тези представи са заложени дълбоко у българина, присъстват имплицитно и се извеждат от реакции като *небе, прошка, прераждане*.

5. Душата в светлината на текстовете

5.1. Душата през призмата на българските пословици и поговорки

Пословиците и поговорките са част от фоновите знания на всеки народ. Наред с фразеологизмите и песенния фолклор, паремииите са онези елементи от човешката словесност, които са запазили в най-голяма степен древни представи на човека за света и за самия него, и следователно техният анализ позволява реконструиране на това познание, на основите в културата на българина. Това наблюдение отвежда и към утвърденото схващане за етноспецифичното при реализирането на културата в езика.

Неслучайно пословиците и поговорките са основа, на която се опират редица социолози и публицисти, поставили си за цел да изследват народния характер и манталитет (Кирилова/Kirilova 2017: 40).

В тази част на изследването вниманието се съсредоточава само върху паремии, в които се открива ключовата дума репрезентант на проучвания концепт – лексемата *душа*. От различни източници⁵ са ексцерпирани 79 пословици и поговорки, което определя ДУШАТА като концепт със сравнително малка семиотична плътност. За сравнение от същите източници за концепта *ум* са ексцерпирани 530, а за концепта *сърце* – 169 паремии (Кирилова/Kirilova 2019б).

Според провербиалния фрагмент от българския езиков образ на света *душата* встъпва в синонимични отношения с човешкото същество като диада от материално и нематериално. Тя се възприема от традиционния българин като синекдотичен заместител на човека: *Жива диха (душа) няма; Девет души (овчери) с една лъжица ели и пак вълкът не видели*. Така лексемите *душа* и *човек* в определен контекст се превръщат в синоними: *Деветдесет и девет дена в мед вряла, ако би вряла сто дена, по сто души на ден се избиваха за нея*. Традиционно за българина е обръщението, при което личното име на човека се заменя със звателната форма на думата *душа* – *душо*: *Кюти, Маро, кюти, душо ...*

Макар че е скрита и недостъпна за пряко наблюдение, според архетипните представи на българина *душата* има определена локация – вътре в тялото на човека: *Доде пъка в мене душа, няма да се оставя*. Този концептуален признак в болшинството от ексцерпираните паремии не е пряко изведен. Той се извежда от употребата на предлога *в*, както и на глаголи като *изляза, излязва, вадя, извадя* и др. Той е реализиран индиректно от пословици и поговорки, обговарящи ситуации на криза, на дефицит: *Дет ще ти йзлези думъ, по-убъу душевъ-ти дъ йзлези; Душата излязва, табията остава; Душа излязва, търса остава; Душе излазе, инат не излазе; Раздумвай болния, доде му душата излезе; Ще го стисна, ще му извадя душата; Изважда ми душата (за нещо); Вади ми душата с памук*. Употребените в тези паремии глаголи за движение „са с вписана в значението си ориентация” по хоризонтала (Карагьозова/Karagyozova 2005) – в случая от вътрешността на *тялото вместилище* извън него. Представката *из-* в глагола *изваждам* е типично субсумпционна – значението ѝ се е разтворило в значението на глаголната основа (Иванова/Ivanova 1974: 67).

Според наивните разбирания за анатомия на българина *душата* може и да не е в своята цялост. Намаленото количество на *душата субстанция* е регистрирано в паремииите като ситуация на опасност, като намаляване на жизнеността на нейния притежател: *Дойде с половин душа; Почти без душа; Не е останала душа в него*.

Тези ситуации, обикновено на границата между живота и смъртта, в паремииите са вербализирани с лексеми соматизми, обозначаващи границите на човешкото тяло – носа, зъбите, устата: *Душата му под носа; Душата му седи в зъбите; Отдето думата*

⁵ Посочени са в Библиографията.

(излязва), оттам и душата; Откай излегуе збор и душата; Одъето излази думата, оттам излази и душата. Тези паремии маркират наивните разбирания на българина и позволяват да се изведе признакът *‘душата е в газообразно състояние; тя е подобна на дъх, на дихание’*. Това се потвърждава и в клетвите, които въпреки че бележат интенцията на изричащия ги за отклонение от нормалното, за причиняване на страдание и болка, препотвърждават формулирания концептуален признак: *Душата низ гъзо да му излезе!; Да му излезе душата из гъза!* (Кримова-Цветкова/Krimova-Tsvetkova 2010: 359).

Идеята за временното излизане на душата от тялото се свързва в съзнанието на българина с идеята за мъка, страдание, мъченичество: *Доде дойде на болеринът кефът, на сиромашът душата излиза*.

Употребата на резултативно екскурсивните глаголи *изляза, излизам; вадя, изваждам* реализира идеята за извеждане от конкретно дефинирана област. В паремииите, вербализиращи концепта ДУША, тази област е човешкото тяло, метафорично възприемано като съсъд, вместилище, а душата се явява ценностното съдържимо на тялото, без което то не би могло да съществува, не би запазило човешкото в себе си: *Двама без душа, трети без глава*. Главата се явява обратна синекдоха на ума. Така както липсата на ум прави от човека *не-човек* (Кирилова/Kirilova 2017), така за българина *‘душата се свързва с най-човешкото, със способността на човека да чувства, да страдава’*. Затова паремията *Той е с мъртва душа* се отнася до човек, който не се трогва от чуждото страдание, не изпитва съчувствие, лишен е от емоции. Тя синонимично се изравнява по значение с предходната.

‘Душата е вътрешния свят на човека, неговата съвест’: *Фърли ми са от душата*. *‘Тя се свързва с най-съкровениите потребности и нужди на човека’*: *Който дава малко, дава от душа; който дава много, дава от имот; За своя душа сърце се слуша*.

Душата присъства в съзнанието на българина като синоним на личността, на индивидуалността: *Не е по душата му*.

И тъй като всеки жив човек притежава душа, тя служи като отличителен белег, като стойностен ориентир за качествата на отделния индивид. В паремииите българинът различава *широката душа* от *черната душа*; *проклетата душа* от *добрата душа* и т.н. Тази етическа диференциация е постигната с помощта на атрибутивни синтагми, в които водещият елемент е съществителното име *душа*, а категоризацията се осъществява с помощта на прилагателни имена, встъпващи в ролята на съгласувани определения: *проста душица, господюва душица, мръзава душа, грешна душа, добра душа, мачкина душа, мила душа, коча душа, яка душа* (*Той е проста душица; Тако ми мила душа с него не прала; Той е с господюва душица; От мръзава душа излава; Тако ми грешната душа; Той има коча душа яка; Човек с добра душа*.) или на съществителни имена, употребени като приложения, напр.: *юмрук душа; душа човек; Той е душа човек; Юмрук душа носи*. Като ценност на душата се подчертава нейната *мекост* като физическа характеристика, метафорично подчертаваща добротата и състрадателността на нейния притежател: *Омеква ми душата; Той има мека душа*.

Така при разглеждане на лексикалната съчетаемост на лексемата *душа* се установява, че тя се включва в атрибутивни синтагми, при които определящата дума е прилагателно име, носещо положително или отрицателно значение. По този начин самият концепт получава противоположни оценъчни характеристики. Прави впечатление, че преобладават случаите, които подчертават аксиологията на душата, свързана с нейната издръжливост, със способността ѝ да оцелее в трудни житейски ситуации: *мачкина душа, коча душа, яка душа, юмрук душа*; или нейната доброта и незлобливост: *проста душица, господюва душица, добра душа, мила душа, мека душа*. Ако направим статистическа съпоставка в проценти на съотношението брой паремии, репрезентирани конкретния концепт спрямо брой регистрирани определения,

приложени към определяемата лексема, прави впечатление наличието на много по-голям процент характеристики, с които българинът е надарил концепта *душа* в сравнение с концепта *ум* (Кирилова/Kirilova 2017). Възможно обяснение на този факт е, че за българина характерът на човека е в пряка връзка с качествата, приписвани на неговата *душа*, докато *умът* е свързан по-скоро с типа реакция в конкретна ситуация, с водещия за концепта *ум* признак – ‘способност за мислене’ (Кирилова/Kirilova 2019a).

Намаляване ‘размера/обема на душата предмет’ се конотира отрицателно в българската паремиология и е маркирано като знак за негативни емоции на нейния притежател: *Свива ми се душата; Стискам си душата*. В тези паремии понятията за дължина, ширина и височина присъстват в глаголната семантика (Карагьозова/Karagyozova 2005). Обратно – увеличаването на обема на *душата* е надарено в българската наивна картина на света с положителни конотации: *Отпусни си душата!*

Някои от паремиите категорично противопоставят духовните копнежи и търсения на човека на тези, отнасящи се до нуждите на тялото: *Не за душа, а за гуша*. Подобен тип пословици и поговорки се характеризират с ироничен отънък и притежават отрицателни конотации: *Спомени душа, напълни гуша; Една душа, една гуша*. По такъв начин българинът имплицитно извежда аксиологичната стойност на *душата*, която логично я поставя на по-високо място в ценностната скала на българина от плътта. Противопоставяне *материално – духовно* е реализирано и в паремията *Душата е по-мила от парата*, която очертава мястото, заемано от *душата* в йерархията на ценностите.

Наличието на *душа* е равностойно на живот и обратното – липсата ѝ е равна на смърт. Напускането на *душата* от тялото е равнозначно на смъртта на човека: *Доде пъка в мене душа, няма да се оставя*. Този концептуален признак е реализиран в паремията *Доде квачката клопне, душа да му изскокне*, която има интенцията на проклетие.

За традиционния българин обаче съхраняването на *душата* в тялото и гарантирането по този начин на живота не е на всяка цена. Достойното поведение, съблюдаването на неписаните морални норми на рода се ценят повече и от живота: *Дет ще ти излезе думъ, по-убъу душеть-ти дъ излезе; Душа да му излезе, че дума да му не излязва*.

Човекът е отговорен за съдбата на своята *душа*. От него зависи да я опази от изкушенията, които животът предлага: *Аз ще умра, ама тъй лесно душа на дявола не ще дам*.

Съществува пряка обвързаност между духовните и емоционалните признаци на човешкото. *Сърцето* и *душата* са две хипостазии на човека, които в наивните представи на българина са взаимнообвързани: *Душа душа познава, а сърце ѝ вест дава; За своя душа сърце се слуша*. Грубото и неискрено сърце неминуемо ще доведе до греховност, огрубяване и на *душата*: *Клетта му душа, проклета, който се с либе шегува – либе от шегата не знае; Клетта му душа, проклета, кой либи две моми; Клетта му душа, проклета, който майка си не слуша*. Последните три паремии имат интенцията на прокоба, предупреждение. Цитираните примери позволяват да бъде изведен концептуалният признак ‘душата има подчинена роля спрямо сърцето при определяне на човешкото поведение’ и ‘сърцето може да отведе душата към грях’.

Тези наблюдения се потвърждават от паремия, обговаряща идеята за липсата на изначално различие в същината на човешките души: *Твоята душа не е от злато, и тя ѝ като моята*. Човекът със своето поведение, с постъпките си става отговорен за запазването на нейната изначална „чистота”: *Който слуша, спасена му душа; или е причина за нейната промяна, за метафоричното ѝ предаване на греха, на дявола: Душа да се дава не е като дупе да се дава; Душа дава, ду. . . не дава; Токо леко душа да дам*. В духа на народното християнство, което се характеризира със своя дуализъм, последните

паремии демонстрират идеята, че *душата* може да бъде дадена, предадена на дявола от самия човек. Тези паремии демонстрират и друго – аксиологичните характеристики на концепта ДУША са свързани и с дихотомията *душа* – *душе*, която, подобно на изведената по-горе опозиция *душа* – *гуша*, категорично утвърждава ценността на духовното и едновременно с това отвеждат към формулираната от М. Бахтин диада интелектуална горница – материално-телесна долница (Бахтин 1990).

Паремията *Мачкина душа има*, отнасяща се до женско чедо, се характеризира с джендърна специфика. В нея се отразяват джендърните стереотипи относно менталните и поведенческите особености на жените в българското общество, според които жената и нейното поведение метафорично са съпоставени с това на котката като символ на издръжливост и способност да се приспособява, качества, които традиционният българин е откривал у жената.

Като се проследяват противопоставянията, в които концептът *душа* участва, както и лексикалната съчетаемост на *душата* с концепти релативи като *мачкина душа* – *коча душа*, *господюва душица* – *грешна душа* и др. става възможно очертаването на аксиологичните аспекти на изследвания концепт в представите на традиционния българин.

5.2. Душата в българската художествена литература.

В студията се разглеждат произведения на българската художествена литература, в които са възплетени различни аспекти на концепта ДУША – романът „Осъдени души“ на Димитър Димов, издаден през 1945 г.; „Чорба от греховете на отец Никодим“ – разказ от Елин Пелин от цикъла разкази „Под манастирската лоза“ от 1936, стихотворенията „Покруса“ на Дамян Дамянов, „Молитва“ на Пенчо Славейков, публикувано за първи път през 1890 г. със заглавие „Напразно!“ и „Вълшебница“ на Пейо Яворов.

„Осъдени души“ – Д. Димов

Сюжетът на романа „Осъдени души“ на Д. Димов е съсредоточен върху силната, обречена и унищожителна любов на Фани Хорн към отец Ередиа, фанатично отдаден на религията и своя орден. Героинята изоставя целия си живот заради копнежа на своята душа. Тя изпитва копнеж както по тялото, така и по душата на този мъж: „Фани съзнаваше, че желае еднакво и тялото, и душата му, че бе готова да се мъчи и да страда за него...“.

Произведението показва и борбата, която се случва в душата на Ередиа. Така душите на двамата герои са представени метафорично като бойно поле, на което се води война – по-опасна и от болестта, и от смъртта, които ги заобикалят. Душите им са обречени никога да не се слоят, защото героите са се отдали на различна страст – на страстта между мъжа и жената и на тази към религията и ордена. Осъдени са чувствата, а оттам и героите, които са попаднали под властта им.

Още в заглавието на този роман душата е видяна като синекдоха на човека. Тя е представена като хипероним на сърцето, чувствата, ума, живота: „Най-последно тя го виждаше такъв, какъвто бе в действителност – един безумец, един неплоден човешки дух, отрицание на живота, на всяка радост и щастие“.

В това произведение душата и тялото не са видени в антонимични отношения – душата обема целия живот на героите. Фани презира страданията на тялото заради копнежа на душата си. Но този копнеж унищожава и тялото ѝ, и душата ѝ.

„Чорба от греховете на отец Никодим“ – Елин Пелин

Често се обръща внимание на притчовото начало на този разказ. Правят се съпоставки и с българските средновековни апокрифи. И това не е случайно – в него, както и в другите разкази от цикъла майсторът на късия разказ отхвърля догматичната

представа за душата, за греховно и праведно и поставя знак за равенство между *праведното* и *естественото* – онова, което се случва по естествените правила на природата и живота. Разказът се съсредоточава върху размислите на героя за душата: – „Като спасява човек душата си, не погубва ли тялото си?“ „Мисля и не знам кое е върховното в човека – душата или тялото. Не са ли те всъщност неразделни и не тържествува ли душата пред влеченията радостни на тялото?“

Така от този разказ се извежда нов концептуален признак – ‘душата е божественият елемент у човека, който обаче не е противопоставен на земното начало – на плътта’. Душата и тялото са в синкретично единство и именно това единство гарантира продължаването на живота, устойчивостта на битието.

„Молитва” – Пенчо Славейков

Стихотворението е изградено под формата на молитва, като в него се открояват формулното етикетно обръщение към Бога и самата молба на лирическия говорител. Душата в текста е представена като храм на божественото – на вярата и истината, които Бог вдъхва в този храм. Той обаче може да бъде поруган от „зъл демон на съмнение упорно“. В текста лексемите *дух* и *душа* са използвани като синоними – без божествената милост те носят близки, отрицателно конотирани характеристики – духът е „безпокоен“, а душата – „в тревоги земни уморена“. Концептът ДУША е представен чрез метафората ‘душата е вместилище, в чието пространство се борят вярата и съмнението’. П. Славейков е представил изследвания концепт и чрез метафориката на човешкото, душата притежава витални признаци – „родена“, разкрита е като пътник, отправен към вечността.

„Вълшебница” – Пейо Яворов

В тази Яворова творба душата е видяна изцяло през отнологичната метафора ‘*душа – човек*’. Тя е представена чрез физиологични признаци („глад и жажда“), чрез емоционални признаци и признаци, отнасящи се до външността и характера: Душите на лирическия Аз и на неговата любима са свързани чрез любовта. Душата на молителя е смирена, а тази на любимата – едновременно изпитва срам и тържествува. Тя е чиста и невинна („дете“), способна е да покорява („божество“) и да омагьосва („вълшебница“). Ярکو доказателство за това, че концептът ДУША принадлежи към групата на развиващите се концепти, е когнитивният метафоричен модел ‘*душа – вълшебница*’, нерегистриран досега в ексцерпиранияте материали.

„Покруса“ – Дамян Дамянов

Интересен акцент в това стихотворение на Д. Дамянов е взаимодействието между три метафори, които едновременно се допълват и взаимозаменят – фитометафората ‘*душа – растение*’; антропоморфната метафора ‘*душа – човек*’ и артефактната метафора ‘*душа – храм*’. Фитометафората е реализирана чрез двете използвани причастия „обрули“ и „обрулена“, като така душата встъпва в семантичната роля на пациенс. Интересно напрежение в текста се формира чрез свързването на причастията „обрулен“ и прилагателното „мъртва“ с помощта на съчинителния съюз „И“, които встъпват в ролята на контекстови синоними, обединявайки в една неразчленима представа за душата двете метафори – зооморфната и антропоморфната.

‘*Душата храм*’ е образ, който се свързва с вярата и с етичните представи за самообричането и саможертвата. Лирическият Аз изразява своето разочарование от обществото, в което чистата и искрена душа бива унищожена от двуличието и клеветите, от „ласкателства и хули“.

Разгледаните произведения на българската художествена литература препотвърждават базовите признаци на концепта ДУША, които се откриват в лексикографските източници и в паремииите, но съдържат и нови, нерегистрирани в предходните

диахронни срезове (средновековния и предосвободенския). В „Покруса“ на Д. Дамянов човекът има отговорността да се грижи за своята душа. Той е този, който може да реши да я жертва като дар в името на другите. От контекста на Пенчо-Славейковата „Молитва“ се извеждат ключови в полето на концепта ДУША бинарни опозиции: *преходно – вечно* („в минутното за вечното родена“), *земно* („тлетворно“) – *божествено*, *мрак – светлина* – в пространството на душата могат да властват мрак („зъл демон... истината в нея угасил“) или светлина („пални отново в нея твоя плам – на истината“). Ярко доказателство за това, че концептът ДУША принадлежи към групата на развиващите се концепти, са когнитивните метафорични модели ‘душа – *вълшебница*’ и ‘душа – *храм*’, нерегистрирани досега в ексцерпираниите материали. Новост и е разколебаването и дори пълното анулиране на опозицията *д у ш а – т я л о*, реализирана по различен начин в „Осъдени души“ на Д. Димов и в „Чорба от греховете на отец Никодим“ на Елин Пелин.

5.3. Душата в българската преса

В българските медийни текстове концептът ДУША се среща в сравнително широк спектър от признаци, като физическият аспект е сред най-често срещаните. С най-много употреби в медийните текстове е фразеологизмът „бере душа“, реализиращ признака ‘душата може и да не е в своята цялост в човешкото тяло при ситуация на криза’: *23-годишна жена бере душа в реанимация след тежка катастрофа, съобщиха от варненската полиция; Видинчанин бере душа, след като бе подпален от свой съгражданин. Тя често е съпоставена с тялото по възможността ѝ да чувства удоволствие: Отпуснете д у ш а т а с охладено малиново дайкири; ХРАНА ЗА Д У Ш А Т А: Сурови бонбони от смокини; Магията на солта: Пречиства дома и д у ш а т а, защитава ни от беди; Радост за небцето и д у ш а т а.*

В медийните текстове основно е реализиран психическият аспект в изследвания концепт – ‘душата определя същността на човека’: *Алекс Петканова: От малка си поставям високи цели, но в душата си останах едно наивно момиче; Отиде си още една детска душа; Стоянка Мутафова – влюбена в театъра душа; Женската душа на сцената на Театър 199 в “Хаос”; Вели от „Ирония на съдбата“ - злодейт с красива душа.*

Душата в пресата е свързана с чувствата и преживяванията на човека: *Ана де Армас отвори д у ш а т а си защо се преместила от Ел Ей след края на връзката ѝ с Бен Афлек; Русенец по рождение, софиянец по местоживееие и бургазлия по д у ш а; Забравил е, че д у ш а т а е неизмерима и тя му е дадена да чувства, да вярва, да се надява, да обича.*

‘Душата е предопределена да страда’: *Какво става с телата ни, когато д у ш а т а страда; Фирмите нямат д у ш а, но страдат.*

‘Душата е съизмерима с човешкия характер’: *Красьо нямал тежки ланци, а голяма д у ш а и много контакти. ‘Душата е в пряка връзка с начина на мислене на човека’: Слице на Запад и душа на Изток: каква страна е България; Лирична душа и писателски талант крие „златното момиче“ Християна Тодорова.*

Нейната същност се предопределя и от етническата ѝ принадлежност: *Украинският хакер посегна към руската д у ш а; Те знаят какво е славянската д у ш а и ще дойдат на нашето море” – така бленуват даже врелите и кипели в туристическия бранш; Широката германска д у ш а на Европа.*

В културен аспект ‘душата е съотносима с етичните и нравствените норми, които нейният притежател споделя’: *Поклон пред борбата на чистата му д у ш а!*

‘Тя се свързва с най-съкровениите нужди и желания на човека’: *Когато искаш да направиш интервенция в сърцето на София трябва да си готов да оставиш своето сърце и д у ш а за този град; хората от д у ш а и сърце се бореха да спасят Таня; Хиляди се веселиха от сърце и душа на събора край село Ваклиново; Феновете на*

сините трябва да променят любимия си рефрен „Сърце, д у ш а за Левски София“ и да започват да викат „Сърце, д у ш а за заплатата“.

В медийните текстове присъства и чисто религиозният профил на концепта ДУША: *Константин Коротков уловил и запечатал момента, в който човешката д у ш а напуска тялото. Успял е да го заснеме с биоелектрографска камера; Около половината европейци са убедени, че д у ш а т а отива в рая; Със своите молитви Божията майка избавя от смърт нашите души; Бог е сътворил тленно смъртното тяло, но с безсмъртна душа.*

6. Метафори

Концептът ДУША се характеризира с изключително богата метафоричност – следствие от неговата абстрактност и доказателство за неговата актуалност и за мястото, което този концепт заема в системата от ценности на българина. Метафорите са изведени въз основа на паремиологичен материал и на материал от българската художествена литература:

- *‘намясто – ненамясто’*: *Раздели се с душата си; Не е останала душа в него; „Излезе душата на бедния учител, остави безжизненото, сухо тяло” („Душата на учителя“ Елин Пелин/Elin Pelin).*

- *‘душата е плоскост’*: Според наивните разбирания на българина *душата* се мисли като повърхност, върху която се натрупват и тежат грехове, мъки и тревоги. В граматично отношение тази простгранствена метафора се осъществява не чрез използването на *акурсивни* и *катакурсивни* глаголи, напр. като *полагам* и *слагам*, а представата за *‘душата като плоскост’* се осъществява основно чрез употребата на предлозите *на* и *от*: *Гре(х) му на душата; Мъка му тежи на душата; Фърли ми са от душата. За своя душа сърце се слуша.* Метафората намира място и в художествената литература: *„Много пакости, много обири и убийства лежали вече на душите на юнаците” („Белимелецът“ Ив. Вазов/Iv. Vazov).*

- *‘душата е някаква / определена субстанция’*: *„Колкото душа беше му останала, беше се събрала в очите му“ („Вечери в Антимовския хан“ Й. Йовков/Y. Yovkov).*

- *‘душа – вместилище’*: В съзнанието на българина се реализира чрез когнитивния модел *‘пълно / празно вместилище’*. Тя е активно средство за визуализация на този абстрактен концепт в следните паремии: *От дън душа и Пълна ми е душата. ‘Душата вместилище’* има дъно: *„Но ти бе страшно огорчена от това, възмутена до дъното на душата си...” („Тютюн“ Д. Димов/D. Dimov).*

Тази метафора е доразвита и дообогатена в стихотворението на Д. Дамянов „Душата ми – задръстен тъмен кладенец“. В него се откриват метафорите *‘душа – кладенец’* и *‘душа – извор’*. Метафората за *душата* като затворено пространство, в което може да се проникне само по определен начин, се открива в текстовете на съвременната поп музика: *„Искаш ли да те закарам в моята душа? / Там с целувки само влиза се“ („Да или не“ – песен на Криско); „И е весело, и странно, / и в душата ми е хладно“ („И“ К. Филипов/K. Filipov – песен на О. Горанов).*

- *‘душа – течност’*: *и з л и в а м д у ш а т а с и.*

- Душата в наивното съзнание на българина притежава и регистрирани антропоморфни характеристики, като наивното познание ѝ е придало качества и поведение на човек. Тя, подобно на човека, може да се радва (*„сърцата ни се пълнят с душевна радост. Като че сме в деветия кръг на рая“* (Ив. Остриков/Iv. Ostrikov), да изпитва любов и нежност (*„в душата му имаше сега повече великодушие и любов към хората“* (А. Дончев/A. Donchev); *„...увлечение, което да застави една нежна и любяща душа да забрави всичко скъпо и драго на света?“* (Ив. Вазов/Ivan Vazov), да се чувства потисната (*„Станка се прибираше в къщи с душа потисната и угнетена...”* (Г. Караславов/G. Karaslavov).

Метафората 'душа – човек' се реализира в езиковия образ на света на българина чрез следните метафорични модели:

- 'душа – дете': Душата му мирише на мляко. Реализираният в тази паремия метафоричен модел притежава положителни конотации, породени от имплицитно присъстващите признаци *чистота, непорочност, праведност*, свързващи по този начин концепта душа с метаконцепта *възраст*.

- 'душа–младеж': „*косачи раздират без пощада душата ми млада*” („Ветрове" Б. Мирчев/B. Mirchev).

- С този метаконцепт се свързва и паремията *Душата ме мирише на плесен*, от която се извежда когнитивния модел 'душа – старец', съотнесен към метафората 'душа – човек'. Той, от своя страна, е натоварен с отрицателни конотации. Тези два модела позволяват да се изведе признакът 'възрастови характеристики', отнасящ се до концепта ДУША.

- 'душа – жена': „*Фитнес за женската душа*” (Дякова-Чехович/Dyakova-Chehovich 2012); „*Въз защита на женската душа*” (Въргов/Vargov 1939).

- 'душа – мъж': „*бих могла да напиша и книга за мъжката душа*” (Дякова-Чехович/ Dyakova-Chehovich 2012).

- 'душа – грешник': *От мръзава душа излава; Душата му вони на бъчва; Тако ми грешната душа; „душата на ангел и демон”* („Стон“ П. Яворов/P. Yavorov).

- 'душа – молител': *Душата ми го иска; За своя душа сърце се слуша.*

- 'душа – съветник': *Душа душа познава, а сърце ѝ вест дава.*

- 'душа – праведен християнин': *Който слуша, спасена му душа.*

- 'душа-страдалец': „*Никога не си ме виждал с вино да теша/ своята изстрадала душа*” („Счупена чаша“ М. Белчев/M. Belchev); „*Душата ми е стон. / Душата ми е зов*” („Стон“ П. Яворов/P. Yavorov); „*душата на бедния монах може би се е терзала напразно*” („Чорба от греховете на отец Никодим“ Елин Пелин/Elin Pelin); „*съмнения, които са мъчили душата на покойния отец Никодим*” („Чорба от греховете на отец Никодим“ Елин Пелин/Elin Pelin).

- 'душа–търговец': *Тя бе едра, породиста жена, ..., с весело сърце и с търговска душа* (Елин Пелин/Elin Pelin).

- 'душа–предател': „*Не беше възможно тая честна физиономия да крие предателска душа*” (Ив. Вазов/Iv. Vazov).

- 'душа–предател': – „*бунтовни души, които още помнеха кланетата от седемдесет и шеста година*” (В. Геновска/V. Genovska).

- 'душа – алтруист': *Човек с добра душа.*

- 'душа – болник': *Душата ме боли; „... за душата болна...”* („Самотният човек“ Б. Христов/B. Hristov).

- 'душа – интелектуалец': „*В едната си ръка той носи книга за душата ...*” („Самотният човек“ Б. Христов/B. Hristov).

- 'душа – смъртник': *Той е с мъртва душа; „на смърт е моята душа ранена”* („Стон“ П. Яворов/P. Yavorov).

- 'душа – предмет': Метафората е реализирана чрез обективни синтагми, в които водещата, определяната лексема е глаголят *имам*: *Той има мека душа; Имам две души. Душата предмет* се характеризира с определен набор от физически характеристики: *мекота (Омеква ми душата; Той има мека душа.); мирис (Душата му мирише на мляко; Душата му мирише на плесен; Душата му вони на бъчва.); брой (Имам две души; „в гърдите ми се борят две души”* („Две души“ П. Яворов/P. Yavorov).

- 'душа – стока': *Продавам си душата; „Потънахте в грехове до шия, продадохте душите си на дявола”*. („Летен ден“ Елин Пелин/Elin Pelin). На тази стока може да бъде определена някаква стойност: *Душа за две пари няма;*

• Метафората ‘душа – човешки орган’ е пряко обварзана с факта, че концептът ДУША принадлежи към групата на т. нар. *квазиоргани* – въображаеми органи, отговарящи според наивното съзнание за характера и поведението на човека и притежаващи характеристики, напълно изравняващи ги с материалните органи – *относителен обем, тегло, усещане* и др. (виж Кирилова/Kirilova 2012): *Свива ми се душата; Душата ме боли*. С. М. Толстая в статията „Славянските мифологическите представления о душе” посочва, че трактовката на *душата* като телесен орган се потвърждава преди всичко от универсалната синонимия на думите *сърце* и *душа* в множество контексти (Толстая/Tolstaya 2000: 4). Тези наблюдения се потвърждават и на базата на българския провербиален материал (Кирилова/Kirilova 2020).

• ‘душа – животинче’: *Душата* е концептуализирана в българските паремии и чрез зоометафора: *Доде пъка в мене душа, няма да се оставя*.

• ‘душа – растение’: „Душата ми поклъва и расте, пръстта пробива“ („Аз” Алексова/ Aleksova <https://literaturesviat.com/?p=42226>).

• ‘душа – море’ „Погледни в душата ми,/ лодка там блести,/ улови веслата” („Лодка ли е любовта” Кр. Станишев/Kr. Stanishev).

7. Когнитивна синтетична дефиниция

Физически аспект. *Душата* е нематериална. В наивните представи на българина тя се възприема като противоположност на тялото, на плътта. И въпреки това въображението я рисува като своеобразен телесен орган, който отговаря за определени процеси у човека. Въпреки че *душата* е квазиорган, според наивните познания на българина тя притежава множество (понякога противоположни) физически характеристики. *Душата* може да е двуизмерна – тогава, когато се възприема като плоскост, или триизмерна, когато е видяна като вместилище. Това вместилище има *дно, обем, врата*. *Душата* се възприема и като предмет, който е нечие притежание и който има цвят, количество, размер, материал, от който е направена, определена твърдост, мирис. Въпреки че *душата* е онтологично свързана с човека, тя може да се мисли и през категорията *н а л и ч и е / л и н с а* (без душа, бездушно и др.). *Душата* притежава и биологичния признак живот. Тя самата може да е *жива* или *мъртва*. От друга страна, нейното наличие е гаранция за живота. Към нейното съдържание се причислява и категорията *възраст* (*млада, стара, на дете*). Макар и рядко, ѝ се приписват полови характеристики (*женска, мъжка*).

Пространствен аспект. Според архаичните представи на българина мястото на *душата* е вътре в човешкото тяло, като няма точно определена локация. Смъртта се мисли като излизане на *душата* от тялото. Смята се, че естествен изход за *душата* е устата. Но *душата* може и само временно да напусне тялото, което обитава. В ситуации на криза – притеснение, умора, мъчение, страдание и др. тя се лоцира в периферията му – *в петите, под ноктите, зад зъбите*. След овладяване на кризата човекът отново я *бере, събира* у себе си. След смъртта тя отива на небето (в рая или в ада) или се носи свободно, волно.

Психологичен аспект. *Душата* изконно е свързвана от българина с чувствата и емоциите. Душевните страдания на човека са представени чрез действия, при които тя встъпва в ролята на субект или обект – тя *изнемогва; топи се; съхне; гинее; чезне*; нея я *погубват; късат; изкривяват; вадят*. Българинът смята, че греховете се трупат *върху / във* нея и я отъждествява със съвестта. Затова я възприема като своеобразна гаранция за нравственото поведение на своя притежател. Отъждествява се с човешкия характер и с личността (*добра душа, мила душа, грешна душа* и др.).

В българския езиков образ на света се открива и *когнитивен аспект* в полето на концепта ДУША – в *душата* се съхраняват спомени и съкровени мисли

(„Действителните спомени от онова време — аз ги нося в душата си незаличими“ („Хайдушки копнения“ П. Яворов/ Р. Yovogov). Душата знае, душата помни („душа ми винаги ще помни/гостоприемството ти мило“ („Спомени от бяла черква“ Ив. Вазов / Iv. Vazov). Така тя се откроява като средоточие на целия вътрешен живот на човека.

Социален аспект. Ако погледнем на *душата* през призмата на метафората за вътрешния човек, ще я видим като един от обитателите на вътрешното пространство на човека, на тялото дом. В наивните представи на българина *душата*, *умът* и *сърцето* притежават антропоморфни признаци и видени като човешки същества, те представляват един малък социум и встъпват в различни отношения помежду си. В различни ситуации някой от тези трима обитатели играе водеща роля в поведението и постъпките на човека, чието тяло обитават (*Душа душа познава, а сърце ѝ вест дава; Възрастният човек е като детето – той вижда със сърцето си, усеща с душата си*). При съпоставка на метафоричните модели, отнасящи се до когнитивните метафори ‘душа човек’, ‘ум човек’ и ‘сърце човек’, прави впечатление липсата на активни социални и поведенчески роли по отношение на ‘душата човек’. Тя е метафорично представена през ролите на *мъртвец, алтруист, страдалец, праведен християнин, съветник, молител, грешник, старец, дете* и др. Така в своите традиционни представи българинът е отредил на *душата* зависимо, подчинено положение спрямо двамата други обитатели на човешкото *тяло дом* и на самия човек (Кирилова/Kirilova 2019a).

Ако погледнем на *душата* отвън – като тъждествена на човека, на личността, ще се открие опозицията *с в о ѝ – ч у ж д*. Човек търси своята *сродна душа* – някой, когото чувства близък, свой. Жената в българското общество се възприема като *душата на дома*, на своето пространство.

Културен аспект. Културният аспект на *душата* представя ценностите, на които тя е носител. Най-древните представи за *душата* се отнасят до нейния божествен произход, като това изначално я свързва с положителния спектър от нравствени ценности. Естествено, в различните диахронни срезове тези ценности варират в известни рамки. От Средновековието неизменно се ценят *аскетизмът* и *мъченичеството* на *душата*, нейната праведност и силата ѝ да отхвърли изкушенията, към които я скланя тялото. В паремиологичния фрагмент от българския образ на света, както и в текстовете на пресата и на художествената литература, присъстват такива ценности, които могат да бъдат отнесени едновременно към чисто религиозния аспект на етичните норми, така и към тези, свързани с общуването между хората в ежедневието – *моралната сила, способността да устоява на изпитанията в живота, искреността, непорочността, доброта, съпричастността и състраданието, любовта в различните ѝ измерения* – към *ближния, към родителите, към любимата*. В анкетните данни се откроява като ценност способността на *душата* да се отърси от догмите и ограниченията (*волна душа, свободна душа, спокойна душа, артистична душа*). В анкетите и в съвременните текстове се асоциира с птица, като неин устойчив контекстов партньор се явява глаголът *летя*.

Аксиологичен аспект. В текстовете, представени в документалната част от когнитивната дефиниция на *душата*⁶, става ясно, че тя може да има различни аспекти на разглеждане, които се открояват, като се проследи лексикалната съчетаемост на ключовата дума репрезентант на концепта. В ценностната скала на българина духовното е поставено по-високо от материалното. В редица паремии с ироничен оттенък аксиологията на *душата* е имплицитно подчертана чрез противопоставянето ѝ на соматизми (дисфемизми) като *дупе, гъз*, отвеждащи към идеята за *материално-*

⁶ Документалната част е представена от езиковия материал (различните типове данни, напр. лексикографски, текстови, анкетни; различни фолклорни жанрове) (Сотиров/Sotirov 2019).

телесната долница. Тези паремии експлицират базовата опозиция *п л ъ т – д у ш а*. Душата е ценностният елемент в бинарни опозиции като *п р е х о д н о – в е ч н о*; *з е м н о – б о ж е с т в е н о*, *м р а к – с в е т л и н а*.

8. Профили

8.1. Профил „религиозна представа за душата“

Профилът се формира най-вече от значенията на ключовата лексема – репрезентант на концепта ДУША в БЕР, в Старобългарския речник и в РКБЕНО. Според изконните представи на българина *душата* е жива същност, пряко обвързана с божественото, която след смъртта напуска тялото и в зависимост от постъпките и делата на човека приживе тя ще стане владение на Бога или на дявола и ще отиде в рая или в ада. Същност *душата* се идентифицира с починалия и се явява като негов своеобразен двойник. В християнските представи за *душата* ясно е откроява идеята за греха, а като основна опозиция, отнасяща се до този профил, се определя опозицията *г р е х о в н о с т / п р а в е д н о с т*.

8.2. Профил „съвременна представа за душата“

Този профил представлява синкретично единство от традиционното и модерното виждане за *душата*. Той се формира при разглеждане на значението на лексемата *душа* в съвременните тълковни речници, от текстовете на „модерната българска литература“ (в широк аспект) и на съвременната преса, както и от анкетните материали. Съвременната представа за *душата* се свързва с обогатяването на концептуалното поле с нови признаци, които са встрани от чисто религиозния аспект и се отнасят по-скоро до вътрешния свят на човека.

9. Изводи

Концептът ДУША е сред базовите за българския езиков образ на света. Той се характеризира с богатство от лексикални реализации и с разнообразие от концептуални признаци. Като се проследява съдържанието на концепта в различни диахронни срезове (средновековен, предосвобожденски и съвременен), се стига до извода, че концептът ДУША е сред развиващите се концепти, тъй като не е зестинал във времето, а се е обогатил с нови признаци и нови метафори. Запазил е в себе си ядрените признаци, които се извеждат от етимологията на лексемите *душа* и *дух*, а именно: ‘невидима за човека’, ‘нематериална’, ‘обвързана с човешките чувства и емоции’, ‘отговорна за качествата на човешкия характер’. Той е ключов сред системата от ценности на българския народ и е стойностният елемент в редица бинарни опозиции – *вечно – преходно*; *божествено – земно*; *светлина – мрак*; *праведно – греховно*; *чист – нечист*; *добър – лош*; *голям – малък*; *силен – слаб*; *наличие – липса*; *свой – чужд* и др.

ЛИТЕРАТУРА

- Бартмински 2014: Бартмински, Й. Седем ключови понятия на когнитивната етнолингвистика. – Български фолклор, № 4, 399-412 (Bartminski 2014: Bartminski, Y. Sedem klyuchovi ponyatiya na kognitivnata etnolingvistika. – Balgarski folklor, № 4, 399-412).
- Бахтин 1990: Бахтин, М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва, 543 с. (Bakhtin 1990: Bakhtin, M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kul'tura srednevekov'ya i Renessansa. Moskva, 543 p.).
- БЕР 1971: Български етимологичен речник. Т. 1, А–З. София: АИ Проф. Марин Дринов (BER 1971: Balgarski etimologichen rechnik. T. 1, A–Z. Sofia: AI Prof. Marin Drinov).

- БНПП 1983: Българска народна поезия и проза. Предания, легенди, пословици и гатанки. Т. VII. София: Български писател (BNPP 1983: Balgarska narodna poezia i proza. Predaniya, legendi, poslovitsi i gatanki. T. VII. Sofia: Balgarski pisatel).
- БНТ 1961-1963: Българско народно творчество в дванадесет тома. София: Български писател (BNT 1961-1963: Balgarsko narodno tvorchestvo v dvanadeset toma. Sofia: Balgarski pisatel).
- БТР 2007: Български тълковен речник. Авторски колектив. 4 изд., допълнено и преработено от Д. Попов. София: Наука и изкуство (BTR 2007: Balgarski talkoven rechnik. Avtorski kolektiv. 4 izd., dopalнено i preraboteno ot D. Popov. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Вакарелски 1939: *Вакарелски, Хр.* Понятия и представи за смъртта и душата. София: Наука и изкуство, 445-455 (Vakarelski 1939: *Vakarelski, Hr.* Ponyatiya i predstavi za smartta i dushata. Sofia: Nauka i izkustvo, 445-455).
- Вежбицка 2001: *Вежбицкая, А.* Понимание культур через посредство ключевых слов. Москва: Языки славянской культуры (Vezhbitska 2001: *Vezhbitskaya, A.* Ponimanie kul'tur cherez posredstvo klyuchevykh slov. Moskva: Yazyki slavyanskoй kul'tury).
- Влахов 1988: *Влахов, С.* Съпоставителен речник на пословици, български, руски, английски, френски, немски, латински. София: Ето. (Vlakhov 1988: *Vlakhov, S.* Sapostavitelen rechnik na poslovitsi, balgarski, ruski, angliyski, frenski, nemski, latinski. Sofia: Eto).
- Воркачев 2003: *Воркачев, С.Г.* Концепт как „зонтиковий термин“. – В: Язык, сознание, коммуникация, № 24, 5-12 (Vorkachev 2003: *Vorkachev, S.G.* Kontsept kak „zontikovyy termin“. – V: Yazyk, soznanie, kommunikatsiya, № 24, 5-12).
- Вътов 2002: *Вътов, В.* Библията в езика ни. Речник на фразеологизмите с библейски произход. В. Търново: Слово, 535 с. (Vatov 2002: *Vatov, V.* Bibliyata v ezika ni. Rechnik na frazeologizmite s bibleiyski proizvod. V. Tarnovo: Slovo, 535 p.).
- Вътов 2008: *Вътов, В.* Образните основания на българските фразеологизми с компонент душа. – Проглас, № 2, 20-41 (Vatov 2008: *Vatov, V.* Obraznite osnovaniya na balgarskite frazeologizmi s komponent dusha. – Proglas, № 2, 20-41).
- Геров 1975–1978: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. I–V. София: Български писател (Gerov 1975–1978: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. T. I–V. Sofia: Balgarski pisatel).
- Григоров, Кацаров 1986: *Григоров, М., Кацаров, К.* Български пословици и поговорки. София: Наука и изкуство (Grigorov, Katsarov 1986: *Grigorov, M., Katsarov, K.* Balgarski poslovitsi i pogovorki. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Дукова 1988: *Дукова, У.* Представите на славяните за душата (по езикови данни). – В: Славистичен сборник. София: АИ Проф. Марин Дринов, 214-224 (Dukova 1988: *Dukova, U.* Predstavite na slavyanite za dushata (po ezikovi dannii). – In: Slavistichen sbornik. Sofia: AI Prof. Marin Drinov, 214-224).
- Иванова 1974: *Иванова, К.* Начини на глаголното действие в съвременния български език. София: Издателство на БАН (Ivanova 1974: *Ivanova, K.* Nachini na glagolното deiystvie v savremenniya balgarski ezik. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Карагьозова 2005: *Карагьозова, Сн.* Пространството във фразеологизмите за емоции (към проблема за езиковата картина на света). – Съпоставително езикознание, № 3 (Karagyozyova 2005: *Karagyozyova, Sn.* Prostranstvoto vav frazeologizmite za emotsii (kam problema za ezikovata kartina na sveta). – Sapostavitelno ezikoznanie, № 3). <http://belb.info/personal/karagjozyova/space.htm>
- Карасик 2002: *Карасик, В. И.* Культурные доминанты в языке. – Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 166-205 (Karasik 2002: *Karasik, V. I.* Kulturnye dominanty v yazyke. – Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs. Volgograd: Peremena, 166-205).

- Кирилова 2012: *Кирилова, Й.* Структурни и ориентационни метафори за ума в Тихонравовия дамаскин. – Български език, № 2, 59-66 (Kirilova 2012: *Kirilova, Y.* Strukturni i orientatsionni metafori za uma v Tihonravoviya damaskin. – Balgarski ezik, № 2, 59-66).
- Кирилова 2017: *Кирилова, Й.* Представата за ума в българската езикова картина на света. София: Диомира, 201 с. (Kirilova 2017: *Kirilova, Y.* Predstavata za uma v balgarskata ezikova kartina na sveta. Sofia: Diomira, 201 p.).
- Кирилова 2019а: *Кирилова, Й.* Онтологические метафоры, концептуализирующие понятие „душа“ как ценность в болгарских пословицах (в сопоставлении с понятиями „ум“ и „сердце“). – Вв: Взгляд на славянскую аксиологию. Отв. ред. И. Седакова, М. Китанова, П. Женьюх. Москва: Институт славяноведения, РАН, 196-212 (Kirilova 2019a: *Kirilova, Y.* Ontologicheskie metafori, kontseptualiziruyushchie ponyatie „dusha“ kak tsennost v bolgarskikh paremiyakh (v sopostavlinii s ponyatiyami „um“ i „serdtse“). – In: Vzgl'yad na slavyanskuyu aksiologiyu. Otв. red. I. Sedakova, M. Kitanova, P. Zhenyukh. Moskva: Institut slavyanovedeniya, RAN, 196-212).
- Кирилова 2019б: *Кирилова, Й.* Ориентационните метафори за концепта душа като маркер за неговата аксиологична стойност (в съпоставка с концептите сърце и ум). – В: Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian I ich sąsiadów, Instytucie Slawistyki PAN, Люблин: Изд. UMCS, 373-382 (Kirilova 2019b: *Kirilova, Y.* Orientatsionnite metafori za kontsepta dusha kato marker za negovata aksiologichna stoinost (v sapostavka s kontseptite sartse i um). – In: Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian I ich sąsiadów, Instytucie Slawistyki PAN, Lyublin: Izd. UMCS, 373-382).
- Кирилова 2020: *Кирилова, Й.* Понятийна и образна част на концепта душа в българските пословици (в съпоставка с концептите ум и сърце). – В: Аксиологични проблеми в славянските езици (традиции и съвременност), Съст. М. Китанова, И. Седакова, П. Женьюх, София: Изд. на БАН Проф. Марин Дринов, 156-180 (Kirilova 2020: *Kirilova, Y.* Ponyatiyna i obrazna chast na kontsepta dusha v balgarskite paremii (v sapostavka s kontseptite um i sartse). – In: Aksiologichni problemi v slavyanskite ezitsi (traditsii i savremennost), Sast. M. Kitanova, I. Sedakova, P. Zhenyukh, Sofia: Izd. na BAN Prof. Marin Drinov, 156-180).
- Крумова-Цветкова 2010: *Крумова-Цветкова, Л.* Българските благословии, пожелания и клетви. София: Емас, 448 с. (Krumova-Tsvetkova 2010: *Krumova-Tsvetkova, L.* Balgarskite blagoslovii, pozhelaniya i kletvi. Sofia: Emas, 448 p.).
- Милтенова 1992: *Милтенова, А.* Стара българска литература. Т. V. Естествознание. София, 550 с. (Miltenova 1992: *Miltenova, A.* Stara balgarska literatura. T. V. Estestvoznanie. Sofia, 550 s.).
- Мирский 1882: *Мирский, Кр.* Научно сборниче за учене в четвърто отделение от народните основни училища. Пловдив: Хр. Г. Данов (Mirskiy 1882: *Mirskiy, Kr.* Nauchno sborniche za uchene v chetvarto otdelenie ot narodnite osnovni uchilishta. Plovdiv: Hr. G. Danov).
- Михеев 1999: *Михеев М.* Отражение слова „душа“ в наивной мифологии русского языка (опыт размытого описания образной коннотативной семантики). – Вв: Фразеология в контексте культуры. Отв. ред В. Н. Телия. Москва: Институт языкознания РАН, 145-158 (Mikheev 1999: *Mikheev M.* Otrazhenie slova „dusha“ v naivnoy mifologii russkogo yazyka (opyt razmytogo opisaniya obraznoy konnotativnoy semantiki). – In: Frazeologiya v kontekste kultury. Otв. red V. N. Teliya. Moskva: Institut yazykoznaneya RAN, 145–158).
- Нанов 1968: *Нанов, Л.* Български синонимен речник. София: Наука и изкуство (Nanov 1968: *Nanov, L.* Balgarski sinonimen rechnik. Sofia: Nauka i izkustvo).

- Нанова 2019: *Нанова, А.* Българския синонимен и антонимен речник с фразеологизми. София: Просвета (Nanova 2019: *Nanova, A.* Balgarskiya sinonimen i antonimen rechnik s frazeologizmi. Sofia: Prosveta).
- Небжеговска-Бартминска 2014: *Небжеговска-Бартминска, С.* Люблинската когнитивна етнолингвистика: от диалектологията и фолклористиката до межкултурната семантика. – Български фолклор, №4, 421-422 (Nebzhegovska-Bartminska 2014: *Nebzhegovska-Bartminska, S.* Lyublinskata kognitivna etnolingvistika: ot dialektologiyata i folkloristikata do mezhdukulturnata semantika. – Balgarski folklor, №4, 421-422).
- Недкова 2007: *Недкова, Е.* За концептите сърце / душа / ум във фразеологичната семантика на българския език като отражение на националната ни менталност. – В огледалния свят на езика и културата. Русе: Лени Ан, 180-189 (Nedkova 2007: *Nedkova, E.* Za kontseptite sartse / dusha / um vav frazeologichnata semantika na balgarskiya ezik kato otrazhenie na natsionalnata ni mentalnost. – V ogledalniya svyat na ezika i kulturata. Ruse: Leni An, 180-189).
- Пернишка, Василева 2014: *Пернишка, Е., Ст. Василева.* Речник на антонимите в българския език. София: Наука и изкуство (Pernishka, Vasileva 2014: *Pernishka, E., St. Vasileva.* Rechnik na antonimite v balgarskiya ezik. Sofia: Nauka i izkustvo). https://archive.org/details/20200528_20200528_0512/page/141/mode/1up?view=theater&q=%D0%B4%D1%83%D1%88%D0%B0
- Петрова 2003: *Петрова, А.* Езиковата метафора и балканската картина на света. В. Търново: Св. св. Кирил и Методий (Petrova 2003: *Petrova, A.* Ezikovata metafora i balkanskata kartina na sveta. V. Tarnovo: Sv. sv. Kiril i Metodiy).
- Пименова 2013: *Пименова, М. В.* Типы концептов и этапы концептуального анализа. – Вестник КемГУ, II, № 2, 127-131 (Pimenova 2013: *Pimenova, M. V.* Tipy kontseptov i etapy kontseptual'nogo analiza. – Vestnik KemGU, II, № 2, 127-131).
- РБЕ 1984: *Речник на българския език.* Т. 4 (Деятелен – Е). 2. доп. и прераб. изд. София: АИ Проф. Марин Дринов, 974 с. (RBE 1984: *Rechnik na balgarskiya ezik.* Т. 4 (Deyatelen – E). 2. dop. i prerab. izd. Sofia: AI Prof. Marin Drinov, 974 s.).
- Речник 2012: *Речник на книжовния език на народна основа от XVII в. (върху текста на Тихонравовия дамаскин).* Авт. Колектив. София: Валентин Траянов, 1143 с. (Rechnik 2012: *Rechnik na knizhovniya ezik na narodna osnova ot XVII v. (varhu teksta na Tihonravoviya damaskin).* Avt. Kolektiv. Sofia: Valentin Trayanov, 1143 s.).
- СД 1999: *Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5 т. Том 1-2-3-4* Толстой Н. И. (SD 1999: *Slavyanskije drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar' v 5 t. Tom 1-2-3-4* Tolstoy N. I.). https://www.studmed.ru/tolstoy-ni-slavyanskije-drevnosti-etnolingvisticheskiy-slovar-v-5-t-tom-1-2-3-4_12d2e67f4e3.html
- Славейков 1972: *Славейков, П.* Български притчи или пословици и характерни думи. Велико Търново (Slaveykov 1972: *Slaveykov, P.* Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi. Veliko Tarnovo).
- Сотиров 2019: *Сотиров, П.* Идеите и постиженията на Люблинската етнолингвистична школа и новите перспективи пред българската лингвистика „ORBIS LINGUARUM“, Т. 17, № 2, 39 (Sotirov 2019: *Sotirov, P.* Ideite i postizheniyata na Lyublinskata etnolingvistichna shkola i novite perspektivi pred balgarskata lingvistika „ORBIS LINGUARUM“, Т. 17, № 2, 39). <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=844150>
- Старева 2005: *Старева, Л.* Български обичаи и ритуали. София: Труд, 365 с. (Stareva 2005: *Stareva, L.* Balgarski obichai i rituali. Sofia: Trud, 365 p.).
- Старобългарски речник (СР) 1999, 2010: *Старобългарски речник.* Т. 1. София: В. Траянов (Starobalgarski rechnik (SR) 1999, 2010: *Starobalgarski rechnik.* Т. 1. Sofia: V. Trayanov).

- Толстая 2000: *Толстая, С. М.* Славянские мифологические представления о душе. – Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. Москва, 52-95 (Tolstaya 2000: *Tolstaya, S. M.* Slavyanskije mifologicheskie predstavleniya o dushe. – Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Narodnaya demonologiya. Moskva: 52-95). <https://www.rastko.rs/cms/files/books/477e36d0bad9a>
- Трендафолова 2009: *Трендафолова, П.* Фактори за възникване на фразеологизми с общ компонент съществителното „душа” – Научни трудове на Русенския университет. Т. 48, серия 10, 14-18 (Trendafolova 2009: *Trendafolova, P.* Faktori za vaznikvane na frazeologizmi s obshch komponent sashtestvitelnoto „dusha” – Nauchni trudove na Rusenskiya universitet. Т. 48, seriya 10, 14-18).
- Урысон 1995: *Урысон, Е.В.* Фундаментальные способности человека и наивная „анатомия“. – Вопросы языкознания, №. 3, 3-16 (Uryson 1995: *Uryson, E. V.* Fundamental'nye sposobnosti cheloveka i naivnaya „anatomya“. – Voprosy yazykoznananiya, №. 3, 3-16). Фразите (Frazite): <https://frazite.com/широка+душа>
- ФРБЕ 1: Фразеологичен речник на българския език. Т. 1. *К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова.* София: Издателство на БАН (FRBE 1: *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. Т. 1. К. Nicheva, S. Spasova-Mihaylova, Kr. Cholakova.* Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- ФРБЕ 2: Фразеологичен речник на българския език. Т. 2. *К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова.* София: Издателство на БАН (FRBE 2: *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. Т. 2. К. Nicheva, S. Spasova-Mihaylova, Kr. Cholakova.* Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Шмелев 2005: *Шмелев, А. Д.* Дух, душа и тело в свете данных русского языка. – В: Ключевые идеи русской картины мира. Москва: Языки славянской культуры (Shmelev 2005: *Shmelev, A. D.* Dukh, dusha i telo v svete dannyykh russkogo yazyka. – V: Klyuchevye idei russkoy kartiny mira. Moskva: Yazyki slavyanskoy kul'tury).
- DOS 2016: *Dusza w oczach swiata. T I.* Warszawa, p. 556
- Kirilova 2020a: *Kirilova, J.* Axiological aspects of the soul from the perspective of Bulgarian paremiology – The Soul in the Axiosphere from an Intercultural Perspective, Volume One, Edited by Joanna Jurewicz, Ewa Masłowska and Dorota Pazio-Wlazłowska, Cambridge Scholars Publishing, pp.
- Kirilova 2020b: *Kirilova, Y.* The SOUL and the metaphors of soul in the Bulgarian Proverbs as a Marker for its Axiological Value (compared to the concepts HEART and MIND) – 13th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs, ACTAS ICP19 Proceedings. 2020. Rui Soares & Outi Lauhakangas (eds). Tavira.
- OnlineRechnik.com <http://sinonimen.onlinerechnik.com/duma/душа> SOD 2016: *Swiatoczy-ma duszy. T.II,* p. 373.

The Concept of a *People* in Bulgarian Language and Culture

Abstract: The paper examines the semantic realizations and lexicalizations of the concept of a *people* in the history of Bulgarian language as attested in lexicographic sources, in phraseology, traditional culture, publicism and associative surveys. The paper uses the linguistic data excerpted from 9th–11th century Old Bulgarian manuscripts, original writings of Clement of Ohrid and Patriarch Euthymius, apocrypha, 17th-century modern Bulgarian damaskins and contemporary Bulgarian. The system of words and phrases representing the concept of a *people* and their distribution in different cultural contexts are analyzed in relation to medieval Christian ideas and the contemporary cultural situations. A cognitive definition is formulated, covering hypernyms, synonyms, collocations, compounds and derivatives of the lexeme *народ* (*a people, a nation*). Two types of discourse are identified: a historical and a contemporary one, with six attested profiles: a sacred, a traditional, a socio-political, a social, an axiological and a post-totalitarian one.

Keywords: the concept of a people, history of Bulgarian language, profiles and discourses associated with the concept of a people.

Калина Мичева-Пейчева

Концептът *народ* в българския език и култура

1. Увод

Концептът *народ* е основен за всяка национална концептосфера. Той отразява културните представи на хората за общността, в която живеят. Според съвременната наука *народ* е съвкупност от хора, обединени въз основа на общ език, обща територия или държава, обща история, традиционна култура и народностно самосъзнание. В различни научни теории се изтъква значението на някои от диференциалните признаци, добавят се и други. Например:

човешка общност, която се формира върху определена територия на основата на известни стопански връзки, езиково единство, общност на бита и културата (Михайлов/Mihaylov 1996: 126).

Концептът *народ* е свързан преди всичко с културата като традиции, обреди, вярвания, с историята като героично и трагично минало и с общия език като резултат от общ произход или дълго съжителство.

Днес в лингвокултурологията съществуват изследвания на семантичното съдържание и езиковите репрезентанти на концепта *народ* в много езици. Установява се например, че лексикалната група, представяща семантичното поле на *народ* в съвременния английски език, се състои от 29 лексикални единици, като ядрото се образува от 7 лексеми: *people, crowd, nation, population, populace, folk, society* (Муратова, Сенцов/Muratova, Sentsov 2011: 36-37).

Анализирант се и се съпоставят реализациите на концепта в различни европейски езици. В резултат на такъв научен подход се установяват специфичните за френската култура признаци: 'хора, които живеят според общи закони' (*ensembles des personnes*

soumises aux memes lois), ‘образованата част от общността’ (*elements les plus cultives de la societe*). Особено е разбирането за народ като общност на хора по наследствени физически признаци в английската лингвокултура. Признакът общ произход в съдържанието на концепта *н а р о д* в руската култура е водещ в продължение на векове, чак през XX в. се наблюдават изменения в семантичното ядро на концепта. Докато във френската този признак не е съществен, а в английската става актуален през XX в.

Общи в семантичната структура на концепта *народ* във френската, английската и руската култура са признаците: *споделеност на обща територия, количествен признак* (множество хора), *наличие на обща култура и общи традиции*. Особеностите във възприемането на концепта се осъществява с признаците *трудопособност* (за руснаците), *индивидуализъм* (за англичаните) и *образованост, наличие на общи закони* (за французите) (Муратова, Сенцов/Muratova, Sentsov 2011: 38-40).

При изследването на полската картина на света ценностите се йерархизират, като концептът *народ* се обвързва с демокрация, родина, правда, свобода (Grzeszczak 2022: 147). И в българската наука има публикации, посветени на рода и ‘своето’ от етнолингвистична и лингвокултуроложка гледна точка (Китанова/Kitanova 2014, 2015; Мичева/Micheva 2016).

В настоящето изложение се анализират езиковите репрезентанти на концепта *народ* в българския език, за да се разкрият общите и специфичните признаци в концептуалното му съдържание и тяхната промяна в историческото и духовното развитие на българите.

Изследването на концепта *народ* е свързано с международния проект „Европейски образ на света” (EUROJOS) под ръководството на Йежи Бартмински, на който сътрудничат и учени от Софийския център за етнолингвистични изследвания. Проектът има за цел да реконструира ценностната система в традициите на славяните (Бартмински/Bartminski 2014: 406). Важна задача на проекта е да се изгради исторически и съвременен дискурс на основни концепти и да се разкрие тяхното съдържание в лексикографски трудове, в художествена литература и публицистика, в пословици и поговорки, в анкети и асоциативни тестове. Тази методология се прилага и в настоящето проучване.

Концептът *народ* се представя с неговите основни езикови репрезентанти: на първо място лексемите *народ, народност*. Разглежда се и синонимният ред от думи с близка семантика, които образуват ядрото и приядрената зона, като: *нация, общество, население, граждани, хора*. В периферията на това семантично гнездо се откриват синоними като *навалица, множество, тълпа* и др. В исторически контекст народът се свързва с *борба, юначество, робство, страдание, подвиг, война* и т.н. В духовен аспект народът се осмисля като *лица, предани на християнството, които се противопоставят на езичниците*.

Концептът *народ* се изследва в историята на българския език и книжнина; в лексикографски източници; в народната духовна култура, отразена в българските пословици и поговорки; във фразеологизмите, които съдържат преосмислени представи за народа в друг културен контекст. Разгледани са парадигматични примери от художествени и публицистични текстове. Потърсени са ключови за българската народопсихология асоциативни думи, свързани семантично с *народ*, като разнообразните асоциации очертават съвременната нагласа към понятието.

2. Концептът *народ* в историята на българския език и книжнина

2.1. Концептът *народ* в класическите старобългарски произведения от IX – XI век

Названията за народ в класическите старобългарски произведения, написани или преписани през IX-XI век, са няколко. Най-често се употребява съществителното *ѡзыкъ*. Тази многозначна лексема по данни на Старобългарски речник има пет значения: 1. Език, анатомичен орган. 2. Реч, говор, способност за говорене. 3. Език, наречие, диалект. 4. Народ, племе, етнос. 5. Само мн. ч. Езичници, идолопоклонници, безбожници (Мирчева (ред.)/Mircheva (red.) 2009: 1285-1286).

Именно със съществителното *ѡзыкъ* е изградено пророчеството на Иисус от евангелския текст, с което той описва края на света и Второто пришествие: „Ще въстане народ против народ и царство против царство и ще има глад, гибел и трусове на места” (въстанѣтъ во ѡзыкъ на ѡзыкъ. ꙗ царство на царство. ꙗ вѣдѣтъ гладъ и пагѣбы. ꙗ трѣхъ по мѣста М Матей 24.7). В Псалтира също има такива примери: „Блажен е народът, за който господ е Бог!” СП 32.12; „Всички народи, запляскайте с ръце, възкликнете към Бога с гласа на радостта!” СП 46.2, като номинацията за народ е *ѡзыкъ*. От лингвистична гледна точка това значение на съществителното *ѡзыкъ* с основна семантика ‘анатомичен орган в устата на хора и животни’ е производно от преносното значение ‘говор, който се получава с движението на анатомичния орган език и служи за общуване между хората’. От лингвокултурологична гледна точка значението ‘народ’ на съществителното *ѡзыкъ* възниква, като в номинацията е обобщен най-същественият според ценностната система на българите признак на народността, а именно общият език.

В концептосферата на българския народ, обединил древните българи и част от южните славяни, освен общата територия, която исторически се оформя най-рано, и общата държава от 681 г., важно място в народностното самосъзнание заема езикът. Съществуват исторически и езикови доказателства, че през 9. в. може да се говори за общ народностен старобългарски език, в който се съчетават особености на езиците на двете основни етнически групи (Мирчев/Mirchev 1963, Харалампиев/Haralampiev 1999, Мичева/Micheva 2004, 2013). Този говорим език е основа на книжовния старобългарски език, създаден от светите братя Кирил и Методий и техните ученици и обогатен в Плиска, Преслав и Охрид от десетки български книжовници. Данните от старобългарските класически произведения показват, че освен езика, и християнската вяра започва да играе важна роля в осмислянето на отношенията между хората. Съществителното *ѡзыкъ* в мн. ч. назовава в определени контексти тези, които не изповядват християнството: *езици* означава ‘езичници, друговеци, поклонници на много богове’, а прилагателните *езичен* и *езически* характеризират именно такива хора. Семантичната структура на съществителното *ѡзыкъ* в старобългарския език отразява ценността на общия език, общата народност и общата вяра в епохата на Първото българско царство.

Друга езикова реализация на концепта *народ* в старобългарски е едно от значенията на съществителното *родъ*. За него са засвидетелствани шест значения: 1. Рождение, раждане, създаване. 2. Произход, потекло. 3. Род, семейство, роднини. 4. Род, племе, народ. 5. Животински или растителен вид. 6. Естество, характер, природа (Мирчева (ред.)/Mircheva (red.) 2009: 621-623). Основният ономаσιологичен признак на всички значения е свързан с раждането и произтичащите от него родови качества. Именно те формират представата за произхода, семейството, рода или народа, както и за вида във флората и фауната.

В лексикографските справочници се цитират няколко примера, в които *родъ* означава ‘племе, народ’. В повечето случаи става дума именно за ‘племе’, например в Евангелието от Марко 8.12, в псалтирния текст СП 44.18, 94.10. Засвидетелствани са обаче и безспорни случаи с *родъ* със значение ‘народ’: например в думите на Пилат към Иисус, когато се опитва да избегне отговорността за съда и наказанието на Божия Син: „Нима аз съм еврейн. Твоят народ и архиереите те предадоха на мене.” (ѣда азъ жидовинъ есмѣ. родъ твоѣ и архиереи прѣдаша те мнѣ М Йоан 18.35). От гледна точка на лексикалната семантика в подобни употреби е залегнал признакът родство като най-важен за формирането на народността. В по-малките единици от общността като семейството и рода става дума за кръвно родство, но с разширяването на кръга на своето до племе и народ то се трансформира в родство по пространствено-времеви и културен континуум.

Друг номинационен признак се открива в лексемата *страна* със семантика ‘народ, племе’, а именно – общност на територия, въз основа на която се формира и общността на населението. В старобългарските класически произведения единствено в Супрасълски сборник са засвидетелствани такива употреби на *страна*: *колѣко родовъ и странъ и ѿностранѣннѣ. ти въси кръста радн мучѣтъ* Супрасълски сборник 431.4; *въса страны дньсь празднѣтъ* Супрасълски сборник 509.9.

Съвременният ядрен представител на концепта *народ*, лексемата *народ*, в старобългарски не принадлежи към езиковите репрезентанти на *народ*. Съществителното *народъ* в старобългарските класически произведения има две значения: 1. Събир. Само ед. Много хора, народ, множество. 2. Само мн. Хората, човешките (Мирчева (ред.)/Mircheva (red.) 1999: 920-921). И двете значения се реализират най-често в евангелските разкази за Иисус, чийто проповеди и чудеса се случват обикновено пред „много народ” (М Марко 3.7, Марко 4.1, Йоан 6.2) и след когото тръгват „народи” т.е. хора като последователи на учението му (М Матей 14.19, Матей 15.30, Матей 4.25). В Старославянският словарь е посочен и един пример от Киевските листове, в който съчетанието „*народъ поганскѣн*” означава ‘езически народ’ (Цейтлин, Вечерка, Блахова /Tseytlin, Vecherka, Blakhova (red.) 1999: 353). Следователно в старобългарския език концептът *народ* се вербализира с лексемите *языкъ*, *родъ*, *страна*.

2.2. Концептът *народ* в оригиналните произведения на средновековни български книжовници

Както е известно, по-голяма част от старобългарските класически произведения са преводни. Затова анализът на репрезентантите на концепта *народ* в оригиналните съчинения на някои от средновековните български книжовници би могъл да доведе до откриване на нови езикови единици или промени в семантичното съдържание на вече известните.

На първо място ще бъдат анализирани текстовете на един от най-плодовитите и най-разпространявани през вековете старобългарски книжовници – Климент Охридски. Творчеството на Климент Охридски обхваща около 100 произведения, само 15 от тях носят името му в надсловите, а в няколко от тях то е скрито в акростих. Останалите се смятат за негови по редица признаци, за които в науката е постигнато съгласие. Те обогатяват младата старобългарска литература не само количествено, но и качествено. Климент Охридски създава нов тип ораторска проза, която се отличава със специфични жанрови, композиционни и езиково-стилистични особености. Проучванията показват, че Климент и Константин Преславски създават своите първи химнографски творби с акростих в Плиска. В „Цикъл за Рождество Христово” се открива акростихът *Климентѣ пясни*, а в „Общи служби”, написани по-късно в Охрид, се чете *Климент*.

Затова със сигурност може да се твърди, че Климент е един от основоположниците на старобългарската поезия.

По данни на Христова в 23 Климентови слова се откриват 16 употреби на *народъ*, 23 – на *родъ* и 26 – на *ѡззыкъ* (Христова/Hristova 1994). В повечето контексти *народъ* означава ‘много хора, множество’. Например: *вѣкътън народъ на законъ вѣшнѡго* ”Похвално слово за пророк Захарий” и „За зачатieto на св. Йоан Предтеча” 316 (Климент Охридски/Kliment Ohridski 1970); *кръстн прншѣдшеѡ народъ* *Похвално слово за св. Йоан Кръстител* 2086 (Климент Охридски/Kliment Ohridski 1970); *ѡвн же ѡв народа рнзъ* *своѡ стѣлахъ по пѣтн* ”Похвално слово за Цветница” 1046 (Климент Охридски/Kliment Ohridski 1970); *ѡко ѡблѣна нмѣтъ кѣтн дѣла моѡ пред сѣлнцѣмъ народомъ* „Похвално слово за Света Троица” 626 (Климент Охридски/Kliment Ohridski 1970).

За отбелязване в „Похвално слово за възкресението на Лазар” лексемата *народъ* в колокацията *народъ нѡдѣнскъ* е със семантика, близка до съвременната: *сѣвѣра се народъ нѡдѣнскъ, къ гровоу ладаревѣ шѣдъше* 1026. Разночетенията, приведени от издателите: *народъ жндовскн, родъ нѡденскн, родъ евренскътън* (Климент Охридски/Kliment Ohridski 1970: 575) – показват категорично, че лексемите *народъ* и *родъ* в творчеството на Климент Охридски принадлежат в еднаква степен към ядрото на концепта *народ*. Като и за двете семантиката ‘народ’ е по-рядка. Думата *родъ* най-често се среща в съчетанието *човѣшки род*. Сравни: *родъ члѣвѣьскомѣ, члѣвѣьска рода* „Похвално слово за Успение Богородично” 1076; *родъ члѣвѣьскътън, родъ члѣвѣькъ* ”Поучение за Пасха” 2496 (Климент Охридски/Kliment Ohridski 1970).

Старобългарската лексема *ѡззыкъ* пази двете си основни значения: 1. *Език, реч. ѡюже похвалы нн ѡззыкъ нзрѣшн* ”Похвално слово за арх. Михаил и Гавриил” 706 (изписването *ѡззыкъ* е ортографична особеност на преписите). 2. *Народ, общност от хора с един и същи език, вяра и др.* Още в заглавието на „Похвалното слово за св. Кирил” светите братя са наречени по този начин: *наставннкѣ словѣньскѣ ѡззыкѣ Кнрнла Фнлософа н стѣго Мѣѡднѡ ѡунтелѣ* „наставници и учители на славянския народ”, а в изложението се повтарят изрази като: *словѣньскѣ ѡззыкѣ ... ѡблѣнъ кѣѣс пастырѣ н ѡунтель* 38; *ѡцѣ н ѡунтель ѡззыка нашего* 38б. Освен за „славянски народ”, наречен от автора многократно и „мой народ” и „наш народ”, в текста става дума и за „фулското племе”, като във всички контексти се открива номинацията *ѡззыкъ* за ‘народ, племе’. Може да се направи извод, че още в старобългарската епоха в оригиналните произведения на Климент Охридски основните репрезентанти на концепта *народ* са три: *ѡззыкъ, народъ, родъ*.

Произведенията на Патриарх Евтимий са оригинални и безспорно съдържат нови модели в осмислянето на света. Във втората половина на XIV в. богословските идеи са различни от тези през X–XI в. Голямо е влиянието на исихазма върху литературата от тази епоха. Патриарх Евтимий приема исихастското учение и защитава основните му постулати както в житейския си път, така и в творчеството си. Той е последовател на Теодосий Търновски, запознат е с делото на светогорските преводачи, попил е знанието на богатите цариградски и манастирски библиотеки. Патриарх Евтимий е автор на 4 жития, 4 похвални слова, 4 послания и „Служба за Теофано”, в които утвърждава исихастското служене на Бога като образец за човешко поведение.

В оригиналните произведения на Патриарх Евтимий (Kałużniacki 1901) най-често се среща *ѡззыкъ* със значение ‘народ’. Засвидетелствани са също и употреби на

родъ като ‘племе, народ’: например в *Похвалното слово за св. Йоан Поливотски* се разказва за превземането на Цариград от латинците със следните думи: „Френският род превзе Цариград тогава, както и цялата гръцка държава, и постави цар от свое коляно“ (Рѡдоу вѡ фрѣжскомѡу тогѡда цѣригѣрѣ прѣвѣмшѡу. такожде же и вѣс грѣчьскѣ властѣ. Иже и цѣрѣк поставишѡ ѡ колѣна своѣго). Макар и рядко, но вече е налице употреба на *народъ* като ‘племе, народ’: в „Похвалното слово за светите Константин и Елена“ се възхвалява християнското поведение на император Константин със следните думи: „На всички народи и племена простираше благоподателна десница, на всички обилно даваше всичко“, като в оригинала изразът „народи и племена“ е предаден с *ѡзѣщѣи и народѣи* (вѣсѣмѣ ѡзѣщѣмѣ и народѡмѣ блѣгоподателнѣ прѡстѣраашѣ десницѣ вѣсѣмѣ обѣлно вѣсѣ подаваѣ). Следователно Патриарх Евтимий умело използва съчетания от различни репрезентанти на концепта *народ*, за да предаде най-точно идеята за християнското милосърдие на св. Константин.

2.3. Концептът *народ* в апокрифни произведения

Апокрифната книжнина за разлика от официалната съдържа дуалистични възгледи, народни вярвания, архаични представи и по този начин позволява да се разширят реализациите на основните концепти в средновековната концептосфера. Освен това в нея проникват и исторически сведения и мотиви, свързани с конкретното социално битие на българите. В апокрифите е възплътена мечтата на човечеството, в частност на българите, за добри, хармонични отношения между народите без войни и кръвопролития.

В изследването се анализира материал от няколко историко-апокалиптични творби. Част от тях са преведени от гръцки, а други са оригинални. В състава на преведените са налице интерполации, които ги свързват с българските земи чрез топоними и с българската история чрез антропоними и събития, близки до царуването на българските владетели. „Откровението на Методий Патарски“ е преведено вероятно към края на IX и началото на X в. Преписът в „Драголов сборник“ от XIII в. (от който е извлечен материалът) е съкратена редакция на първия превод. Преработката е свързана със западнобългарските земи, за които свидетелстват топоними от тази област: Средец, Солун, Ветрен. В текста се открива и един по-голям вмъкнат пасаж, който според изследователите е оригинален български. Напълно оригинален характер има „Български апокрифен летопис“, открит в „Кичевския сборник“ от началото на XVII в. (от който е извлечен материалът). Независимо от късния си произход, съчинението принадлежи на поредицата историко-апокалиптични произведения, които представят българската история до XII в., като утвърждават народностния дух и самосъзнание на българите по време на византийското робство. „Български апокрифен летопис“ се опира на „Видение Исаево“, „Видение Варухово“, „Повест за кръстното дърво“, както и на различни исторически източници. „Слово за Сивила“ е пророчески апокриф, който не е буквален превод от гръцки. Ясно личи намесата на българския книжовник в представянето на българите като най-първи род, който ще съхрани най-добре православната вяра. Тази идея се актуализира в книжнината през XIII в. В изследването се използва прелистът в „Панагюрски сборник“ от XVI в. Апокрифен „Апокалипсис на Йоан Богослов“ представя неканонична визия за бъдещето със Страшния съд и идиличната картина на преобразования от Бога свят. Диалогичната форма характеризира апокрифния характер на творбата. Преведена е от гръцки на старобългарски през X–XI в. Налице е текстова близост между „Апокалипсис на Йоан Богослов“ и „Откровение на Методий Патарски“. Използван е прелистът от Берлинската библиотека от XIII в.

„Български апокрифен летопис”, „Слово за Сиви́ла” и „Откровение на Методий Патарски” се цитират по текстовия корпус Cyrillomethodiana, част от електронните ресурси, изработени от специалистите в Катедрата по кирило-методиевистика на Софийския университет „Св. Климент Охридски”. „Апокалипсис на Йоан Богослов” се цитира по изданието на Ангелов, Генов/Angelov, Genov (1922).

В апокрифния „Апокалипсис на Йоан Богослов” осъдените при Второто пришествие на Сина Божия се разпределят в няколко категории. На първо място са доу́си нечисти́и съ а́нѣтъхристомъ. На второ място са езическите народи: ꙗзыци е́лныи стни́и, ꙗже вѣ́роваше въ сльнѣ́и и въ мѣ́сѣи и въ зѣ́мьѣхъ, които отиват в ада. На трето място е родъ́ ивренскы́и, заради погубването на Иисус и те ще бъдат запратени в преизподнята. Както се вижда, тук са засвидетелствани ꙗзыкъ́ и родъ́ като номинации на народ.

Лексемата ꙗзыкъ́ назовава езическите народи и в „Български апокрифен летопис”, употребена е в колокацията „езици погански” в съчетание с прилагателното „погански”, което още от старобългарската епоха означава ‘езически’.

и прѣ́стъ ꙗснаѣ́ црѣ́ство ꙗ́и погочѣ́хъ в се́ зѣ́мле ратнѣ́и ꙗ́и е́зѣкъ́ поганѣ́и. ꙗко нѣ́къхъ моу́жъ храврь. въ дѣ́ни ꙗснаѣ́ црѣ́и мно́га бѣ́га възше́ в лю́дехъ. Български апокрифен летопис.

Анализът показва, че унищожаването на езическите народи води до благоденствие и мир за християните в исторически контекст. А наказанието им след Божия съд да обитават пространството на ада задоволява представата на средновековните хора за справедливост.

Според принципите на християнската парадигма обаче нашествието на езичниците не е случайно, то е наказание Божие заради греховете на хората. В текста на проучваните произведения беззаконията са причината Господ да позволи на „измаилевите синове”, тоест варварите, да превземат християнската земя. В „Откровението на Методий Патарски” старобългарският книжовник заменя гръцката дума „варвари” с „роу́кы поганыхъ́”, което може да се смята за една нова вербализация на понятието езически народи (се́го ради прѣ́дасть ꙗ́и въ роу́кы поганыхъ́).

Лексемата ꙗзыкъ́ се отнася и до други чужди народи в словосъчетанието „езици от севера”, които са определени от книжовника като „нечисти, скверни и гнусни”. По този начин се съгражда представата за различните народи, които идват отдалече и са носители на неприемливи и грешни от християнска гледна точка практики и модели на поведение.

изы́шдыши [во] ꙗзыци́ ѿ сѣ́вера · ꙗсти́ имоу́тъ плѣ́ти ѹ́лвѣ · и крѣ́ви скоти́и пити · аки водоу́; си́и оу́бо нечисти́и скверньни́и гноу́сни ꙗзыци́ влы́шывны́ми и злокъ́зны́ми дѣ́лы. Откровение на Методий Патарски

В същия апокриф се среща и лексемата страна́ като номинация на народ: повелѣ́ ꙗ́и бѣ́ сѣ́вернымъ́ страна́мъ състоу́пити се́ ѿ ни́хъ · нѣ́ развѣ́ · бѣ́ · лас'ти · не състоу́пити се́.

Лексемата родъ́ също е репрезентант на концепта *народ*. Тя може да назовава най-общо всички народи с колокацията „всички родове” (ѿ́всѣхъ́) во имѣ́ тѣ́хъ на въ грѣ́сѣхъ́ въ вѣ́сѣхъ́ родѣ́хъ́ было ни боу́детъ Откровение на Методий Патарски). Може да бъде номинация и на конкретен народ. В „Слово за Сиви́ла” става дума за „род словяне или българии” и за „род ивери”, тоест за българския и грузинския народ. Те са представени като верни на християнството, добри към хората – свои и чужди, смирени и кротки. Разбира се, намесата на българския книжовник в текста се откроява в определянето на „словѣ́не рекше́ блъ́гаре” като първи род, който ще съхрани най-добре от всички православната вяра.

Ѧ· родъ словѣне рекше българе добри гостолюбиви и смѣрени истинни безлюбиви любѣщи чюж(д)ина и кр(с)тианство сѣ [в]ѣрж правжж бѣоу прѣдад(т) парѣи всего свѣта·Ѣ·родъ ѣ ивери кротѣщи чюж(д)ина любѣщи незлюбиви любезниви · попа почитажце w бѣѣ распитоужце Слово за Сивила

В апокрифния текст са засвидетелствани съчетанията: родъ елнин, родъ евреие, родъ фрѣжжскы, родъ снрнганьскы, родъ татарѣ, с които се назовават различни народи. Може да се направи извод, че в апокрифите концептът *народ* се вербализира с лексемите *языкъ*, *родъ*, *страна*.

2.4. Концептът *народ* в епохата на Предвъзраждането и Възраждането

Новобългарските дамаскини от XVII в. са ново явление в развитието на българската книжнина и език. Те отговарят на културните потребности на българите и другите балкански народи, които се приобщават към тенденциите на Просвещението в европейската цивилизация. Тяхното разпространение, съхранение и преписване доказват нуждата от подобно четиво. Четиво, което е съобразено с изискванията за естетически качества на литературата и в същото време е разбираемо по език и съдържание за много широк кръг възприематели. Точно такава е задачата на новобългарската дамаскинска книжнина – да достигне до максимален брой реципиенти, да въздейства и възпитава с конкретни, ясни наставления и примери. Така тя изпълнява и своята социолингвистична функция да стане част от мисловните промени на Предвъзраждането.

В езика на новобългарските дамаскини от XVII век за първи път след Кирило-Методиевата епоха се възстановява връзката между говорим и книжовен език. Той е уникално явление, защото съчетава елементи от традиционната книжнина на XVI век и от говоримия език на ареала Луковит – Троян – Ловеч (Дьомина/Dyomina 1985). През XVII в. в езика на новобългарските дамаскини, който е изграден върху говоримия език от тази епоха, се срещат и трите основни репрезентанта на концепта *народ*. Според материала, ексцерпиран от „Тихонравов дамаскин“ (Дьомина/Dyomina 1971), лексемата *език* се осъществява със същата семантична структура както в старобългарски. Тя назовава и общности като племе и народ, например в поучението към християните в 38-мо слово от „Тихонравов дамаскин“ се казва:

оти да се не найде никои език на тоизи свят да рече – ние не чухме христовото име да се казува и заради това не сме вярвале 38.2916.

Подобни примери се откриват и за *род*:

пойдоха авары зъл родъ да разбиятъ и да поплянеть солунъ град 9.726,
о, роде еврейски, защо прѣдадохте на съмръть своего благодетеля 35.2586.

Съществителното *народ*, което е многозначно, се реализира и със семантика ‘общност от хора с един и същи език и етническа принадлежност’, например: „Цар Давид тогази някога поиска да исчете народ еврейски“ 11.89. Според проучванията книжовният език на народна основа от XVII в. отразява точно развитието на живия български език, така че данните от него могат да бъдат надеждно доказателство за езиковите реализации на концепта *народ* през епохата на Предвъзраждането. Постепенно в историята на българския език се стеснява употребата на *език* ‘народ’ и се утвърждава по-широката употреба на *народ* в значение ‘общност от хора с един и същи език, произход, територия, традиции’.

В историята на славянските езици протичат подобни семантични процеси. Според данните в „Этимологический словарь славянских языков“ под редакцията на О. Трубачов лексемата *език* във всички славянски езици днес означава ‘език, знакова система за общуване’, докато в старобългарски и древноруски е многозначна и едно от

значенията ѝ е ‘народ, племе’ (Трубачев (ред.)/Trubačev (red.) 1979: 74-75). Съществителното *народ* в древните езици често е с по-широко значение: в старобългарски – ‘множество, много хора, хора’; в древноруски – ‘множество, група лица, население’.

В старочешки обаче значенията са по-тесни: ‘семейство, род, роднини, поколение’. В книжовен паметник от 1628 г. е засвидетелствано значението ‘хора от една и съща народност’ в руски език. В съвременните славянски езици *народ* се осъществява именно с това по-специално значение, което се опира на няколко признака. Така например в чешки и словашки лексемата *narod* означава на първо място ‘народ, нация’ и още: ‘род, семейство’; ‘вид’; ‘хора’; в руски думата *народ* се реализира като ‘народ, нация, населението на една държава’. Според етимолозите произходът на думата от корен *rod* и префикс *na-* предполага следното семантично развитие: ‘раждане, начало’ > ‘това, което се ражда’ > ‘род, живи същества’ > ‘човешки род’ > ‘народ, нация’. Възможна е семантична аналогия с латинското *nātiō* (Трубачев (ред.)/Trubačev (red.) 1995: 253-255).

През Възраждането се формира народностното самосъзнание на българите, укрепва и се обогатява чувството им за обща история, за наличие на обща държава в миналото, за стойността на общия език и издигането му в ранг на развит книжовен език. Тези процеси протичат в условията на чужда политическа зависимост от Османската империя и се осмислят на фона на развиващата се национално-освободителна борба. Точно затова предпочитаното от първите възрожденци Паисий Хилендарски и Софроний Врачански съчетание „род български“, което ономазиологично се свързва с кръвното родство, се заменя в публицистиката на Л. Каравелов и Хр. Ботев от съчетанието „български народ“, което семантизира не само родствените връзки, но и общата история, култура и борба за независимост и свобода.

3. Концептът *народ* в българската лексикография (Р)

3.1. Тълковни дефиниции

В многотомния Речник на българския език семантиката на *народ* е разработена според модела на най-добрите образци в лексикографията. Данните от него са съпоставени и с Речник на съвременния български книжовен език (Романски (ред.)/Romanski (red.) 1957).

В съвременния книжовен език лексемата *народ* е ядрен представител на концепта с основно значение: ‘устойчива общност от хора, предимно от една народност, която се създава исторически въз основа на обща територия или държава, единен език, съзнание за обща родова принадлежност и история, бит, традиции и др.’ (Пернишка, Крумова-Цветкова (ред.)/Perniška, Krumova-Tsvetkova (red.) 2000: 464-467). Това значение се пази през вековете, налице е още в произведенията на Климент Охридски и Патриарх Евтимий и постепенно заема първо място в полисемантичната структура на лексемата.

Друга семантика на *народ*, отразена в лексикографските източници и извлечена от примери от възрожденската и модерната литература, е: ‘основната маса от това население, противопоставена на богатите или на тези, които управляват държавата’ (Пернишка, Крумова-Цветкова (ред.)/Pernishka, Krumova-Tsvetkova (red.) 2000: 464-467). Например:

Грабят от народа гладен,
граби подъл чорбаджия,
за злато търговец жаден
и поп с божа литургия!

Хр. Ботев

Значението „прост народ“ е налице в традиционната култура и е запазено в диалектите.

Първоначалното значение на думата *народ*, засвидетелствано в старобългарските класически произведения, се пази и до днес: Само ед. Събир. Множество от хора на едно място, в едно пространство (Пернишка, Крумова-Цветкова (ред.)/Pernishka, Krumova-Tsvetkova (red.) 2000: 464-467).

С историческото развитие на репрезентантите на концепта е свързано и значението: Само ед. Събир. Разг. Обикн. със съгл. опред. Група хора, които имат нещо общо, някакви общи признаци. Например: *Да, в този актьорски народ нравите са леки – забележи докторът.* Ив. Вазов (Пернишка, Крумова-Цветкова (ред.)/Pernishka, Krumova-Tsvetkova (red.) 2000: 464-467). Изтъкването на един признак, който обединява група хора, може да се открие още в Тихонравов дамаскин от XVII в., в който е засвидетелствано съчетанието „християнски народ“ (11.966).

Исторически мотивирано, а днес възприемано като архаично е значението на лексемата *народ*: Само ед. Остар. Със съгл. опред. Цялото население, всички жители на едно населено място: граждани, гражданство. Например: *Ти, народе преспански, с какви мисли се разбуди днес и какво бе наумил да правиш този ден?* Д. Талев; *Поклон приветствен и от търновския народ, който се радва на твоята слава, като вижда в тебе бъдещия си спасител.* Ив. Вазав (Пернишка, Крумова-Цветкова (ред.)/Pernishka, Krumova-Tsvetkova (red.) 2000: 464-467). Такава употреба е характерна за възрожденската литература.

От диалектите е известно стесненото значение: ‘многолюдно семейство, челяд’. Именно с тази семантика Ив. Вазов употребява думата *народ* в първа глава на романа „Под игото“, когато описва дома и семейството на чорбаджи Марко: *Марко само на трапезата виждаше народа си вкупом и тогава допълняше възпитанието му по доста своеобразен начин.*

Много важни данни за семантичната плътност на концепта *н а р о д* могат да бъдат извлечени от разнообразните колокации на прил. *народен*. Част от тях отразяват историческата борба на българите за освобождение и отхвърляне на зависимостта от Османската империя: *народен будител, народен труженик, народно дело, народно въстание*. Към същата семантична група принадлежи и субстантивацията на прилагателното *народен* в мъжки род ‘лице, което се бори за свободата, за политическата и духовна независимост на народа’.

Съчетанието *народен човек* е със значение ‘човек, който е близко до обикновените хора, който се съобразява с интересите и нуждите на простия народ’, например: *Движа се между равните на себе си, простите, народните хора и съм доволен.* Елин Пелин. Това съчетание отговаря на народните представи за духовния облик на хората, които не се големят и не забравят произхода си.

Други съчетания се съотнасят с духовната сила и творческите възможности на народа: *народно творчество, народна песен, народна музика, народни танци, народна реч, народен дух*.

Анализът показва, че в съвременния език са съхранени някои от значенията на *народ* и *народен*, типични за средновековната и възрожденската епоха, защото те са свързани с важни за българската ценностна система признаци: ‘общност на хора с един и същи език, потекло, традиции’; ‘участие в борбата за свобода’; ‘близост до обикновените хора’. В съвременните колокации с прилагателното *народен* се изтъква силата на свободолюбия и творческия дух на народа.

3.2. Синоними и антоними

В Синонимните речници на българския език (Спасова/Spasova 2007, Пернишка/Pernishka 2012) са засвидетелствани следните синоними на *народ*:

1. Синоними на основното значение са лексемите: *народ* - *нация* - *народност* - *националност*.

2. На старобългарското значение, съхранено и до днес, 'множество от хора на едно място': *народ* (разг.) - *наплив* - *търпканица* (разг.) - *множество* - *навалица* - *тълна* - *гмеж* (книж.) - *гъмжило* (разг.) - *тарапана* (прен.; разг.) - *стълпотворение* (книж.) - *мравуняк* (прен.).

3. На значението 'жители на една страна': *население* - *народ* - *маси* - *демос* (книж.).

Първият и третият синонимен ред отразяват две основни значения на лексемата *народ*, които имат и терминологично значение в политологията и социологията, и затова техните синоними са малко на брой и са еднотипни. А вторият е свързан с разговорно значение и има много и разнообразни синоними, които принадлежат както към разговорния, така и към книжовния стил и развиват и преносимост.

Много важна особеност на *народ* е отсъствието на антоними в българския език. Такава е информацията, извлечена от лексикографски източници. Вероятното обяснение за този факт е изключително широкото основно значение на *народ*, което се дефинира с поредица от съществени признаци, на които не може да се противопостави една лексема от типа на *племе* или *група*, *общност*.

3.3. Хипероними

В изследвания материал се откриват: *общност от хора*, *човешка общност*, *ценност* (Р), *добро*, *висша цел* (Т).

3.4. Метафори

Отразени в речниците преносни значения на *народ* няма. Някои от синонимите на значението 'множество от хора на едно място' са с преносна употреба: *търпканица*, *мравуняк*. Фразеологизмите: *От първа ръка хора*, *От втора ръка хора*, *От трета ръка хора*, *Горна ръка хора*, *Средна ръка хора*, *Долна ръка хора* представят по метафоричен начин социалната стратификация на народа. Преносни са голяма част от засвидетелстваните в публицистични текстове и в анкетите отрицателни асоциации на *народ*: *стадо*, *мърши*, *овце*, *животни*, *сган*, *говеда*.

3.5. Колокации

В материала са засвидетелствани следните съчетания, обединени по съществени признаци на концепта *народ*. Част от тях отразяват историческата борба на българския народ за освобождение и отхвърляне на зависимостта от Османската империя: *народен будител*, *народен труженик*, *народно дело*, *народно въстание* (Р, Т). Други съчетания се съотнасят с духовната сила и творческите възможности на народа: *народно творчество*, *народна песен*, *народна музика*, *народни танци*, *народна реч*, *народен дух* (Р, ФЕ). Положителните качества на народа се очертават с колокациите: *народ герой*, *народ творец*, *трудолюбив народ*, *героичен народ*, а отрицателните с: *глупав народ*, *безсловесен народ*, *покорен народ* (Т). Съчетанието *прост народ* е характерно за паремииите и отразява емпатията към несправедливото положение на по-голямата част от народа, която е лишена от власт и влияние.

3.6. Деривати

Откриват се изключително малко словообразователни деривати на *-народ-*, защото лексемата е от корен *род* и префикс *на-*. Всъщност дериватите са на корена *-род*. От *народ* са образувани няколко обществено-политически термина: *народничество*, *народник*, *народняшка партия*. С най-висока фреквентност е прилагателното *народен*, което влиза в състава на много устойчиви словосъчетания и може да се субстантивира.

3.7. Композити

С композиция са получени: *народополезен, народолюбив, народолюбие, народовластие, народовластник* (Р, Т). Подобен вид словотворчество отразява ценността на тези аспекти от концепта *народ* в езиковото съзнание на българите. Любовете към народа, дейностите в полза на народа и властта на народа са съществени семи в концептуалното съдържание на *народ*.

4. Концептът *народ* в българските фразеологизми (ФЕ)

Във Фразеологичните речници (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова/Nicheva, Spasova-Mihaylova, Cholakova 1974, 1975; Nicheva 1997) от които е екскерпиран материалът, не са засвидетелствани фразеологизми с ключова дума *народ*. Открива се една фразеологична единица с колокацията *народна песен*: *Нося се като народна песен* 'движи се много бавно', която няма съществено значение за концептуалното съдържание на *народ*. С голяма част от синонимите като: *навалица, племе, множество, тълпа, население, българи, граждани* не са регистрирани фразеологизми, а единиците с *род* и *стадо* нямат връзка с концепта *народ*.

Част от засвидетелстваните фразеологизми с ключова дума *хора* отразяват стратификацията на народа в традиционното самосъзнание. Оказва се, че народът се осмисля като три различни групи, за всяка от които съществуват специфични названия с метафорична употреба на *ръка*. *От първа ръка хора, От втора ръка хора* и *От трета ръка хора* представят положението на най-влиятелните, по-малко влиятелните и хората без никакво влияние на основата на преносната употреба на числителните *първи, втори* и *трети*. Според архетипното подреждане на пространството като горно, средно и долно се изграждат фразеологизмите: *Горна ръка хора, Средна ръка хора, Долна ръка хора* със същото значение.

Следователно фразеологичните единици дават информация само за важността на разслоението и различното положение на отделните групи, които формират народа.

5. Концептът *народ* в българските паремии (П)

Анализът на езиковите факти от средновековната българска книжнина дава представа за духовната ценност на концепта *народ* предимно в официалната култура, силно повлияна от господстващата християнска парадигма. За да уплътним смисловото ядро на концепта, можем да разгледаме и фактите от традиционната култура, в която се преплитат християнски и по-стари митологични вярвания и се отразяват някои социални идеи от бита и ежедневието на българите.

В това проучване е екскерпиран материал от паремии, свързани езиково и семантично с концепта *народ*, които са издирени в петте тома на „Речник на българския език“ от Найден Геров/Gerov (1975-1978), в „Български пословици и поговорки“ от Григоров, Кацаров/Grigorov, Katsarov (1986) и в монографията на Петрова/Petrova (2013). Паремията е малък народен речеви жанр, изразен с изречение (пословица, поговорка) или с кратка поредица от изречения (загадка, анекдот), характеризиращ се с устойчивост в езика и възпроизводимост в речта, често използван с дидактически цели. О. С. Ахманова смята термина паремия за родов и обединяващ понятията пословица и поговорка (Ахманова/Ahmanova 1966: 421). В този смисъл се разглежда паремията и в това изследване.

В българската концептосфера народът се сравнява с Бог. А по данни от проучване на паремии с положителна конотация най-високо в йерархията на ценностите стои Господ Бог (Петрова/Petrova 2013). Затова изравняването на народа и Бога в паремията: *Глас народен – глас божии* има особено важно значение. Тази паремия-

ологична единица е традиционен, кратко и експресивно изказан вариант на политическата теория за народовластието, т.е. за демокрацията.

За да се осъществи идеята за народния глас, който трябва да има силата и тежестта на Божия глас, народът трябва да притежава свобода. Наличието на независимост според традиционните представи е задължително за съществуването на народа – така, както е необходим смелият водач за силната войска. Това личи от изреча: *Силна войска с войвода, а пък народ със свобода*. В народното битие присъства и фигурата на юнака, на този, който е готов да се жертва за народните работи, който пренебрегва себе си в името на другите: *Всяка земя по един юнак ражда*. Според българските нагласи такъв човек заслужава отплата – признателност и помощ, това е изразено в текста: *Който се грижи за хорските работи, хората ще се грижат и за неговите*.

В духовния светоглед на българите своето има изключителна стойност. В социалната сфера своето обхваща семейството, рода, хората от същия етнос или хората от същата вяра, тоест своето се съотнася с различни ипостаси на народа. На своите хора винаги се разчита в трудни моменти, в изпитания и несгоди. Няколко паремииологични единици интерпретират своите хора – в по-тесни и в по-широки граници – като най-важни за оцеляването на Аза:

Род рода не храни, тежко томува, кой го няма; Свой своего не храни, но тежко му, който го няма; Свой своего и да не люби, длъжен е за него да се губи; Брат брата не храни, ала все го брани; Брат за брата не печели, ама все го жели; Брат ми да ми е душманин, а не чужд стопанин.

Всички кратки текстове са изградени на принципа на противопоставянето – в първата част се постулира някакво отрицателно твърдение за рода, близките, роднините (те не хранят Аза, не печелят за него, дори може и да не го обичат), а във втората част се утвърждава категорично нещо положително за своите (без тях животът е тежък, те защитават, жалят и подпомагат Аза). Както се вижда, в първата част по-често отсъствието на помощ е свързано предимно с материалната сфера, докато във втората част в повечето случаи става дума за духовна подкрепа. По този начин паремииологичният материал доказва, че в българското традиционно съзнание по-голяма значимост имат съчувствието, социалната взаимопомощ, защитата на човека. И именно това се очаква от близките, рода, народа.

Обобщаващ характер имат две единици, които подчертават ролята на своите в живота, като втората конкретизира своето като кръвно родство: *Чуждица не е своица; Кръвта вода не става*.

В българските поговорки и пословици ясно личи осъзнаването на социалната диференциация между хората. Появява се понятието *прост народ*, то назовава обикновените хора, които се трудят непрекъснато, но имат много по-малко права от властимащите и могат да бъдат несправедливо ограбвани. В паремията: *Простият народ е като съдран чувал: колкото го биеш, повече пуска* е събрана вековната мъдрост и опит на българите.

Българските паремии концептуализират историческия опит на българския народ в неговия път. В паремийите концептът *народ* се обогатява с признаците: приближаване до божественото, свободолюбие, готовност за защита на свободата, значимост на своето, възможност народът да бъде ограбван и насилван. Всички те произтичат от конкретното историческо и социално битие на българите.

6. Концептът *народ* в художествени и публицистични текстове (Т)

През Възраждането се формира националното самосъзнание на българите и чувството им за принадлежност към един народ. В текстовете от тази епоха образът на

народа е противоречив – той страда под владичеството на Османската империя и духовната власт на Гръцката патриаршия. В някои текстове се изгражда представата за народа страдалец, който прекалено много се оплаква и не се заема сам с подобряването на положението си. Например в стихотворението „Народът“ от Петко Славейков:

Не сме народ, н е с м е н а р о д , а м ъ р ш а , хора, дете нищо не щат да вършат. Всичко тежко, всичко мъчно е за нас! "Аз не зная! Аз не мога!" - общ е глас. Петко Славейков 1875.

Утвърждава се обаче и героичната представа за народа борец, който ще превъзмогне мъченията и ще извоюва свободата си. В статията на Христо Ботев „Народът – вчера, днес и утре“ този народ има и светло бъдеще, в което ще се разгърнат неговите творчески сили:

Мрачна и жалостна е нашата история от паданието ни под турците дору до днешните времена, тежък и възмутителен е животът на с в о б о д о л ю б и в и я н я к о г а б ъ л г а р с к и н а р о д ! Страшен хомот, какъвто тежи и до днес на врата му, гъбясал от векове и запрегнат с ятаган вместо жегли; тежки вериги, ръждясали от кърви и сълзи, вериги, в кои са заковани и ръце и нозе, и ум и воля, и в кои и до днес пъшкат бащи и майки, братя и сестри, дядове и синове ...

Изход от туй тежко и гнусно положение не са новите окови, новото разделение на тиранството, а н а р о д н а т а р е в о л ю ц и я , радикалният преврат, които са триумфални врата за всеки народ, особено за нашия, който няма преминало, няма настояще, а има едно само бъдеще, и бъдеще светло, защото с другите славяни той ще има що да каже в света, що да внесе в човешината...

Нашият народ има свой особен живот, особен характер, особна физиономия, която отличава като народ - дайте му да се развива по народните си начала, и ще видите каква част от обществения живот ще развие той, дайте му или поне не бъркайте му да се освободи от това варварско племе, с кое той няма нищо общо, и ще видите как ще той да се устрои. Христо Ботев/Hristo Botev „Народът – вчера, днес и утре“, 1871.

Важен момент във възрожденския образ на народа е и волята му за борба за самостоятелна църква. Ето какво четем в църковния тефтер на един поп от Казанлък:

Днес се решава Българският въпрос, днес са пука лукавият грък. Днес се освободява нашият български народ от гръцкото иго. Протопоп Йосиф Хилчев, Казанлък, 1872.

Постепенно се утвърждават семи с положителни характеристики на народа, като се подчертава неговото трудолюбие, свободолубие, сила на духа, vyplътен в народното творчество. Точно за това пише Йосип Щросмайер, приятел и издател на братя Миладинови, след смъртта на Константин Миладинов в Цариградската тъмница:

Винаги съм аз обичал и почитал д о с т о й н и я , з д р а в и я п о у м и с ъ р ц е , и о с о б и т о п ъ к т р у д о л ю б и в и я , непорочен и честен български народ, и мога каза, че споменът за покойния Миладинов (Константин) всякога ми трогнува сърцето. Той бе момък скромнен, мил, трудолюбив, невинен и крайни родолюбец — същи и жив образ на достойния свой български народ... Йосип Щросмайер, 1862.

На любовта към просветата като част от съществените за народа черти обръща внимание една статия от 1888 г., посветена на създаването на първото висше училище в България:

Свети Климент Охридски е избран за патрон на книжовното начинание съвсем неслучайно: „Дружеството взе за свой покровител св. Климент, който още преди

хиляда години е работил за просвещението на българския народ и за развитието на неговата литература”. Програмна статия, 1 октомври 1888 г.

В следосовобожденската литература, особено в творчеството на Иван Вазов, се създава многоликият образ на българския народ по време на Априлското въстание. Реализациите му се ситуират между високото и ниското, между „пиянството“ и падението на един народ, между героизма, саможертвата и предателството, нископоклонничеството пред поробителя. Този противоречив народ присъства на страниците на „Под игото“.

Рояк апостоли и проповедници кръстосваха планини и полета и организираха борбата. Те намираха навсякъде добър прием; обятия разтворени, за да ги прегърнат, сърца открити – да ги чуят – един народ, жеден за великото слово на свободата, нетърпелив да понесе кръста си на Голгота. Една дълга върволица от предтечи – сеятели беше прегазила вече духовната нива на България и хвърлила там семето на самосъзнанието...

Какво гледаш бе, простако? – изкрещя Юрдан. – Аз ти казвам, че и моята челяд е молепсал комитаджилъкът, челядта на Юрдан чорбаджи, най-верния царски човек, у когото слазят каймаками и паши... Та какво остава за другите, за простия народ! Няколко чапкъни правят комитет тука, под носа ни, и ние зяпаме като будали!...

Поезията само би го простила и увенчала с лаври геройски – за хатъра на въодушевляването, което изкара кротките анадолски абаджии на средногорските височини – сублимни височини – с черешовите топове... Едно поетическо безумие. Защото младите народи, както и младите хора, са поети...

– Да, видях ги от планината пожарите, как светеха на двайсет места - каза Огнянов...

– Не бил, брате, узрял народът за такова нещо!... Измавихме се страшно – каза докторът... – Ужасни жертви дава България сега, и напразно... Иван Вазов „Под игото“

Разделен на „умерени“ и „непримирими“, но обединен от идеята за освобождение е народът и в книгата на Захари Стоянов „Записки по българските въстания“, която пресъздава събитията от 1875, 1876 г. по спомените на участници в тях:

1868 – 1876 г., когато българският народ се делеше на два лагера спрямо Отоманската империя, на умерени и на непримирими, или на такива, които с политика и с просвещение искаха да извоюват за България правдини, и на техни противници, които с революция, с кръв и с нож искаха отведнаж да придобият тия правдини. Захари Стоянов 1870 – 1876.

Народът израства като творец на своята съдба и на своята история и в поемата на Пенчо Славейков „Кървава песен“:

Аз твърдо вярвам, че кога един народ свободата си сам спечели – с нейний плод ще знай подир това как и какво да прави. Пенчо Славейков „Кървава песен“, 1913.

Забележително е как в различни исторически моменти от развитието на българите осмислянето и художественото претворяване на едни и същи събития от различни автори и дори в рамките на едно и също произведение представя често противоположни страни на концепта *народ*. Разбира се, това се случва преди всичко при значими върхове прояви на народа, които сами по себе си носят противоречията на епохата. Както при описанието на Априлското въстание през 1876 г., така и при

пресъздаването на Септемврийското въстание от 1923 г. българските творци предлагат различни визии за участниците в него. Гео Милев в поемата „Септември“ със средствата на експресионистичната естетика и поетика успява да вербализира израстването на масите от стадо в народ:

... стари и млади –
се спуснаха всички отвед
- като о т п р и щ е н о с т а д о
от слепи животни,
безброй
ярошни бикове -
с викове
с вой
(зад тях - на нощта вкаменения свод)
полетяха напред
без ред
неудържими
страхотни
в е л и к и:
Н А Р О Д ! ...

Глас народен:
Глас божии
С хиляди ножа
прободен
н а р о д -
з а т ъ п е н
у н и ж е н
по-нищ и от просяк,
останал
без мозък
без нерви -
въстана
из мрака тревожен
на своя живот
- и писа със своите кърви:
СВОБОДЕН!

А
селяци
работници
груби простаци
безимотни
неграмотни
профани
хулигани
глигани
- с к о т к а т о с к о т:
х и л я д и
м а с а
н а р о д ...

Гео Милев „Септември“, 1924.

Романът „Хоро“ на Антон Страшимиров е посветен на потушаването на Септемврийското въстание, като историчното и конкретното се преплитат с фолклорното и митологичното. Но образът на народа е реалистичен и провидян като двойк – като важен и значим в реториката на политиците и като незначителен и подъл в осмислянето на военните, изпратени да убиват въстаналите:

– Да, в живота на поколенията има съкровени минути, пред които трябва да се благовее. И не бива никога да се губи в я р а в п л е м е т о, в н а р о д а. Защото историята не е открила до днес друг граждански олтар. Понятието народ, господа, не е фикция; планините, горите и полетата са мъртви без хора. Разбира се, не е фикция и идеалът за обществена дисциплина...

– Оставете, господа, г н и л н а р о д, р о б с к и, п о д ъ л! Я вървете по мене!
Антон Страшимиров „Хоро“.

Авторовото послание за величието на народа се олицетворява от женското хоро в края на романа.

В творчеството на класиците на българската литература народът безспорно присъства, тъй като е една от най-важните ценности в българската концептосфера. Въпреки ценността си обаче този концепт не е единен, а се изгражда чрез различни свои ипостаси, доловени и претворени в художествените текстове. Пример за това е Елин Пелин, който в своите разкази представя положителното и отрицателното семантично съдържание на понятието, които имат и различни вербализации.

Еникий не говореше за бога и никого не плашеше с него, но в обнадежените души той дойде сам и те станаха по-добри. Народът започна да гледа на труда не като на мъка, а като на благословия. Нивите се очистиха от тръни и бурени и плодът им се утрои. Елин Пелин „Веселият монах“, 1936.

Влачат се по избори, бият се, трепят се, омразлъци правят, и какво? По-лошо става, по-добро не става! Н а р о д – вълци главата му яли! Полъгал се по ума на разни панталонджии, доктори и нехранимайковци и мисли, че кой знае какви големи работи върши. Сиромаш ли си, приятелю, спукана ти е работата. Елин Пелин „Мечтатели“, 1923.

Във вестниците от периода на Третото българско царство продължават да се изтъкват основни характеристики на народа като общата история, величието му, но успоредно с това се критикува нехайството на държавните институции, които не се грижат за съхраняването на историческите реликви.

Твърде малко е останало днес по „Челечето“, което да ни напомня за древната твърдина с двойните зидове, която е посетил дядо Славейков в 1878 г. Нехайството и общественото безгрижие в бурени са удавили и покрили в забрава една светла може би страница от историята на нашия народ в „Казанлъшка искра“, IX, бр. 187 от 30.IV.1932 г.

В партийните вестници при коментара на понятието народ се преплитат различни политически и идеологически възгледи:

Поп Нанчо Караколев от града говорел в църквата против социалистите, като ги наричал изроди на българския народ, вълци в овчи кожи, че нищо не работели, а плачели за работниците... в. „Работнически вестник“, бр. 13 от 24.XI.1900 г.

Българският бит и история сочат, че нашият народ е бил с колективистични стремежи, като е признавал справедливото и силно авторитарно начало. Не може и дума да става за някакъв либерален или демократичен индивидуализъм у българина. Любомир Русев, 1941.

В официалния социалистическия печат (вестник „Работническо дело“ 1952 – 1989 и др.) са засвидетелствани лексеми и съчетания с идеологически конотации: *народ герой, народ творец, трудолюбив народ, героичен народ, народът е верен на Партията*. Особено място заема семата ‘трудов народ’, която е ключова при съграждането на социалистическия образ на народа, защото точно чрез нея той се противопоставя на отречените и свалени от власт богати представители на икономическия и политическия елит.

По-голямата част са големи, светли, слънчеви, оптимистични композиции, отразяващи живота и битанатрудовиянарод. Чудомир, 1980.

Ще се види една страна-градина, сътворена от труда на българския народ Станиш Бонев, член на ЦК на БКП до 1989 г. „Спомени“.

Колокацията *трудолюбив и честен народ* обаче може да стане и част от хумористичен контекст, чрез който да се обезпечени аксиологично:

Всички знаем на какво е олицетворение добрата баба Мравка. На нашия трудолюбив и честен народ. Аз питам, какъв е според Митко Митков неговият истински образ? С тази отвратителна баба Мравка Митко Митков съзнателно карикатури, хули и оплюва нашия трудолюбив и честен народ. За него няма нищо свято. Изглежда, за Митко Митков народът — този изтерзан през вековете светец — не струва и лула тютюн! Черемухин „Туна беда“, 1982.

А в неофициални издания и в разговорния език се срещат редица репрезентанти с отрицателни конотации: *стадо, тъпна, глупав, безсловесен, покорен народ*.

В посттоталитарния печат (вестник „Труд“ 2008-2020, вестник „24 часа“ 1990-2008 и др.) народът се осмисля като гражданско общество, разкриват се същностните особености на народа във връзка с опозициите активен – пасивен, умен – глупав, осъзнат избор – манипулиран избор, единност – разединение. В семантичната приядрена зона на концепта народ се утвърждават нови репрезентанти – *демокрация, право на избор, свобода, справедливост, хуманизъм, ненасилие*.

Демокрацията е най-силно разпространена и приета от хората, защото за разлика от социализма и други форми на управление, които налагат диктатура и държат хората в страх, дава право на свободно мнение и избор на отделната личност. *Народът чрез избори решава КОЙ да го управлява и всеки може да даде гласа си свободно*. Петко Иванов, 2017.

Но и в посттоталитарното време на демокрация концептът *народ* не е монолитен. Текстовете от това време отразяват действителното положение на народа – в материален аспект той е лишен от средства и подвластен на мафията, а в духовен е лишен от идеали и поради безпътицата и липсата на обединяващи цели върви към гибел:

Съдбоносен въпрос: какво да се прави? Какво е? На този етап българският народ катастрофално губи войната срещу владеещата го Мафия. Реално нито една партия не отстоява интересите му, никакъв профсъюз не защитава правата му, никой национален авторитет не го организира за отпор... Партиите — почти всички контролирани от Мафията — солидарно унищожават българския народ. Георги Андреев, 1996.

Загубихме си вярата, моето момче! Не вярваме в Бога, в управниците, в себе си дори! *Накъде върви този народ* – сам не знае! Към гибел отива българското племе, към края си! И лошото е, че всеки го вижда, но никой нищо не прави! Красимир Бачков, 1997.

С тези крехки морални устои започва преломът в българското общество след 10 ноември 1989 година, който ще срина окончателно традиционната нравствена система, отваряйки място на духовната безпътица и въртопите на мизерията, *о б х в а н а л и н а ш и я н а р о д* през последното десетилетие на XX век. Те ще дадат ход на нихилизма и обезбългаряването, поставяйки на изпитание националните идеали. Обезличаването и потискането на националното съзнание са основни (и особено болезнени) теми в публицистиката на Николай Хайтов от 90-те години на миналия век. Ивайло Христов, 2004.

Анализът на реализациите на концепта *народ* в художествени и публицистични текстове от Възраждането до днес утвърждава тезата за наличието на положителна и отрицателна нагласа към българския народ на всеки етап от историческото му развитие. В същото време обаче дори и отрицателните особености не могат да го принизят аксиологично и да го ситуират извън най-значимите български ценности.

7. Анализ на концепта *народ* в анкети (А)

Благодарение на анкетния материал могат да бъдат направени някои интересни наблюдения върху концепта *народ* в съвременната концептосфера и при различни респонденти. Първата анкета е проведена през април – май 2020 г. със сто изследвани лица. Емпиричният материал е инкорпуриран от асоциативни анкети. Специално внимание трябва да се обърне на факта, че голяма част от респондентите дават повече от една асоциация на асоциативната дума, затова процентът при анализ на резултатите надхвърля 100%.

В анкетите от асоциативен тип се подават 25 специално подбрани ключови думи, между които са: народ, език, обичай, единство, разединение, добро, зло, любов, омраза, общност, напредък, гордост и др. Анализират се възникналите асоциативни думи, които имат отношение към семантичното съдържание на концепта *народ*. Обикновено в своята първа асоциация народът е отразен като ценност. Доказателство за тази теза намираме в асоциациите, които отразяват връзката на народа с общия произход, славно минало и силна държава: етнос – 1, общо минало – 1, заедно – 1, знаме – 2, род; народност – 1, народност – 2, прабългари – 3, хан Аспарух – 1, Симеон Велики – 1, държава – 16, ние – 1, наш – 1, федерация – 1, племе – 8, България – 16, български – 3, българи – 2, нация – 5, владетели – 1, общност – 3, произход – 1, родина – 4. Резултатите показват, че за думата *н а р о д* 75% от асоциативните отговори принадлежат към гореописаната група, като 32% са пряко свързани с *България* и *държава*.

Не липсват и асоциации, които се отнасят до най-старото значение на лексемата *народ*: хора – 4, маса – 1, сбор – 1, маса хора – 1, множество – 1, население – 2, но те са само 10%. Този факт точно отразява промените в концептуалното съдържание на *н а р о д*.

В асоциациите личи и традиционното осмисляне на народа като разделен на обикновени хора и властимащи, което е засвидетелствано и в паремииите и фразеологизмите (5%). Откриваме следните асоциации: страх, ужас – 1, подчинение – 1, органи на властта – 1, НС – 1, Румен Радев – 1.

Съвсем различна смислов срез на концепта *народ* дават няколкото символни асоциации, които колерират предимно с положителното конотиране: бяло – 1, песен – 1, битие – 1 (3%).

Народът е провидян в две противоположни свои същности: А) като велик, храбър народ – 1, нещо голямо, нещо вечно – 1; Б) в много повече примери като: тълпа – 1, идиоти, лош материал – 1; див народ – 1, сган – 1, мърша – 5, мърши, говеда – 1,

няма народ, животни – 1, овце – 4, овце заблудени – 1. При всеки десети отрицателната асоциация е първата посочена от респондентите.

Подобно противопоставяне има и в качества, принадлежащи на народа: А) положителни: дисциплина – 1, сила – 2, силен – 1, вяра, съединение – 1, единство – 2, обединение – 3, солидарност – 1, добро – 1, сигурност – 2, общуване – 1, приятелство – 1, връзки – 1; Б) отрицателни: липса на дисциплина – 1, нахалство – 1, глупав – 1, разюзданост – 1, презрение – 1. Има и отговори, които представят амбивалентния характер на народа: свободен, поробен – 1, зъл, мъдър – 1. От асоциативните анкети личи, че съвременните българи преписват на народа различни качества – крайно отрицателни и крайно положителни.

Позволявам си да обвържа тези резултати с разединението в обществото през април, май 2020 г., с разделянето на хората на привърженици на строгите пандемични мерки и на техни опоненти. През този период съществува различие дори по такива въпроси като има ли коронавирус, или всичко е измислено; ваксините помагат ли, или са форма на чипиране и т.н. Именно в този социален контекст инакомислещите и в двата дискурса – както тези, които се подчиняват на мерките, така и тези, които ги отхвърлят, са квалифицирани негативно, а ценността на народа е обезстойностена. Разединението е окачествено от значителна част от респондентите като: предателство, невъзможност за постигане на консенсус, вражда, опозиция. А за обединението, което определено се изтъква като ценност, се разчита най-вече на държавата, както видяхме 32% от отговорилите асоциират народа с *държава* и *България*.

Тези изводи се потвърждават и от друг експеримент, извършен по същото време: февруари–април 2020 г. Резултатите от него са публикувани в сборника „Аксиологични проблеми в славянските езици“ (Конова, Конов/Копова, Копов 2020). Асоциациите, които поражда народът у респондентите, са противоположни. Голяма част са положителни, свързани с общ език, история, територия, държава, идентичност и идеали; хора, които са обединени, свързани в единство в рамките на рода и родината. Но около 70% от най-младата възрастова група асоциират народа с негативни качества и прояви: прости хора, разединени, глупави, неориентирани, неморални, нехуманни. Няколко пъти възниква и асоциацията стадо. Тоест налице е картина, сходна с тази от април – май 2020 г., като определено с увеличаването на времето на строгите пандемични мерки, които се приемат без особени протести, нараства и негативизмът към народа.

През април – май 2022 г. бе проведен нов експеримент със сто изследвани лица. Емпиричният материал е събран от асоциативни анкети, анкети от отворен тип и анкети от затворен тип.

Резултатите от анкетата от отворен тип представят друг тип осмисляне на концепта *народ*.

На въпроса *Какво означава за Вас думата народ?* изследваните лица са посочили различни признаци, по които се обединяват хората. 25% мислят, че това е общият език; 22% утвърждават, че това е общата култура и традиции; 18% – общи ценности, принципи; 11% – обща история; 7% – общи идеали, цели; 7% – обща религия, духовност. 3% възприемат чувството за хумор като важна обща характеристика на представителите на един народ. А 3% конкретизират отговора си, като пишат, че „българите са народ, те са великите хора, които ражда нашата земя“.

В анкетата от затворен тип на предложените 6 отговора на въпроса: "Какво означава за Вас думата народ?" - респондентите избират:

В графата „друго“ се откриват единични отговори: сплотени хора, горди с общата си история; хора, които наричат себе си по един и същи начин; хора с общо самосъзнание и един отговор с отрицателни конотации: народът е илюзия, на практика не съществува.

Този тип анкети изграждат монолитен положителен образ на народа, в който на първо място изпъкват общата култура и традиции, общият език и общата история. На второ място и в двата типа анкети се нареждат общите идеали и ценности. С по-малка тежест са признаците обща религия, обща държава и общи интереси, което отговаря на съвременното динамично развитие на глобалния свят, в който хората променят местоживеенето, държавата и дори религията си, но запазват чувството си за народностна принадлежност.

При асоциативния експеримент бяха подадени същите 25 думи стимули и бяха анализирани асоциациите, свързани с концепта *народ*. Народът се осмисля като общност от 24% от анкетираните, налице са езиковите репрезентанти: общност – 12, хора – 6, етнос – 1, нация – 1, общество – 1. И тази общност се формира на базата на съществени признаци като: български – 7, език – 5, България – 1, държава – 2, съединение – 2, обединение – 5, единство – 3, знаме – 2, история – 3, произход – 1, азбука – 1, обичай – 2, култура – 1, ценност – 1, традиции – 1, идеал – 1, идентичност – 1, народопсихология – 1. 50% от участниците възприемат народа като пространство на българското, на българския език, държава, които се осъществяват чрез общата си история, произход и символи на родното като знамето и писмеността, а също конституират съществените си особености в рамките на обща култура, традиции и идеали, но най-вече чрез единство.

19% от изследваните лица определят народа като силен, велик, задружен, наш, обект на гордост, слава, подкрепа, законен суверен, който може да упражнява власт. Само 7% от отговорите съдържат отрицателни конотации: глупост – 1, разединение – 2, тълпа – 3.

Сравнението с резултатите от асоциативната анкета, проведена през 2020 г., показва, че дори такава универсална ценност като *народ* в моменти на криза и разединение може да бъде частично принижена и преосмислена, без това обаче да надделява над положителните конотации. Важно е да се отбележи, че след най-голямата криза концептът *народ* получава изключително малко отрицателни конотации, тоест динамиката на концепта го отвежда отново в положителния модус.

8. Синтетична когнитивна дефиниция на концепта *народ*

Въз основа на данните се прави опит за създаване на когнитивна дефиниция на концепта *народ* в българския език, като се обобщават всичките му реализации.

8.1. Характеристики

Най-важната характеристика на концепта *народ* в българския език е универсалната му ценност в историческото битие на българите. Във всички проучени средновековни и съвременни източници народът присъства като гарант за съществуване на българите и България. Втора особеност в концептуалното съдържание на *народ* е неговата многоаспектна реализация с обогатяване на семантичното съдържание и непрекъснато обновяване на езиковите средства. Това проучване на основните репрезентанти на концепта *народ* в средновековни източници и в съвременния книжовен език доказва, че постепенно в историята на българския език се стеснява употребата на език 'народ' и се утвърждава по-широката употреба на *народ* в значение 'общност от хора с един и същи език, произход, територия, традиции'. В старобългарските класически произведения най-често се среща лексемата *ѡзѡкъ*, съществителното *народѡ* не принадлежи към репрезентантите на концепта. То е засвидетелствано в оригиналните съчинения на Климент Охридски и Патриарх Евтимий и разширява сферата си на реализация в новобългарските дамаскини. Лексемата *родѡ* се съхранява от старобългарския период до възрожденската литература, а в съвременния език семантиката ѝ 'народ' се възприема като архаична и се открива предимно в исторически съчинения.

В старобългарските номинации *ѡзѡкъ* и *родѡ* е залегнал признакът 'общност на езика и произхода'. А в съвременната семантична структура за *народ* освен този признак са налице и други: 'социално противопоставяне между простия народ и богатите и властимащите'; 'професионална диференциация на отделни групи от народа'; 'териториално разграничаване на населението' и др. Към семантичното ядро на концепта се включват семите: 'народът отстоява свободата си', 'народът има творчески сили', 'народът ражда юнаци', 'народът цени народните хора', които се откриват в паремии, колокации, композити, текстове.

Не на последно място по значимост е възможността *народ* да има положителни и отрицателни конотации – в текстовете, в асоциативните анкети и в речниците са засвидетелствани синоними, колокации, които отразяват една от двете същности на народа. Образуват се опозиции: *народ герой – не-народ, животни; силен и храбър народ – мърши, овце; прост народ – мѡдър народ; народовластие – подчинение на народа; народолюбие – презрение към народа* и др.

Концептът *народ* може да бъде и неразчленим, като съчетава амбивалентни характеристики. Това се наблюдава в асоциативния материал.

8.2. Аспекти и профили на концепта *народ*

Концептът *народ* може да се представи като културен сценарий, който обхваща различни исторически културни парадигми и отделни области от съществуването на човека. Народът е универсална общественно-политическа и културно-историческа ценност, която се реализира по различен начин в културата на българите: в християнството като религиозно единение; в политологията като научна категория; в традиционната култура като две противоположности – прост народ и мѡдър народ; в общественно-политическата област като съвкупност от хора, обединени от общ език, обща територия или държава, обща история и традиционна култура; в сферата на

Название на аспекта	Същност на аспекта	Фасети / лексикални единици
Християнски	Единство на хората въз основа на вярата в християнския Бог и следване на християнските императиви.	<i>християни, християнски род, правоверни, православни</i> (И, Т)
Обществено-политически	Съвкупност от хора, обединени въз основа на общ език, обща територия или държава, обща история и традиционна култура.	<i>народ, народност, нация, население</i> (И, Р, Т)
Социален	Обединение на хората въз основа на общи интереси, дейности, защита на идеи.	<i>гражданско съзнание, активност, взаимопомощ, свободни хора, съидейници, съмишленици, незрял народ, робски народ</i> (Р, Т)
Аксиологичен А/ положителен Б/ отрицателен	А/ Народът е носител на положителни качества, които доминират в историята му. Б/ Народът е неорганизиран, необразован, лесен за манипулиране.	А/ <i>народ герой, народ борец, обединен народ</i> (Т, А) Б/ <i>стадо, тълпа, прости хора, платен вот</i> (Р, Т, А)
Културен	А/ Народът е мъдър, той носи вековен опит. Б/ Народът е прост, всеки може да го излъже.	А/ <i>мъдър народ, глас народен – глас божии</i> (П, Т, А) Б/ <i>прост народ, глупави хора</i> (П, Т, А)
Посттоталитарен	Възможност за реализация на принципите на демокрация в обществото и формиране на народностно съзнание без идеологизация.	<i>свободен народ, граждани, гражданско общество, активни хора</i> (Т, А)

социума като гражданско съзнание, активност, взаимопомощ и др. Налице са специфични аксиологически интерпретации на народа, както и нови метаморфози в осмислянето му в модерната посттоталитарна епоха.

Анализът на всички елементи на синтетичната когнитивна характеристика позволява да се открият следните аспекти на концепта *народ* в българския език: християнски, обществено-политически, културен, социален, аксиологичен посттоталитарен. Най-актуален във всички източници се оказва обществено-политическият аспект.

Днес християнският и културният профил присъстват по-рядко в битието на българите, но в историята им те заемат съществено място и влияят в най-голяма степен на формирането на концепта *народ* векове наред.

Може да се каже, че съществуват два профила на концепта: исторически и съвременен. Към историческия се отнасят християнският, културният и обществено-политическият аспект, като последният не губи своята актуалност в езика и днес. А в рамките на съвременния профил се осъществяват социалният, аксиологичният и посттоталитарният аспект, които освен в текстове са засвидетелствани и в живата реч на българите.

В българския език и култура концептът *народ* заема важно място и се отличава с богато семантично ядро, чиито основни репрезентанти се променят в историята на езика според културните нагласи и историческите процеси в развитието на българите.

СЪКРАЩЕНИЯ

- А – анкети
 М – Мариинско евангелие
 П – паремии
 Р – речници
 СП – Синайски псалтир
 Т – текстове
 ФЕ – фразеологични единици

ЛИТЕРАТУРА

- Ахманова 1966: *Ахманова, О.* Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия (Akhmanova 1966: *Akhmanova, O.* Slovar' lingvisticheskikh terminov. Moskva: Sovetskaya enciklopediya).
- Ангелов, Генов 1922: *Ангелов, Б., М. Генов.* Стара българска литература в примери, преводи и библиография. София: Александър Пасакалев (Angelov, Genov 1922: *Angelov B., M. Genov.* Stara balgarska literatura v primeri, prevodi i bibliografia Sofia: Aleksandar Paskalev).
- Бартмински 2014: *Бартмински, Й.* Седем ключови понятия на когнитивната лингвистика. – Български фолклор, 4, 399-407 (Bartminski 2014: *Bartminski J.* Sedem klyuchovi ponyatiya na kognitivnata lingvistika – Balgarski folklor, 4, 399-407).
- Геров 1975–1978: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. 1–5. София: Български писател (Gerov 1975–1978: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. Т. 1–5, Sofia: Balgar-ski pisatel).
- Григоров, Кацаров 1986: *Григоров, М., К. Кацаров.* Български пословици и поговорки. София: Наука и изкуство (Grigorov, Katsarov 1986: *Grigorov, M., K. Katsarov.* Balgarski poslovitsi i pogovorki. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Дьомина 1971, 1985: *Дьомина, Е.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Часть II. Часть III. София: Издателство на БАН. (Dyomina 1971, 1985: *Dyomina, E.* Tikhonravovskiy damaskin. Bolgarskiy pamyatnik XVII veka. Chast' II. Chast' III. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Китанова 2014: *Китанова, М.* Семантичното поле „род“ в българската култура и език. – Дзяло, 2, 1-23 (Kitanova 2014: *Kitanova, M.* Semantichното pole „rod“ v balgarskata kultura i ezik. – Dzialo, 2, 1-23).
- Китанова 2015: *Китанова, М.* Род, семья и дом в болгарской культуре и языке. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing. (Kitanova 2015: *Kitanova, M.* Rod, sem'ya i dom v bolgarskoy kul'ture i yazyke. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing).
- Климент Охридски 1970: *Климент Охридски.* Събрани съчинения. Том първи. Обработили Б. Ангелов и Хр. Кодов. София: Издателство на БАН. (Kliment Ohridski 1970: *Kliment Ohridski.* Sabrani sachineniya. Tom parvi. Obrabotili B. Angelov, Hr. Kodov. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Конова, Конов 2020: *Конова, А., П. Конов.* Динамика на ценностите в българската култура и език. – В: Аксиологични проблеми в славянските езици. Мичева, В. (ред.). София: Издателство на БАН (Konova, Konov 2020: *Konova, A., P., Konov.* Dinamika na tsennostite v balgarskata kultura i ezik. – In: Aksiologichni problemi v slavyanskite ezitsi. Micheva, V. (red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN, 236–267).

- Мирчев 1963: *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. София: Наука и изкуство (Mirchev 1963: *Mirchev, K.* Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Мирчева 2009: *Мирчева, Д.* (ред.). Старобългарски речник. Т. II. София: Издателство Валентин Траянов (Mircheva 2009: *Mircheva, D.* (red.). Starobalgarski rechnik. T. II. Sofia: Izdatelstvo Valentin Trayanov).
- Михайлов 1996: *Михайлов, Ст.* (ред.). Енциклопедичен речник по социология. София: Издателство Михаил Мирчев (Mihaylov 1996: *Mihaylov, St.* (red.). Entsiklopedichen rechnik po sotsiologia. Sofia: Izdatelstvo Mihail Mirchev).
- Мичева 2004: *Мичева, В.* История на българския език до XIV в. – В: Подбрани извори за българската история, т. II. Г. Бакалов (ред.). София: ТАНГРА, 284-294 (Micheva 2004: *Micheva, V.* Istoria na balgarskiya ezik do XIV v. – In: Podbrani izvori za balgarskata istoria, t. II, red. Georgi Bakalov. Sofia: TANGRA, 284-294).
- Мичева 2013: *Мичева, В.* Обща характеристика на историята на българския език от възникването му до Освобождението през 1878 г. – Дзяло, 1, 1-19 (Micheva 2013: *Micheva, V.* Obshta harakteristika na istoriata na balgarskiya ezik ot vaznikvaneto mu do Osvobozhdenieto prez 1878 g. – "Dzialo", 1, 1-19).
- Мичева 2016: *Мичева, В.* Светът и тъма, свое и чужое в християнската парадигма. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic publishing (Micheva 2016: *Micheva, V.* Svet' i t'ma, svoe i chuzhoe v hristianskoi paradigme. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic publishing).
- Муратова, Сенцов 2011: *Муратова, Е., А. Сенцов.* Выражение концепта „народ” в английской лингвокультуре. – Филология, 36. „Молодой ученый”, № 10 (33). Том II, 35-47 (Muratova, Sentsov 2011: *Muratova, E., A. Sentsov.* Vyrazhenie kontsepta „narod” v angliyskoy lingvokul'ture. – Filologiya 36. „Molodoy uchenyy”, № 10 (33). Tom II, 35-47).
- Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974, 1975: *Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова.* Фразеологичен речник на българския език. Том 1, 2. София: Издателство на БАН (Nicheva, Spasova-Mihaylova, Cholakova 1974, 1975: *Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, K. Cholakova.* Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. Tom 1, 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Ничева 1993: *Ничева, К.* Нов фразеологичен речник на българския език. София: УИ Св. Кл. Охридски (Nicheva 1993: *Nicheva, K.* Nov frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia: UI Sv. Kl. Ohridski).
- Пернишка 2012: *Пернишка, Е.* Синонимен речник на българския език. София: Наука и изкуство (Pernishka 2012: *Pernishka, E.* Sinonimen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Пернишка, Крумова-Цветкова 2000: *Пернишка, Е., Л. Крумова-Цветкова* (ред.). Речник на българския език, Т. 10. София: АИ Проф. М. Дринов, ЕТ ЕМАС (Pernishka, Krumova-Tsvetkova 2000: *Pernishka, E., L. Krumova-Tsvetkova* (red.). Rechnik na balgarskiya ezik, T. 10. Sofia: AI Prof. Marin Drinov, ET EMAS).
- Петрова 2013: *Петрова, Р.* Български паремии за присмех и похвала. Русе: РУ „Ангел Кънчев“ (Petrova 2013: *Petrova, R.* Balgarski paremii za prismeh i pohvala. Ruse: RU „Angel Kanchev“).
- Романски (ред.) 1957: *Романски, Ст.* (ред.). Речник на съвременния български книжовен език. София: Издателство на БАН (Romanski (red.) 1957: *Romanski, St.* (red.). Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia: Izdatelstvo na BAN).

- Спасова 2007: *Спасова, А.* Синонимен речник на съвременния български книжовен език. София: Наука и изкуство (Spasova 2007: *Spasova, A.* Sinonimen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Трубачев 1979, 1995: *Трубачев, О.* (ред.). Этимологический словарь славянских языков, 6, 22. Москва: Наука (Trubachev 1979, 1995: *Trubachev, O.* (red.). Etimologicheskiy slovar' slavyanskikh yazykov, 6, 22. Moskva: Nauka).
- Харалампиев 1999: *Харалампиев, Ив.* История на българския език. Развой на говоримия български език. Велико Търново: Фабер (Haralampiev 1999: *Haralampiev, I.* Istoria na balgarskiya ezik. Razvoy na govorimiya balgarski ezik. Veliko Tarnovo: Faber).
- Христова 1994: *Христова, И.* Речник на словата на Климент Охридски. София: УИ Св. Кл. Охридски. (Hristova 1994: *Hristova, I.* Rechnik na slovata na Kliment Ohridski. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski).
- Цейтлин, Вечерка, Блахова 1999: *Цейтлин, Р., Р. Вечерка, Е. Блахова.* Старославянский словарь. Москва: Русский язык (Tseytlin, Vecherka, Blakhova 1999: *Tseitlin R., R. Vecherka, E. Blakhova* (red.). Staroslavianskiy slovar'. Moskva: Russkiy yazyk).
- Grzeszczak 2022: *Grzeszczak, M.* Demokracja i jej miejsce w hierarchii polskich wartości. – Nazwy wartości i koncepty kulturowe. Hierarchie i rekonstrukcje. Tom 4. Lublin: WUMCS, 133-150.
- Каłużниackи 1901: *Каłużниackи, Е.* Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393). Wien: C. Gerold.

Tsvetelina Angelova

The Cultural Model of the Concept of *Family* in the Bulgarian Language

Abstract: The study offers an analysis of the lexical units representing the concept of *family* in Bulgarian traditional culture and in present-day society. The main goal is to describe the lexical-semantic variants of the concept at the lexical, phraseological and paremiological levels, as well as in examples drawn from Bulgarian fiction and the contemporary press. The analysis also includes data obtained from two types of surveys – closed-ended (multiple choice) and associative ones.

Keywords: family, marriage, home, kin, Bulgarian traditional culture

Цветелина Ангелова

Културен модел на концепта *семейство* в българския език

Увод

Можем да определим концепта семейство като една от най-важните институции в бита и културата на българския народ. Той представлява съюз между двама и повече души, към който почти всеки човек в определена възраст от живота си се стреми. Това схващане в световен мащаб отразява спецификата на понятието. Чрез асоциациите, които предизвиква, а те са представени от значително количество лексеми, ще представим мисленето на българите и значението, което са отдавали на това понятие както в миналото, така и днес.

Обект на изследване са езиковите единици, репрезентирани концепта семейство в българския език, а предмет – понятието семейство като част от националната култура на българския народ.

Основна цел, която си поставяме, е да представим семантиката на концепта семейство на лексикално, фразеологично и паремиологично равнище, разглеждат се някои текстове от българската художествена литература, представени са и примери от съвременната преса. Анализират се данни от два вида анкети – със затворен (избираем) отговор и асоциативни.

В речника „Славянские древности“ семейството е представено като основна духовна ценност, необходимо условие за самореализацията на човека. То представя група съвместно живеещи хора, свързани с кръвно родство или родство по сватовство, обединени от общи икономически интереси и желание за възпроизводство на рода (СД/SD 4 2009: 613 по Китанова/Kitanova 2018: 103-116). В общи линии това схващане продължава да е актуално и днес в XXI век, макар че в съвременното разбиране някои от характеристиките му отпадат и на тяхно място се появяват нови, подвластни на модерното общество.

Концептът семейство в българския език се реализира основно чрез лексемите *брак*, *род*, *домакинство*, *дом* и *къща*, които имат тъждествени лексикално-семантични варианти. В пресата се срещат названията *роднини* и *близки*, които също се приемат за синоними на изследвания концепт.

Бинарната опозиция свой/чужд е основна в представата за семейството. Тя е свързана с разбирането, че свои са членовете на семейството, а всички останали са

чужди. Тя може да се свърже и с друга опозиция познат/непознат. Семейството се възприема като затворена институция, в състава на която влизат само свои, познати (роднини) и не се допускат чужди, непознати. След сключването на брак девойката отива в дома на съпруга си с нов статут на невеста 'булка в деня на сватбата и наскоро след това; млада жена; снаха спрямо всички по-стари членове на семейството и рода' (БЕР/BER 4: 587). Най-разпространено е тълкуването на основата на предполагаемо първоначално значение 'неизвестна' от корена *věd-* 'зная', подкрепено от обичаите да се обръщат към нея като към непознато лице независимо от това, дали я познават от рано (БЕР/BER 4: 588-589). Това означава, че невестата е неизвестна, чужда в новия дом и трябва да мине известно време, за да я опознаят, опозицията е известна/неизвестна. В някои български диалекти (Момчиловци и Виево, Смолянско) за роднини срещаме словосъчетанието *вътрешни òра*, а за не-роднини – *вонкашни òра* (вътрешни хора и външни хора) (Китанова/Kitanova 2015). Тук откриваме и друга опозиция **вътре/вън**.

1. Състояние на изследванията в българската езиковедска литература

Редица разработки, посветени на концепта семейство има Мария Китанова/Kitanova (2009a; 2009b; 2010; 2012; 2012a; 2012b; 2014; 2015; 2018).

Много разработки са посветени на неговите репрезентанти дом и жилище: Китанова/Kitanova (2013; 2014a; 2015; 2017 и др.).

Подобаващо място е отделено на семейството и в етнографската ни литература: срв. Вакарелски 1977: 445-455; Етнография на България 1985; Традиционна духовна култура 1981: 150-159 и други. В етнографските изследвания са отразени схващанията за семейството, които властват в българската традиционна култура.

2. Лексемата *семейство* през призмата на лексикографията

Концептът семейство е изразен в българския език със значително количество лексикални и словообразователни единици, с фразеологизми и паремии, в чиято семантика се откриват ключови за българската култура и мислене схващания. Неминуемо времето е факторът, благоприятен на който в съдържанието на концепта се наблюдават процеси, които водят до промяна в семантичната му структура.

Семейните връзки често са възприемани като термини за домакинства и местоживее (Lévi-Strauss 1984; Carsten and Hugh-Jones 1995 по Хеди/по Hedi 2013: 304), заради което към тях като еквиваленти на семейството се причисляват и родствени отношения (има се предвид кръвното родство) и поради тази причина статията се фокусира и върху тях.

Ключови лексеми, репрезентирани концепта семейство в българския език са: *семейство, брак, род, домакинство (дом, къща, задруга)*.

2.1. Семейство

В Български етимологичен речник (БЕР/BER 6: 607) значението на лексемата *семейство* е представено като 'съпругеска двойка; съпрузи с децата им и родители, братя, сестри, които живеят заедно'.

В Речник на българския език *семейството* има следните значения 1. 'съпругеска двойка с децата и/или само съпругеска двойка (ако няма деца)'; 2. 'голяма група хора, свързани с общи интереси'.

В Български тълковен речник (БТР/ВТР 2006: 877) *семейство* означава 'съпрузи с децата и най-близките роднини (или само мъж и жена)'. В зависимост от броя на членовете семейството може да бъде двучленно или голямо семейство.

Речникът Българска семейно-родова лексика (БСРЛ/BSRL 2012: 594) определя съдържанието на лексемата *семейство* като 'брачна (съпругеска) двойка (без или с

деца); фамилия'. Диалектен вариант е *сѐмство*, засвидетелстван в някои говори в Скопско (Вардарска Македония) (БСРЛ/BSRL 2012: 595).

В Енциклопедичен речник по социология (ЕРС/ERS 1996-1997: 416) *семејството* е определено като основна, относително устойчива малка социална група, включваща родителите, свързани чрез брак, и техните несемейни деца (собствени или осиновени).

В Българска енциклопедия/Balgarska entsiklopedia (2003: 1030) *семејството* е представено като състоящо се от лица, свързани помежду си с брак, родство или осиновяване, които живеят в общо домакинство. През патриархата в семејството влизат няколко поколения родственици по мъжка линия. От голямото патриархално семејство произлиза малкото моногамно семејство, което се състои от родители и деца.

В Нов речник по морал и етика/Nov rechnik po moral i etika (2008: 307) лексемата *семејство* включва, освен отношенията между съпрузите, като мъж и жена, още и взаимоотношенията между родителите и техните деца. Етимологията на понятието *семејство* произхожда от прабългарската дума „сон-пронг“, която значи съвпруг или хомот, който се тегли едновременно от двете добичета. Оттук следва, че съпруг и съпруга са главни действащи лица в семејството и трябва да изпълняват своите житейски и възпитателни задачи съвместно.

Ето и някои схващания за семејството в етнографската ни литература, които властват векове наред.

Семејството за българския народ осмисля живота на индивида. То е цел за всеки мъж и всяка жена (Вакарелски/Vakarelski 1977: 445).

Смисълът на живота според традиционните народни представи се състои в труда, който осигурява съществуването, и в брака и семејството, които продължават човешкия род (...) За да бъде един човек пълноценен и неговият живот осмислен, трябва да създаде семејство и да има многолюдна челяд (...) Без семејство и деца няма щастие (Традиционна духовна култура/Traditsionna duhovna kultura 1981: 158; ЕБ/ЕВ 1985: 68, 73).

Под названието *семејство* Д. Маринов/Marinov (1984: 316) разбира „мъж и жена с децата си или без деца. За да стане семејство, трябва момъкът да се ожени за мома (...) Двата правят вече семејство и трябва „да въдат челяд“. В миналото едва след раждането на първото дете са започвали да гледат на жената като на пълноправен член в семејството, т.е. с появата на дете брачният съюз се превръща в истинско семејство.

От представените основно лексикографски концепции виждаме, че в българския език съществува голямо многообразие от дефиниции за понятието семејство. То е свързано преди всичко с представата за мъжа и жената като съпрузи, чиято основна цел е да имат деца, т.е. да създадат поколение.

2.2. Брак

В Речник по етика/Rechnik po etika (1983: 37) *бракът* и семејството са представени като една от най-важните сфери на действие на морала, която заедно с правото играят роля на основен регулатор на взаимоотношенията между съпрузите, родителите и децата (и други родственици, доколкото между тях се поддържат семейни връзки). Ролята на брака и семејството се определят от икономическия строй на обществото и от равнището на развитие на човешката цивилизация и култура като цяло.

В Енциклопедичен речник по социология (ЕРС/ERS 1996-1997: 416) определението за *брак* гласи 'сравнително трайни отношения между мъжа и жената, социално регулирани и санкционирани чрез правни, нравствени и религиозни норми'.

Бракът се появява в първобитното общество, когато назрява необходимостта от регулиране на половото общуване между мъжете и жените (EPC/ERS 1996-1997: 417).

В Нов речник по морал и етика/*Nov rechnik po moral i etika* (2008: 307) *бракът* включва отношенията между съпрузите, като мъж и жена и той прелива в семейство.

Според Хаджийски/*Hadzhiyski* (1940: 104) сериозното отношение на българина към *брака* в миналото, като условие за продължение на рода, се потвърждава от думите „*баща ми се женил и аз трябва да се женим*“. Семейството до средата на XX век възниква най-често от брака.

Ячкова/*Yachkova* (2002: 14) отбелязва, че чрез *брака* се постига юридическо узаконяване на семейството, поради което двете понятия „семейство“ и „брак“ стават почти синоними.

По думите на Събева/*Sabeva* (2007: 14) *бракът* е „институционална основа на семейството“. Той е тясно свързан с понятието семейство, а в повечето случаи семейството възниква вследствие на брака.

В българските диалекти като синоними на брак се срещат и лексемите за мъж – *женен, женило* (Тетевенско), *женет*, както и глаголът *женя се* със значение 1. Който се е женил; 2. Който живее в съпругески връзки (БТР/BTR 1973: 214). За жена обикновено се употребява *омъжена, омъжва се* (Китанова/*Kitanova* 2018: 103-116).

Семейството и бракът са изменящи се явления. Семантиката им се определя и се влияе от политиката, законите и морала, действащи в обществото.

2.3. *Род*

В Речник на българския език на Найдено Геров (*Геров/Gerov* 5: 83) са отбелязани следните значения на лексемата *род*: 1. ‘всички, които са от едно потекло, от един прародител’; 2. ‘рода, своещина’; 3. рода, влака, корен, кръв, крътило, коляно, лоза, сой, черга и др’.

В Български етимологичен речник (БЕР/BER 6: 294) срещаме следните значения на названието *род*: 1. ‘група роднински семейства с общо стопанство, които образуват основната обществена единица в първобитнообщинния строй’; 2. ‘народ, племе’; 3. ‘коляно, поколение’; 4. ‘лица, близки по кръвно родство или по сватовство, семейство, фамилия и др’.

От представените лексикографски данни виждаме, че родът се възприема като част от семейството. В своята същност той е система, която в малка степен е засегната от промените в съвременността. Макар малцина да са тези, които днес го възприемат като синоним на семейство, едва ли има хора, които отричат близките родствени връзки. Можем да обобщим, че терминът род в своето функциониране като синоним на семейството е претърпял модификации, но в същностното си разбиране е запазил семантиката си.

2.4. *Домакинство (дом, къща, задруга)*

В Енциклопедичен речник по социология (EPC/ERS 1996-1997: 416) е отбелязано, че обикновено членовете на семейството живеят в общо жилище и имат отделно *домакинство*. Броят на лицата в семейството варира от десетки до стотици, както е било в далечното минало, до двама-трима души, както е в много съвременни семейства.

В Български синонимен речник (БСР/BSR 2000: 118) лексемата *домакинство* е със значение ‘дом, къща, семейство’.

В Български асоциативен речник (БАР/BAR 2003) на първо място като асоциация на лексемата семейство е поставена думата *дом*, която най-често се асоциира с названието *къща* (Китанова/*Kitanova* 2018: 103-116).

Вакарелски/Vakarelski (1977: 445) представя примери от народните говори, в които семейството се нарича и *къща*, напр. „една къща с пет деца“, т.е. едно семейство с пет деца.

Задругата е форма на родова община, която включва няколко поколения потомци на един баща, при които земята е обща собственост и се обработва колективно. Задругата се ръководи от законите на обичайното право и всички членове безпрекословно им се подчиняват. Задругата обхваща обикновено от 50 до 250 души. През XVIII и XIX век под влияние на зараждащите се стоково-парични отношения тя постепенно се разпада и се превръща в многолюдни семейства, съставени от възрастни родители, женените им синове и техните деца (внуците). При тези големи семейни съюзи земята се обработва колективно, но вече не е фамилно имущество – собственик на имота е бащата (EPC/ERS 1996-1997: 148; 417). Темата за семейно-родовата задруга е била обект на анализ сред широк кръг изследователи (вж. Вакарелски/Vakarelski 1977; Маринов/Marinov 1984; Московска/Moskova 1980, 1986; Пешева/Pesheva 1965; Хаджийски/Hadzhiski 1945 и мн. други).

Както видяхме от примерите, лексемите *дом* и *къща*, отнасящи се до място, в което живеят родители и деца или място, в което живеят родители, деца и внуци, се разглеждат като синоними на семейството или предизвикват асоциации, свързани със семейството.

2.5. Синоними

Като основни синоними на лексемата семейство в исторически план се привеждат названията *брак*, *род* (*рода*, *роднина*) „От всичкия наш род ето само аз останах“ (Блъсков/Blaskov 1985: 28), *домакинство*, *дом*, *къща*, *задруга*. Други синоними на семейство са:

сѐме – в Български тълковен речник (БТР/BTR 2006: 877) тази лексема се среща със следните значения ‘поколение, потомство’, произлиза от стбълг. сѣма ‘потомство, род, племе’ (БСРЛ/BSRL 2012: 594), *семка*.

семселѐ ‘колѣно; поколѣніе’ – *Да ти ся свръши и коренъ-тъ и семселе-то!* (Геров/Gerov 5: 159). Тази лексема в Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век/Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek (1974: 451) е отбелязано, че произлиза от ар.-тур. simsile ‘род, потекло’. Ето и няколко примера: *От цялото дядово Ценово семселе беше останал само той и унуката му.* Мих. Георгиев. *Кой го знае от кое циганско семселе е, че там го влече циганската миризма.* Ц. Гинчев. В Българска семейно-родова лексика (БСРЛ/BSRL 2012: 595) се срещат следните фонетични варианти на *семселѐ* (*сенсельѐ*, *сенселя*, *сенсельъ*, *сенсельѐ*), *сѣмселе* – ‘група хора (поколения), свързани чрез кръвно или брачно родство; род, рода, потекло’.

пояс в Български етимологичен речник (БЕР/BER 5: 574) има значение – ‘поколение, коляно в родствен смисъл’.

влакѐ ‘род, поколение’ (БЕР/BER 1: 162).

лоза ‘линия на родство’ (Китанова/Kitanova 2012: 33-34).

корен, *коляно*, *потекло*, *сой*, *кръв*, *черга*, *фамилия*, *близки*, *челяд* (Тая прохладна майска вечер чорбаджи Марко, гологлав, по халат, вечеряше с челядта си на двора) (Вазов/Vazov 1986: 5), *домочадие*, (*бащино*)*огнище*, *имот*, *хрубелница*, *колиба*, *закрити врата*, *керемиди*, *покрив*, *гнездо*, *мая*, *закваска*. Всички изброени названия, разпространени в различни райони на страната, влизат в синонимни отношения с лексемата семейство и се използват като нейни семантични еквиваленти.

2.6. Словообразователни деривати

А) Семейство

семеен – ‘който се отнася до семейството, който има семейство, женен’, женен мъж; *семейна, семейно* нареч. ‘заедно със семейството си’ – Вероятно заемки от рус. семейство, семейный, а те произв. от рус. семья ‘семейство’ (БЕР/BER 6: 607). В стб. сѣмнѣ ‘семейство, челяд’ (БЕР/BER 6: 607); *семеен* 1. ‘Който има семейство; женен. Семеен човек’. 2. ‘Който се отнася до семейство’ (БТР/ВТР 2006: 877); *семеен* – фамилен книж. родов/съпружески, брачен/домашен, къщен (БСР/BSR 2000: 542); *семейник* – ‘семеен човек’ *Иди разправай на другия ден, че си женен, че си семейник на законно основание и че ти е пораснала работата.* Г. Краев. *У Станевата кръчма беше глухо. Черпеше бирника, един пестелив човек. Пък и събраните двадесетина семейници не смятаха, че са на веселие: българовци се веселят само по сватби.* А. Страшимиров (Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век/Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek 1974: 450); ‘мъж със семейство; семеен човек’. Разпространено е в някои местни говори в Петричко (БСРЛ/BSRL 2012: 594).

Представените словообразователни варианти представят връзката между мъжа и жената (съпруг и съпруга), които след сключването на брак създават семейство.

Б) Дом

задомени или *одомени* ‘така се наричат оженените и те образуват дом, къща’ (Вакарелски/Vakarelski 1977: 445); *задомявам/задомя* ‘влизам в брачно съжителство, създавам си семейство’ (БТР/ВТР 2007: 243). При тези словообразователни варианти в състава на лексемите присъства и корен *дом-*, което ни отвежда до дома като синоним на семейството.

В) Род

родина, родител, родка, роднина, рожден, родствен, родителски и др. (Китанова/Kitanova 2018: 103-116).

2.7. Колокации:

А. Семейство

нуклеарна семейна двойка – ‘включва двама съпрузи без деца’; *нуклеарно семейство* или *пълно нуклеарно семейство* – ‘включва само две поколения – свързани в брак родители и техните невстъпили в брак деца’; *непълно нуклеарно семейство* – ‘включва един родител и невстъпили в брак деца’, среща се и под наименованията ‘*еднородителско*’ и ‘*семейство с отсъстващ партньор*’; *възстановено нуклеарно семейство (рекомпозирано семейство; „преструктурирано семейство“)* – ‘това семейство се създава чрез сключен повторен брак’; *традиционно (патриархално) семейство (разширено семейство, обединено семейство)* – ‘състои се от три и повече поколения с общ произход и е най-силно разпространено до 20-те години на XX век. По размери патриархалното семейство е голямо, тъй като включва прародители и други роднини’; *приемно семейство* – ‘всяко семейство, взело за отглеждане и възпитание дете до навършване на пълнолетие, с финансова подкрепа от държавата’.

Според броя на децата в семейството: *бездетно семейство* – ‘семейство, което няма деца’; *малодетно семейство* – ‘семейство, съставено от 1-2 деца’; *среднодетно семейство* – ‘семейство, съставено от 3-4 деца’; *многодетно семейство* – ‘семейство, съставено от 5 и повече деца’.

Според броя на членовете: *малко семейство; голямо семейство.*

В зависимост от институционалната форма: *брачно семейство; безбрачно семейно съжителство;*

Лексемата семейство участва в различни атрибутивни съчетания: *осиротели семейства, заможни семейства, новобрачно семейство, здраво семейство, сплотено*

семејство, истинско семејство, развалено семејство, разделено семејство, разтурено семејство, разбиено семејство и др.

Лексемата семејство учествува и в глаголни съчетания: *храня семејство, издържам семејство, грижа се за семејство* и т.н.

Срещат се и следните устойчиви словосъчетания: *семејно огнище – дом, семејно щастие, семејни грижи, семејна консултација, семејно право, семејно жилище, семеен дом, семејна къща, семеен мъж, семејна жена, семејни приятели, семејна почивка, семејна сбирка, семеен съвет, семеен бизнес, семејна фирма* и др.

Б. Пояс, коляно

от един пояс или *от едно коляно* – в семејството това са майката, бащата и децата (Китанова/Kitanova 2013b).

2.8. Антоними

Лексемата семејство няма антоним, но поради голямото значение, което има този концепт в българската (и не само) култура ще приемем словосъчетанието „л и п с а н а с е м е й с т в о“, което е негов контрадикт и чиято семантика се подразбира. Представяйки паремии и примери от българската художествена литература едновременно с качествата и предимствата на семејството се изтъкват и недостатъците от липсата му, поради което няма как да подминем тези противоречащи си понятия.

2.9. Фразеологизми

Аврамов дом – ‘Семејство, къща, където постоянно има гости, които преспиват и биват гощавани; много гостоприемно семејство’. *Така ли се влиза?... Тука да не е аврамов дом?* Д. Димов, Тютюн (ФРБЕ/FRBE 1: 79).

Бухат бухали вътре – ‘За празна голяма къща’ (ФРБЕ/FRBE 1: 106).

Вкарвам/вкарам дявола в къщата си – ‘Сам си създавам неприятности, сам си причинявам беда, нещастие’. *Оплаквала се е на майка си, затова ще да я е натирил!* – *подметна Юрталана, като поглеждала под око.* – *Вземе ли една булка да реве на майка си за цяло и нецяло, тя вече е вкарала дявола в къщата си.* Г. Караславов, Снаха (ФРБЕ/FRBE 1: 161).

Вкъщи вода ли извира – ‘Казва се на някого, който непрекъснато ходи, снове нагоре-надолу и не се спира вкъщи’ (ФРБЕ/FRBE 1: 162).

Въртя къщата – ‘Занимавам се с цялата домакинска работа’. *Корава и решителна е като мъж – цялата къща тя върти, а чичо Цонко сякаш, че е ратай в къщи* Т. Г. Влайков, Седянка (ФРБЕ/FRBE 1: 200).

Добре ми е като зет на къща – ‘Зле ми е, в лошо положение съм’ (ФРБЕ/FRBE 1: 259).

До девета рода, гоня (преследвам и др.) – *Никой с пръст не ме е закачил, а той да ме удари.... ще го гоня до девета рода!* Й. Йовков, Жетварят (ФРБЕ/FRBE 1: 261).

До девето коляно – В съчетание с гоня (преследвам и др.). 1. ‘Докато е жив някой и докато са живи най-далечните му потомци (гоня, преследвам)’. *Враговете си той преследваше до девето коляно, отмъщаваше им, както можеше и както знаеше.* Г. Караславов, Татул... 2. ‘До потомците от няколко поколения’... *Проучиха му рода до девето коляно.* 3. ‘Всички преки потомци на дадено лице от няколко поколения’. *Баща ми, дядо ми и прадядо ми – чак до девето коляно – все попове.* А. Гуляшки, МТ Станция (ФРБЕ/FRBE 1: 261).

Още: *До девета рода* (ФРБЕ/FRBE 1: 261).

Дяволско семе – ‘Лоши, проклети хора’. *Сичките тие пезевенци са лъжливи хора; калпави души и дяволско семе.* Л. Каравелов, Българи от старо време (ФРБЕ/FRBE 1: 301).

Затварям/Затворя къщата някому – ‘Унищожавам напълно семейството, рода на някого, не оставям нито един член от семейството му’ (ФРБЕ/FRBE 1: 361).

Изнасям из къщи думи – ‘Разказвам на други хора за онова, което се говори и върши въщи’ (ФРБЕ/FRBE 1: 416).

Имам/нямам керемидата над главата си – ‘Имам/нямам собствено жилище или подслон’. *Години наред аз да отделям от залъка си, за да имам керемидата над главата, а те комунистите да дойдат утре и да ми я вземат!* М. Грубешлиева, През иглено ухо (ФРБЕ/FRBE 1: 519).

Покрив над главата си (ФРБЕ/FRBE 1: 519).

Имам си и под керемидка – ‘Не съм безимотен, притежавам къща и други имоти’ (ФРБЕ/FRBE 1: 451).

Къщно пиле – ‘Човек, който по-голямата част от времето си стои у дома си, който не обича да излиза от къщи’. *Какво ще ходя навън да се блъскам из света и да мръзна. Аз съм къщно пиле.* П. Ю. Тодорв, Невеста Боряна (ФРБЕ/FRBE 1: 555).

Домашно пиле – ‘Човек, който по-голямата част от времето си стои у дома си, който не обича да излиза от къщи’. *Личен и юнак мъж е Калофер, ала не е за жена. Задоми ли се, ще преклони глава пред турци и чорбаджии и тогаз всеки на подбив ще го вземе... Ще кажат хората: хей го нъ, слезе орелът от планината и стана домашно пиле.* М. Марчевски, Калофер войвода (ФРБЕ/FRBE 1: 268).

Да ти не влязва в къщата чужд гвоздей – ‘Да нямаш нищо чуждо в къщата си, защото ще си имаш неприятности’ (ФРБЕ/FRBE 1: 261).

На чужда врата съм – ‘Прехранвам се, препитавам се като ратай при някого’. *Неговата вина... и причините да посети Парцалът биле следующите: бил овчар в едно село на чужда врата.* Зах. Стоянов, Записки по българските възстания (ФРБЕ/FRBE 1: 680).

Вися на чужда врата (ФРБЕ/FRBE 1: 680).

Не падам по-далеч от корена си – ‘Приличам на родителите си по някое свое качество или в постъпките си (обикн. за нещо лошо)’. *Ето че и Петър не падна по-далеч от корена си. Не знае ли той какъв труд е положила Нонка за фермата, че е оставила там душа и сърце!* Ив. Петров, Нонкината любов (ФРБЕ/FRBE 1: 712).

Опален пън – ‘Семейство без рожба’ (ФРБЕ/FRBE 2: 25).

От гяволско коляно – ‘За човек – лош, проклет’. *Внимавай с този човек, от гяволско коляно е* (ФРБЕ/FRBE 2: 58).

От същата закваска съм замесен – ‘Еднакъв съм, приличам си с някого по характер, разбираня, възпитание (обикн. за хора от общ произход) или от еднакъв произход съм с някого’ (ФРБЕ/FRBE 2: 88).

Още: От същата мая съм замесен. От същото тесто съм замесен (ФРБЕ/FRBE 2: 88).

Подпалва ми се/Подпали ми се къщата – ‘Някакво нещастие, беда сполетява мене и семейството ми’ (ФРБЕ/FRBE 2: 142).

Още: Подпалва ми се / подпали ми се чергата. Запалва ми се / запали ми се къщата (ФРБЕ/FRBE 2: 142).

Изгарям/изгоря къщата на някого – ‘Причинявам голяма неприятност, щета на семейството на някого, докарвам му нещастие; съсипвам’. – *Махни се оттук бре, поразнико! Ще ни изгориш къщата, чумата да те поразии, макар!* Хар. Русев, По стръмнините (ФРБЕ/FRBE 1: 396).

Изгарям/изгоря чергата на някого ‘Причинявам голяма неприятност, щета на семейството на някого, докарвам му нещастие; съсипвам’ (ФРБЕ/FRBE 1: 396).

Още: Запалвам (запалям)/запаля (подпалвам / подпаля) чергата. Опържвам/ опържа чергата (ФРБЕ/FRBE 1: 396).

При закрити врата (врати) – ‘Без присъствието на външни лица (при съдебно заседание, съвещание и под.)’. *А делото беше разгледано при закрити врати.* А. Гуляшки, Любов. *Той си спомняше, че имаше някакво безкрайно следствие, някаква жалка пародия на съд при закрити врата.* Д. Димов, Тютюн. *Съвещанието е минало при закрити врата и в дълбока тайна от обществеността.* В. Отечествен фронт. *Да се опразни залата! Съдът ще продължи при закрити врата!* Т. Генов, Съдът, като намери, че... (ФРБЕ/FRBE 2: 208).

Развалям/разваля къща – ‘Обикн. за жена – с лошото си поведение ставам причина да се разтури някое семейство, да се разтрогне някой брак’. – *Белчо, тази жена е разпасана кучка! – Такава е Ивана – къща разваля!* К. Петканов, Морава звезда кървава (ФРБЕ/FRBE 2: 239).

Свивам си/свия си гнездо – 1. ‘Създавам си свой дом, свое семейно огнище’. *Губи си младините, бай Василе... Кога ще свием гнездо, кога челяд ще отгледаме, кога и ние ще разберем нещо от този божии свят.* Ст. Дичев, За свободата. *Аз, Аничке, ... толкова съм сторил намерение да си свия и аз свое гнездо... Ти ако нямаш нищо против, ако си съгласна... Аничке, да станеш моя жена.* Й. Йовков, Обикновен човек. *Горката мома!... Дори снаха бях обещал да ѝ доведе, гнездо да свия до нея на село, за да се изпълни къщата ѝ с деца.* Ас. Станоев, Първите (ФРБЕ/FRBE 2: 274).

Ще ми закачат забрадка връз капата – ‘За мъж, който живее в дома на жена си – няма да ме почитат, няма да бъда зачитан’ (ФРБЕ/FRBE 2: 521).

Фамилията ще разгоня (Фамилията разгоних) някому – ‘Ще отмъстя (отмъстих) жестоко на някого (в бѣд. вр. обикн. при закана за жестока разправа)’. *Фамилията ще му разгоня, само да ме излъже* (ФРБЕ/FRBE 2: 458).

Още: Майката (мамичката, майчицата, соя) ще разгоня; Фамилията ще разплача (ФРБЕ/FRBE 2: 458).

Фамилията ще разплача (Фамилията разплаках) някому – ‘Ще отмъстя (отмъстих) жестоко на някого (в бѣд. вр. обикн. при закана за жестока разправа)’. *Ако съм знаел какво значение ще има тоя Гагов в моя живот, щеше под земята да го намеря и да го застрелям, но откъде да зная, че след 11 години ще се срещнем пак с тая гад и тогава ще ми разплаче фамилията окончателно!* Н. Хайтов, Диви разкази (ФРБЕ/FRBE 2: 458).

Някои фразеологизми са клетви и са с отрицателно значение:

Бухали и кукумявки в къщата ти да бухат – ‘Да умреш и да ти запустее домът’ (ФРБЕ/FRBE 1: 106).

Да ти бухне бухал на къщата – ‘Да умреш и да ти запустее домът’ (ФРБЕ/FRBE 1: 106).

И семка да не остане от тебе – Обикн. във 2 и 3 л. ‘Да нямаш деца, потомство’ (ФРБЕ/FRBE 1: 459).

На огнището ти трева да изникне – Обикн. във 2 и 3 л. ‘Да умреш и да ти запустее къщата’ (ФРБЕ/FRBE 1: 650).

При фразеологизмите концептът семейство отсъства, той е заменен с неговите семантични еквиваленти *дом, къща, род, коляно, семе, семка, корен, черга, огнище, закрити врата, керемиди, покрив, фамилия, гнездо, мая, закваска* и т.н. Както вече споменахме домът (къщата) се възприема като основен синоним на семейството, което

се потвърждава от по-голямата част от представените фразеологизми. Там живеят близки хора, свързани най-често кръвно, които се определят като роднини, свои, а всички останали са чужди. За традиционния българин домът е много важен, в него членовете на семейството се чувстват сигурни и защитени. Дори и скромнен той е от първостепенно значение, защото чувството за собственост е силно изразено, за разлика от него живеенето в чужд дом се приема като голямо наказание, проклятие.

3. Семейството през призмата на анкетните данни

През 2020 г. в Благоевград са изработени 50 анкети – 25 със затворен (избираем) отговор и 25 асоциативни анкети на хора с различна възраст и образование, мъже и жени. По критерия възраст резултатите са следните – до 20 години – 1; до 30 години – 9; до 40 години – 10; до 50 години – 3; до 60 години – 1; анонимна – 1. По критерия образование съотношението е 9 с висше образование, 15 със средно, 1 анонимна. По отношение на пола: 18 жени, и 7 мъже.

3.1. Анкети с избираем отговор

На въпроса „Какво за вас е истинско семейство?“ се наблюдават следните отговори: а) двама души, които живеят заедно; б) мъж, жена и техните деца; в) мъж, жена, техните родители и техните деца; г) съпрузи с децата и най-близките роднини. При жените отговор А – 1; отговор Б – 12; отговор В – 3; отговор Г – 2. Всички имат само по един отговор. При мъжете отговор А – 0; отговор Б – 1; отговор В – 4; отговор Г – 4. Някои дават повече от един отговор.

Обобщено (без оглед на пола) при 25 анкети респондентите отговарят по следния начин: отговор А – 1; Б – 13; В – 7; Г – 6.

Значения на лексемата *семейство* на първо място отговорът е: 1) мъж, жена и техните деца; 2) мъж, жена, техните родители и техните деца; 3) съпрузи с децата и най-близките роднини; 4) двама души, които живеят заедно.

От отговорите ясно се вижда, че по-голямата част от жените възприемат семейството като съставено от *мъж, жена и техните деца*, т.е. при тях се наблюдава малко семейство. Докато при мъжете наблюдаваме семейство в разширен вариант *мъж, жена, техните родители и техните деца и съпрузи с децата и най-близките роднини*. Това ни дава основание да обобщим, че при мъжете в по-голяма степен се е съхранила традицията към голямото патриархално семейство (за другата).

3.2. Асоциативни анкети

Зададен е въпрос: „Семейството за вас е...?“ – Интервюирани са 25 човека, наблюдават се следните асоциации:

щастие – 5; любов, обич – 5; уют – 2; сплотеност – 1; разбирателство – 1; всичко – 1; най-ценните за мен хора – 1; майка ми и баща ми – 1; хора, които живеят заедно – 2; мъж и жена – 1; двама души – 1; мъж, жена и техните деца – 14; мъж, жена, деца, родители – 1; любими – 1. Някои хора дават повече от една асоциация.

Някои от респондентите отделят малко и голямо семейство. За тях те дават следните отговори:

Малко семейство: мъж и жена без деца – 2; мъж, жена и едно дете – 3; мъж, жена, едно дете и родителите им – 1; съпрузи с деца – 2; родители и деца – 1; малко хора – 1; щастие – 3; радост – 2; любов – 2; топлина – 2; сплотеност – 1; хармония – 1; приятели – 1.

Голямо семейство: мъж, жена и техните деца – 1; мъж, жена, деца, родители – 5; мъж, жена, родители и близки – 2; много хора – 1; роднини – 2; щастие – 6; радост – 1; сплотеност – 3; любов – 1; спокойствие – 1; свободни електрони – 1.

Разпределение на отговорите спрямо пола.

Жени:

За *семейство*: щастие – 5; любов – 3; уют – 2; обич – 1; любими – 1; всичко – 1; разбирателство – 1; децата – 1; сплотеност – 1; хора, свързани помежду си със съвместно съжителство – 1; мъж и жена – 1; двама души – 1; всички, които живеем заедно – 1.

За *малко семейство*: щастие – 3; топлина – 2; любов – 2; радост – 2; сплотеност – 1; хармония – 1; мъж и жена (без деца) – 2; мъж, жена и едно дете – 2; деца – 2; родители – 1; малко хора – 1.

За *голямо семейство*: сплотеност – 3; щастие – 3; голямо щастие – 2; любов – 1; спокойствие – 1; радост – 1; мъж, жена, деца (няколко и повече), родители и близки – 1; родители, деца, близки – 1; мъж, жена и техните деца – 1; аз, съпругата, детето, майка и татко – 1; родители – 1; роднини – 1; много хора – 1; свободни електрони – 1.

Мъже:

За *семейство*: мъж, жена, деца – 2; мъж, жена, деца, родители – 1; майка и татко – 1; най-ценните за мен хора – 1; дом в своята родина – 1; любов – 1.

За *малко семейство*: мъж, жена, дете (или деца) – 2; мъж, жена, дете, родители – 1; приятели – 1; не е добре – 1.

За *голямо семейство*: мъж, жена, деца, родители – 2; мъж, жена и няколко деца, роднини – 1; роднини – 1; е много добре – 1.

От направените и обработени асоциативни анкети е видно, че най-често срещаните значения на лексемата *семейство* са 'щастие', 'любов' и 'уют', от гледна точка на чувствата. В зависимост от броя на членовете и връзките между тях, на първо място *семейството* е определено като съставено от 'мъж, жена и техните деца'. За *малко* и *голямо семейство* отново отговорите се делят на два вида: първите, свързани с чувствата, вторите – зависят от броя на членовете и връзките между тях. При *малкото семейство* челните места са заети от 'щастие', 'радост', 'любов', 'топлина', следвани от 'съпрузи с едно дете', 'съпрузи с много деца' и 'съпрузи без деца'. При *голямото семейство* имаме: 'щастие', 'сплотеност', 'мъж, жена, деца, родители', 'мъж, жена, родители и близки' и 'роднини'.

В зависимост от пола можем да кажем, че за жените водещи са чувствата в семейството, докато за мъжете най-важното са броят на членовете и връзките между тях. Само при един от отговорите при мъжете в състава на семейството влизат и приятелите.

От отговорите на анкетите става ясно, че за българина семейството е основна форма на съжителство, базирана на мъжа и жената, които са се събрали, за да създадат поколение. Следващ определящ фактор са роднинските отношения между тях и по-конкретно кръвното родство. Семейството се създава от емоционалните връзки между всички членове, които се изразяват в щастие, любов, топлина, уют, сплотеност, спокойствие и др. и поради тези причини, тази институция се цени високо в българската култура.

4. Семейството в светлината на текстовете.

4.1. Семейството през призмата на българските пословици и поговорки

В паремиологията е зафиксирано едно по-старо състояние на патриархатното общество, което представлявало интерес за извеждане на джендърните роли на членовете на семейството. Освен да регистрира духа на народа и събрания житейски опит, паремиологията служи и като вид предписание за поведение в обществото, за ориентиране на индивида в неговите социално-полови роли (Кирилова/Kirilova 2017: 79-80).

Представен е корпус от около 300 български пословици и поговорки, ексцерпирани от различни източници. Въз основа на този корпус определяме кои са и ключовите названия, представящи концепта семейство в българската традиционна култура. „Семейството е единица със строга организация на вътрешния свят на човека. То е център на човешкия свят, едно усвоено свое вътрешно пространство и е част от бинарната семантична опозиция свой – чужд“ (Китанова/Kitanova 2013a). Семантичното поле СЕМЕЙСТВО в българската паремиология е представено чрез следните ключови лексеми: *дом* и негови експликации (*къща*, *имот*, *бащино огнище*); членове на семейството, роднини (*майка*, *баща*, *дете*, *син*, *дъщеря*, *роднина*, *брат*, *сестра*, *зет*, *снаха*, *свекърва*, *кум* и др.); опозицията свой-чужд, която се свързва както със семейството, така и с дома; метафорично чрез названия на растения; части на растения; названия на животни; също така и сравнения с предмети от домакинството. В някои пословици ключовите ситуации са представени имплицитно.

Паремии с ключов компонент *дом*

Концептът *дом* е основен при реконструкцията на концепта *семейство*. Той се изразява чрез следните ключови компоненти: *дом*, *къща*, *имот*, *бащино огнище*, *хрубелница*, *колиба*. В българската традиционна култура създаването на *дом* е най-важната предпоставка за свобода, независимост и благополучие на семейството. В пословиците и поговорките ясно се виждат усилията, мъките и тежкия труд, които се полагат за създаване и поддържане на дома и семейството:

С един камък къща (зид, дувар, кале) не става (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 388);

С едно дърво къща не се гради - Благоевград (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 388);

Керемидите на къщата тежат, ама я и покриват (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 214);

Макар да е хрубелница, тя е наша хубелиница (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 249);

Макар и колиба, моя си е изба (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 249);

Дето идеш, дом бери (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 150);

Ще събере дом, колкото тъпан прах (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 217) – тази пословица е иронична;

Гледай ума му, съди за дома му (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 119; Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 282); Но пък всички усилия са възнаградени, защото в собствения дом човек се чувства сигурен, защитен и в безопасност:

Моят дом е моята крепост (Китанова/Kitanova 2013a);

Имотът е живот (СбНУ/SbNU 1904: 24);

Дето е имотът, там е душата (СбНУ/SbNU 1904: 24);

Секи е на къщата си (своя дом) господар (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 400);

Своя къщица – своя свободица (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 282);

Бащино огнище – топло пепелище (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 282).

В собствения дом дори и смъртта не е толкова трагична:

Дома и да се мре не е зле (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 372);

Който умре вкъщи по му е малък кахърът (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 373).

В традиционната култура непрекъснато се изтъква, че за постигане на благополучие и добро финансово състояние в дома главна роля има задръжността на семейството и общите усилия, които полагат всички членове:

Съединението прави силата (Мъдростта на народите в пословици/Madrostta na narodite v poslovitsi 2004: 124);

Сговорна дружина планина повдига (Мъдростта на народите в пословици/Madrostta na narodite v poslovitsi 2004: 124);

Сговор къща не събаря (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 398; Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 93);

В задръжна къща немотия не влиза (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 93).

Друго важно условие за щастлив семеен живот е дискретността, всичко, което стане в дома, трябва да остане там, а не да се споделя с чужди хора:

Шепотня къща разваля (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 486);

Шушу-мушу къща разваля (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 145).

Пословици и поговорки с ключов компонент *сватба и избор на годеник/годеница*

Изразяват се чрез следните названия: *гнездо, мома, жена, сватба (женитба), сляпа неделя, блага ракия*. За да създадат семейство момичето и момчето първо трябва да се оженят. В традиционната култура на българите това е цел на всеки мъж и всяка жена, към това се стремят с всички сили младите:

Свиха гнездо 'ожениха се, създадох семейство' (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 293). Често сватбата ставала и по преценка на родителите: Дай мома, дорде хлопат на портите ти, за да не хлопаш после ти (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 293); До 25 години човек се жени сам, до 30 години го женят роднините му, а от 30 нагоре го жени цялото село (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 290); Късна женитба – ранни сираци (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 284); Който иска жена без кусуср, без жена остава (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 296); Ожени го, да миряса света от него (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 291); Ожени го, да не пее (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 291); Сватове дошли, а момата кукли играе (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 292); Която мома много подбира, неженена остава (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 293); Която мома не харесва ерген, на старец се пада (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 293); Дойде му сляпата неделя (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 293); Пихме ѝ благата ракия (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 293); Добре е

мома при майка, за нищо се не вайка (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 294); Дор е мома при майка, от ягне е по-кротка, га се с мъжко смерише, аршин язык показва (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 294); До майка до време – до мъж до гроба (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 299); Ожени ли се чедото? Комшия ти става – т.е. независим става (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 311). Качествата на девойката (жената) са от голямо значение и за начина, по който хората възприемат мъжа т.е. с каквито очи хората гледат нея, така ще гледат и мъжа ѝ: Мъжът се познава по жената (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 283); Не питай кой съм, а коя вода (Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 300); Жена мъжа носи на образа си, а мъж жената – на ризата си (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 300).

Паремии с ключови лексеми *жена* и *мъж*

Изразяват се чрез следните ключови компоненти: *жена*, *мома*, *булка*, *гизда*, *мъж*. Домът се създава от мъжа и жената като основни членове на семейството. Всеки от тях трябва да изпълнява своите задължения, за да просъществува домакинството. Много важна роля за уреждането на дома има жената:

Де няма жена, няма и къща (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 296); Къща без жена, стадо без овчар (Китанова/Kitanova 2013a); Къща без жена и мъж без пари огън да ги гори (Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 116); Къщата не стои на земята, а на жената (Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 282); Къщата плаче за къщовница (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 282); Къща без жена не се върти (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 239). За разлика от нея, мъжът няма никакво участие в уреждането на дома: Мъж е гостенин (гост) вкъщи (Българско народно творчество/ Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 260).

Качествата, които се ценят високо у традиционния българин, са жената да бъде честна, умна и работна, защото именно тези качества ще я направят способна да създаде семейство и да се грижи за него:

Хубавата жена е угодна на очите, а умната – на сърцето (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 295); Хубаво е да имаш жена и умна, и лична, добре, ама господ две добрини на едно място не дава (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 295); Не хвали лична жена, а умна (Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 295); Не хвали ми хубавица, а работница (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 295); Добрата жена и от имане е по-добра (Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 295); Добрата булка и под вехто було се познава (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 296); Добра жена – мъжу рай, зла жена – мъжу ад (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 296); Честната жена и сред войска да влезе, пак честна ще излезе (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 295); Нечестната жена и в кафез да я сложиш, тя ще му намери колая

(Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 295); На жена работница ноще и свети къщата (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 282). На външния вид и по-конкретно на красотата (хубостта) на девойката не се гледа с много добро око, което ясно се вижда в пословиците: Грозна булка дом бере, а хубава – сбор бере (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 283); Хубост къща не крепи (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 283); Гизда къща не гизди (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 114; Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 283); Мома гиздава, а глава гнидава (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 257); Мома гиздосия, булка поразия (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 257); Имаш ли добро вино и хубава жена, за приятели не плачи (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 295); Ако жена ти е много хубава, не я пуцай сама на сватба (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 295).

Кирилова посочва, че

предпочитанието на умна съпруга като гаранция за добруването на мъжа изразяват паремии: Жена, която е умна и разумна, не оставя мъжа си да страда; Хубавина пазар бере, ум кука върти; Парясах Я за ум. В тази група паремии много ясно личи андроцентричността на концепта ум, защото и тук умът на жената се оценява през призмата на мъжкото и неговото доминиращо положение в семейството. Положителна оценка за интелектуалните способности на жената се дава според това какво е отношението ѝ към мъжа, каква е ползата ѝ за мъжа, дома и домакинството като цяло (Кирилова/Kirilova 2009: 90).

Заради важната роля, която има жената в уреждането на дома има пословици, които показват уважение към нея:

Мъж без жена е като гърне без ръчка (Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 283); Умните мъже си почитат жените (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 283); Дай си, мъжо, жената, а ти иди в трънето! (Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 298); Кой бие жена си, той бие снага си (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 298); Ако биеш жена си, ще биеш глава си (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 298). В други се проявява хитростта на жената: Жената не бие мъжа си, но лесно го надвива (Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 298).

Други са с отрицателно отношение към жената:

Жената е като водата: накъдето я поведеш, натам отива (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 299); Жената е като върба – дето я насадиш, там расте (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 299); Жената не е цвете да я помиришеш и познаеш каква е (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 296); Със свещ да я видиш жената, пак излъган ще бъдеш (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 296); Жена трябва и за зло, и за добро (Български

пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 296); И с жена мъка, и без жена мъка (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 296); С тебе, жено, зле, а без тебе – по-зле (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 296); За лоша жена цяр няма (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 296); По-лош душманин няма човек от зла жена (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 296); Зла жена яде повече от зла зъмя (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 296); Зла зима си отива, зла жена – не (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 296); Жената си крие злината като котка ноктите (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 296); На жена, катър и куче, който хваща вяра, ум няма (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 298); Който си вярва жената, лъже се; който не я вярва, излъган е (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 298); На жена да са къси пътеките (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 299); Жена и кокошка синор нямат (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 299); Жена и куче не се губят (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 299); От лошавото женяне по-добро е вдовство (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 298).

Разглеждайки джендърните характеристики на концепта УМ в българската паремиялогия, Й. Кирилова уточнява, че „даже в случаите, когато се признава умът на жената, той се разглежда или от гледна точка на ползите за мъжа и за дома, или се възприема като натрупан житейски опит, хитрост“ (Кирилова/Kirilova 2010: 421).

Както вече отбелязахме, жената е в основата на създаването на дома, но с поведението си може и да го унищожи: Добра жена пълни къщата, а лошата я изпразня (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 154; Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 297); Жената лична и безумна къща затваря (СбНУ/SbNU 1904: 18); Жената къща отваря, ама и затваря (Китанова/Kitanova 2013a); Мързелива жена къща запустява (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 297).

Ролята на мъжа се изразява в осигуряването на материални блага, които са необходими за изхранване на семейството: Ако влизаш с празни ръце вкъщи, не се смятай за мъж (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 284; Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 116); Гайда къща не храни (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 22); Върти ли се къща с една ока брашно? (Китанова/Kitanova 2013a).

За разточителството и прахосничеството на жената е поговорката Мъж да пренася с колата, жена да изнася с иглата, пак не остава (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 284).

Мъжът работи вън от дома, основно на полето, а жената вкъщи, върши домакинската работа, отглежда и възпитава децата: На жената уреда е до прага, извън прага – на мъжа е (Китанова/Kitanova 2013a); Жена е късна кукувица (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 172).

Според традиционните представи, за да има разбирателство в семейството и да вървят нещата гладко трябва да има един господар в къщата, думата на който се смята за закон и не подлежи на обсъждане: В една къща двама господари не биват

(Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 284); Два петля на едно огнище не пеят (Китанова/Kitanova 2013a); Два камика като се търкат, единият трябва да е по-мек (Китанова/Kitanova 2013a).

Има йерархия и обикновено мъжът е водещата фигура, господарят: Къща без стопанин не може (Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 116); Мъжът е вкъщи глава, а жената – душа (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 295); Мъжът къщата държи, а жената я краси (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 295).

В редки случаи водеща фигура може да бъде и жената: Тя е люта, аз съм кротък – ще поминем (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 284); Жена му носи калпака (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 300). Със споровете в семейството са свързани следните паремии: Къща без гавга не бива (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 284); Кавгата между мъж и жена трае, докато изсъхне една кърпа (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 284); Мъж и жена жлъчка имат, брат и сестра глъчка имат (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 284).

Паремии с ключови лексеми деца и родители

Тук срещаме ключови компоненти: *детенце, деца, чедо, челяд, мома, момиче, булка, момче, син, дъщеря, татко, баща, майка*. Както вече споменахме, от създаването на семейство и раждането на деца зависи продължението на рода, което е основна цел за традиционния българин. Таз година булка, догодина – люлка (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 291) – тази пословица е пожелание към младоженците за раждане на деца.

Семейство за пример е това, в което има много деца:

От много деца загуба няма (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287); Всеки, който има челяд се за богат счита (СБНУ/SbNU 1904: 21); Работна Стана: в три години две вретена, в две години – три деца (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 297). Преобладава желанието децата да са от мъжки пол Много синове за хвала, един за храна (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287).

Разпространено е мнението, че при раждането си децата са еднакви, но тук не се взема предвид пола на детето, а материалното благополучие:

Както се ражда царче, така и колибарче (Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 284). Момичето не е предпочитано дете и появата му не носи такива радости, както раждането на момче. Дори семейството ѝ гледа на нея като на чужд човек: Момата е хайдук вкъщи (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 293); Момичето гледа за друга къща (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 293); Момата е чужда отмяна (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 258; Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 293); Момичето износи, момчето уноси (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 258). Липсата на деца се възприема като най-тежко наказание: Булка се купува, чедо не може (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287); Един вика от деца, друг вика за деца (Български пословици и

поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 284); Едни плачат за деца, други плачат от деца (Китанова/ Kitanova 2013a). Но не всяка жена е достойна да стане майка: На луда крава теле не трябва (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287). В няколко пословици е затвърдено схващането за голямата отговорност, с която трябва да се подхожда при отглеждането на дете: Крава мукна за телето, мен ми текна за детето (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285); Да раждат деца и врабците знаят (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287); Лесно е на чужди деца баща да станеш, я да видим как ще ги отхраниш (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285); Жена, дор отхрани едно дете, ока говно изяда (Китанова/Kitanova 2013a).

Голяма група паремии разкриват „приликата“, „общите черти между родители и деца“:

Какъвто бащата, такива и децата (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 270); Метнал се на баща си (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 270); Цял бащичко! (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 270); Син на баща си (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 404); И двамата братя са от едно платно срязани (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 270); Каквата майката, такава и дъщерята (Мъдростта на народите в пословици/Madrostta na narodite v poslovitsi 2004: 110); Гледай майката, не питай за дъщерята (Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 118); Каквата го родила, такваз го и повила (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 205); Където е никнало, там и навикнало (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 284); Каквата го люлка залюляла, такваз го и мотика закопала – 1) Какъвто от младост, такъв и до гроба (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 205; Мъдростта на народите в пословици/Madrostta na narodite v poslovitsi 2004: 110).

В някои пословици тази прилика между родители и деца е представена метафорично: На диво пиле яйцата и гълъб да ги мъти, все са си диви (Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 117); Змия гълъб не ражда (Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 118); Който се е родил лисица, вълк не става (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 218); От врана сокол не става (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 218). В една пословица откриваме и разликата между родители и деца, липса на сходства между тях И от добър баща и майка се раждат лоши синове (Китанова/Kitanova 2013a). В една пословица срещаме и значение „лоши родители“: Децата теглят от бащини и майчини слободии (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285).

Прилики между части на тялото и сходства с предмети:

Каквата главата, такъв и бръснача (СбНУ/SbNU 1904: 22; Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 205); Каквата

главата, такъва и шапката (СБНУ/SbNU 1904: 22; Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 205); Каквато му главата, таквази му и славата (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 205); Каквато тиквата, такваз и молитвата (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 205); Каквито очи гледали, таквиз и сълзи капали (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 205); Каквото е гърнето, такава е чорбата (Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 119).

Има две пословици, изградени въз основа на сходството – малко животно-майка, те са метафорични и се свързват с човека и по-конкретно с приликата между майката и детето:

Каквато козата, толкова и ярето (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 205; Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 270; Мъдростта на народите в пословици/Madrostta na narodite v poslovitsi 2004: 110; Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 118); Каквато кравата, таквоз и телето (СБНУ/SbNU 1904: 22).

Възпитанието на децата в голяма част от случаите е поверено на бабите и дядовците, тъй като те вече са възрастни и не могат да се занимават с тежка работа на полето: Много баби – хилаво дете (Мъдростта на народите в пословици/Madrostta na narodite v poslovitsi 2004: 122); Не учи баба как се дете бави; Така знае дядо, така плаши децата (Китанова/ Kitanova 2013a).

В част от паремииите се подчертава ролята на майката като по-важна от тази на бащата като родител и възпитател:

Нека плаче детето, да не плаче после майката (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 286); Секи пита за майка му, за баща му никой не пита (Китанова/Kitanova 2013a); Дете без баща е половин сираче, а без майка – цяло (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 286); Майката на чедо зло не мисли (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 286). Страданието на майката е извисено: Майчини сълзи, дете паднат, земята изгарят (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 286). За безграничната обич на родителите (и по-специално на майката) към децата свидетелства пословицата: Майката обича и келяв син (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 286).

Двупосочната връзка и грижа между родители и деца е засвидетелствана в следните пословици:

Бащата и майката се жертвуват за децата си (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287); Бащата тегли от децата си и добрува при децата си (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287); Бащата гали снахата, а живее при дъщерята (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285).

Несполуките във възпитанието на децата са представени в пословиците:

Не знае майката каква челяд ще отгледа (Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287); Една майка все едни деца не ражда (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287); Бащата тегли от синовете, а майката от дъщерите (Китано-

ва/Kitanova 2013a); На добър син имот не трябва, а на лош – никак (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287); Не е къщата тясна, ами челядта е бясна (Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 79).

Възрастните хора и родителите трябва да се почитат и съветите им да се слушат: Бащина поука – синова сполука (Българско народно поетично творчество/Balgarsko narodno poetichno tvorchestvo 1980: 202; Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287); Да послушаш старо, глава не те заболява (Българско народно поетично творчество/Balgarsko narodno poetichno tvorchestvo 1980: 203); Дете, което не слуша баща си и майка си, хаир няма да види (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287); Дето не слушат старите, не прокопсват младите (Българско народно поетично творчество/Balgarsko narodno poetichno tvorchestvo 1980: 203); Дето старо се не почита, там за добро недей пита (Българско народно поетично творчество/Balgarsko narodno poetichno tvorchestvo 1980: 203); Почитат ли те вкъщи, почитан си, дето идеш (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 283); Като те почита къщата ти, почитат те и комшиите, като те почитат комшиите, почита те и целият свят (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 283).

Родителската клетва е наказание, проклетие за децата. Тя може да предизвика смърт и да унищожи семейството:

Майчина клетва дома изкоренява (СбНУ/SbNU 1904: 6); Бащина клетва и майчина корен изсушава (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 78); Бащина клетва запусъва, а майчина дом изкоренява (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 78); Бащина клетва и кумова до девета (десета) рода гони (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 78; ФРБЕ/FRBE 1: 261).

За разлика от нея родителската благословия (и по-конкретно бащината) предполага успех във всяко начинание: Бащина благословия къща зида (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287).

Други членове на семейството

Тук ще представим два вида родство: кръвно родство и родство по кумство. Срещат се следните ключови компоненти: *роднина, брат, зет, снаха, свекърва, кум (кръстник)*.

Пословици и поговорки с ключов компонент *брат*

Ролята на брата в българската традиционна култура е много голяма, представена е в двете ѝ противоположности – от една страна, братът е опора, близък, роднина, поскъп и от приятел, а, от друга, може да бъде и враг:

Брат брата не храни, но тежко му, който го няма (Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 117); Брат брата не храни, ама все го брани (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 88; Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 288); Приятел е хубаво нещо, ама не е като брат (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 372); Брат за брата не печели, ама се си го жели (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 88); Чедо си раждаш, брат не можеш

(Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 478; Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 289); Брат, помогнат от брат – по-силен и от як град (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 289); Ако ми е сват, не ми е брат (СБНУ/SbNU 1904: 23). Отношенията между братята се основават на най-важната връзка, а именно – кръвната връзка.

Братя на две къщи, не са братя същи (СБНУ/SbNU 1904: 22; Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 88). Тук се подчертава, че разпадането на задругата и отделянето в малки семейства отдалечава братята, отношенията между тях стават по-хладни.

Понякога между братя възниква много силна вражда, която може да доведе и до трагичен край:

Брат за брата умира, ама и брата убива (Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 288); Брат на брата по-дълбоко очивади (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 288); Кой ти извади окото? – Брат ми. – Затова е тъй дълбоко извадено (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 288); Братска злоба милост няма (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 288); Брат ми да ми е душманин, а не чужд стопанин (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 288). Опитът на поколенията показва, че външни хора не бива да се намесват в конфликтите между братята: Братя, колкото и да се карат, пак ще се помирят (СБНУ/SbNU 1904: 23); Братя кога се сбият, бягай да ги отминеш, защото ще те бият (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 289). В една пословица е отразено и отношението към съседите, които в някои ситуации се възприемат като по-близки, дори от роднини: Харен комшия е от брат по-голям роднина (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 304).

Пословици и поговорки с ключов компонент *зет*

Според схващанията на традиционния българин зетят никога не се възприема като истински член в семейството на съпругата си. Причината за това е, че той не е кръвно свързан с нейното семейство, поради което се смята за чужд човек:

Зет син не става, нито снаха – дъщеря (Българско народно поетично творчество/Balgarsko narodno poetichno tvorchestvo 1980: 204; Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285); По-добре е да седиш на синово бунце, отколкото на зетово огнище (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285); Като ми умре дъщерята, защо ми е зетят? (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 289); Зетъва подкрепа – върбов огрев (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 289); Зет роднина, магаре стока (СБНУ/SbNU 1904: 23).

Към зет, който живее при родителите на жена си се отнасят с ирония:

Приведен зет – синигер в кратуна (Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 286); Попитали щърка, защо му са толкова черни краката, а той рекъл: Не съм по-черен от приведен зет (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 289). Ирония има и в пословицата Зет като мед, син като пелин (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285).

Паремии с ключов компонент *снаха*

Както вече беше отбелязано, снахата също никога не се възприема като истински член от семейството на съпруга си:

Зет син не става, нито снаха – дъщеря (Българско народно поетично творчество/Balgarsko narodno poetichno tvorchestvo 1980: 204; Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285); Майката мрази снахата като чужденка (СбНУ/SbNU 1904: 23). В една пословица откриваме и пренебрежително отношение на снахата към свекървата: Галена невяста свекърва не тачи (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285).

В две пословици е подчертано благосклонното отношение към работната снаха:

Работната снаха по-драга от своя мома (Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285); Бащата гали снахата, а живее при дъщерята (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285).

Пословици и поговорки с ключов компонент *свекърва*

В традиционните представи на българите образът на свекървата е свързан с омраза към снахата и издевателства над нея:

Кълне като свекърва (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285); Свекървата забравя, че и тя е била някога снаха (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285); Всяка свекърва своята снаха мрази (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285). В една пословица наблюдаваме и надмощие на снахите към свекървата: Били се две етърви, а и двете – свекървата (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 285).

Вече споменахме, че причините за тези нагласи, към зетя и снахата в българската традиционна култура, са свързани с начина, по който се възприема кръвното родство. Това е и основният мотив зетят и снахата никога да не се приемат безусловно като членове на новите си семейства.

Паремии с ключов компонент *кум*

Кумът е фигура с изключително значение за българите, което е продиктувано от факта, че той напътства младото семейство и е кръстник на децата им. Поради тази причина родството по кумство е много важно и кумът заслужава уважение:

Стани, святий владико, че иде кумът ми (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 290); Пред кум се вода не гази (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 290); Пред кум се у решето хоро играе (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 290). В някои пословици се наблюдава иронично отношение към кума: Текне на кръстника за печено прасе, търчи към кръщелника (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 290); Хапни си, куме, уста кучешка, разяжда се (Български пословици и поговорки/ Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 290); Две деца ми е кръстил, три прасета ми е изял (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 290); Ако е кум, по хесап да е: кръстил ми е дете, изял ми е прасе (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 290).

Пословици и поговорки с ключов компонент *род*

Паремииите са изразени със следните лексеми: *род, рода, роднина, сой, коляно, кръв* и те се противопоставят на всички останали, които са „чужди“. На преден план е опозицията „свой-чужд“, която, както вече споменахме, има решаваща роля за кръвното родство.

Поддържането на близки връзки със семейството и роднините е било задължително от морална гледна точка – Род рода не храни, тежко на който го няма (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 384); Цял град да те гони, един роднина да те не гони (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 289). Тези пословици показват ценностното отношение на хората към родствените връзки, продиктувано и затвърдено от най-старото поколение като носител на паметта. В основата на рода стои общата кръв Кръвта вода не става (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 289) и кръвното родство е най-важно.

От голямо значение е коренът, родът на човека, който определя и неговите качества, които могат да бъдат положителни или отрицателни:

От зла рода няма и порода (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 289); И за кучето питат от какъв е род (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 289); Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 115); Свинята, шчо е свиня, па се тражи от сой да е – Щип (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 397); Свиня и тя от сой се дири (СБНУ/SbNU 1904: 18); И куче от сой дири (СБНУ/SbNU 1904: 18); Избирай мома от род, а куче от копаня (Български пословици, поговорки и гатанки/ Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 115); Гледай жена от сой да земеш, па да е сиромашкия (СБНУ/SbNU 1904: 18); Гони керез до девета рода (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 274); Ще го гоня до девето коляно (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 274).

Има метафорични пословици, които представят роднинство въз основа на близост (напр. на майките):

Роднини са, майките им са сушили дрехите на едно слънце; Макия му и макия ѝ на едно слънце са се пекли (Китанова/Kitanova 2013a) и ползването на общи предмети и средства за препитание: На една река си прали дрехите – роднина са (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 366); Рода са: от два плета тръни (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 375); От една чешма пили вода, та затова са рода (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 375). Тези пословици са иронични.

Опозицията *свой – чужд* в българските пословици и поговорки

В паремииите, свързани с дома, семейството и роднините най-ярко се откроява опозицията *свой-чужд*. Домът, от традиционния българин, се възприема като свое пространство, а всичко извън него и извън двора е чуждо. Същата е аналогията и с роднините, свои са членовете на семейството и най-вече кръвните роднини, а всички останали са чужди.

Паремии с компонент *свой*

Тук освен притежателните местоимения *свой, своя, свои* и членуваните им форми се включват и личните местоимения *мое, мойта, наши и нашата*, които също изразяват принадлежност. За традиционния българин няма нищо по-ценно от своето, собственото, то е най-близко, съкровено:

От свой камък не боли (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 235; Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 117); Свой своего не храни, но тежко му, който го няма (Хаджийски/Hadzhiski 1945: 316; Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 288); Свой своего и да не люби, длъжен е за него да се губи (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 397; Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 236); Свой своего не жалит, тежко, кой го нема – Дебър (Българско народно творчество/ Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 397); Своя риза по-близо е до свое месо (Китанова/Kitanova 2013a); Своята рака, дека ке те почеше, друга не може (Китанова/Kitanova 2013a); Своят кахър е по-скъп от чуждата радост (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 236); Своя къщица, своя слободица. – Своя къщица, своя волица (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 397); По-добре в свой курник, а не в чужд сарай (СБНУ/SbNU 1904: 24); По-добре свои яйца, отколкото чужди кокошки (СБНУ/SbNU 1904: 24); По-добра е своята леща от чуждата кокошка (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 236); Своята крава ни дава мляко, а не чуждата (Китанова/Kitanova 2013a); По-добре мойта земя да ми яде кокалите, а не чуждата (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 226); По-добре на 10 едно мое, отколкото 1000, но чужди (СБНУ/SbNU 1904: 24); Нека те лае свое куче, а не чуждо (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 236); От нашата гора лист е (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 236); Каквито сме, да сме, свои сме (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 288); Лоши сме си, ама наши сме си (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 288); Зло, добро, мое си е (СБНУ/SbNU 1904: 24).

Родствената близост и добрите взаимоотношения изключват материалния интерес:

Със свой яж, пий, алъш-вериш не прави (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 289); Със свой живеи, ала не търгувай (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 289).

Пословици и поговорки с компонент *чужд*

В представите на традиционния българин „чуждото“ се възприема като нещо лошо, нещо, което не е ценно и което никога не се превръща в свое. Основна причина може би е, че за него не е положен никакъв труд, а както знаем, в миналото трудът е бил най-важен не само за препитанието на хората, а той е осмислял живота им:

Чуждият хляб зъби кърши (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 238); Чуждият хляб със сълзи се яде (СБНУ/SbNU 1904: 25; Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 484); Тежък е чуждият хляб (Български пословици и

поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 238); Чужда чорба не храни, или ситос не държи (Китанова/Kitanova 2013a); Чужда ръка не милва (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 238); Чужди пари своя пазва не топят (Китанова/Kitanova 2013a); Чужд кон да възседнеш, насред път да отседнеш (Китанова/Kitanova 2013a); Чуждо седло не е меко (Китанова/Kitanova 2013a); Чуждото пиле се излупва из чуждото яйце (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 484); В чужда къща не си простирай краката (Мъдростта на народите в пословици/Madrostta na narodite v poslovitsi 2004: 28); В чужда къща не простирай крака, да те не бият (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 302); На чужда къща комат не дават (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 275); Чуждица не е своица (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 484; Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 289); Чуждото свое не става (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 484); Чуждо имане своя стока не става (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 484); Чуждото си е всякога чуждо (СБНУ/SbNU 1904: 24).

В редки случаи хората определят чуждото като по-добро от своето: Чуждото е все по-хубаво и по-сладко; Чуждото яйце е с два жълтъка; Чуждата кокошка е по-голяма; Чуждата кокошка е по-голяма от нашата гъска; Чуждата кокошка мисирчи яйца носи; Чуждата кокошка нам се види патка; Чуждо цвеке рано цъфти (Китанова/Kitanova 2013a).

Пословицата Чуждо храни – вълк си храни (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 484) затвърждава схващането, че не бива да се очаква благодарност от чуждите хора, колкото и да са добри в определен момент ще се обърнат срещу нас.

Паремии с ключови компоненти животни и растения

Те са метафорични. Използвани са различни животни и растения, за да се направи аналогия със семейство, дом и род.

Паремииите с ключов компонент *животно* са изразени със следните общи значения: *птица (петел, пиле, квачка, авлига, лястовица, врана), куче, крава*:

Всеки петел на бунището си пее (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 235; Мъдростта на народите в пословици/Madrostta na narodite v poslovitsi 2004: 28); Всяко пиле в гнездото си пее (Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 117); Всяка квачка на полага си излупва (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 214); Авлигата е малка, а кога брани гнездото си, на усойницата надвива (Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 63; Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287); Всяка лястовица своето гнездо хвали (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 82); Попитали враната кой е най-хубавец. „Е, че моите пиленца“ – отговорила тя (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 286); Всяко куче на двора си лае (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 235); Всяка крава телето си ближе (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 287).

Паремииите с ключов компонент *растение* са изразени със следните общи значения: *круша, ябълка, лозе, върба, глог и трънка*. Както отбелязва Китанова/Kitanova 2013а, към тази група се отнасят пословици с образна схема „плодът пада недалече от дървото”, изхождайки от факта, че дървото и плодът имат общи корени:

Крушата не пада по-далеч от дървото (Мъдростта на народите в пословици/ Madrostta na narodite v poslovitsi 2004: 110; Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 118); Крушата под круша пада (Китанова/Kitanova 2013а); Къде ще падне крушата, ако не под крушата (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 215); Каквато крушата, такваз и крушката (СБНУ/SbNU 1904: 22; Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 205); Беки ще роди крушата ябълки? (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 218); Ябълката не пада по-далече от дънера (Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 118); Каквото е лозето, такова и гроздето (СБНУ/SbNU 1904: 22); Върба сливи не ражда (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 218); Див глог питомно грозде не ражда (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 218; Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 117); Трънка праскови ражда ли? (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 218).

Представените и анализирани паремии показват възгледите на традиционния българин за семейството и дома като институции с установена роля в обществото. Както видяхме от пословиците и поговорките, които са част от българската традиционна култура, концептът семейство в тях е реконструиран чрез неговия основен синоним – *дом* (като място, пространство, в което живее семейството), следван от *членове на семейството* (жена (съпруга, майка), мъж (съпруг, баща), техните деца и др.), *родство* (на първо място – кръвното родство, а след това родство по кумство), семантичната опозиция *свой-чужд*, в която ключовите компоненти, с които се представя семейството са в лявата част, а всички останали, които им се противопоставят, са от дясната страна и *метафори, изразяващи сходства между растения, животни и предмети от домакинството*, отнасящи се към семейството.

С най-голям брой паремии са представени основните членове на семейството жена (майка), мъж (баща) и деца. За да върви гладко семейният живот всеки от тях има ясни задължения, които се предават от поколение на поколение и които много рядко някой се осмелява да наруши. Няма да се спираме на тях детайлно, само ще обобщим, че според традиционния българин мъжът и жената са длъжни да се оженят и да създадат деца. Едва след като жената роди първото си дете, тя става „почти“ пълноправен член на семейството, защото, както видяхме, зетят и снахата никога не се възприемат като истински членове в новите си семейства. Според народните представи щастливо семейство е това, в което има много деца, предпочита се да преобладават децата от мъжки пол. Бездетството е най-лошото нещо, което може да сполети семейството, то се възприема като наказание за извършен тежък грях в миналото. Жената е тази, която създава семейството, устройва реда в него и се грижи за децата, ролята на мъжа е в осигуряване на материалните блага. Мъжът в повечето случаи е основна фигура, господар, но умният мъж почита и уважава жена си, защото осъзнава изключително голямата ѝ роля в семейството и дома. Голям брой пословици са посветени на братята, което е нор-

мално, имайки предвид, че мъжкото дете е предпочитано. Има и пословични единици с ключови компоненти зет, снаха, свекърва. Кумът също заема важно място в семейството, той се възприема като част от роднините. Само в няколко пословици се срещат бабата и дядото, които имат възпитателни функции, свързани с внуците им. Пословици и поговорки с други членове на семейството чичо, леля, стринка, зълва, етърва, девер и т.н. липсват.

Къщата е сграда, в която човек живее, спи, храни се, чувства се сигурен и спокоен, заобиколен е от най-близките си хора. Има правила и задължения, които всеки член на семейството изпълнява, всички са задружни и работят за общото си благополучие. Отношенията между членовете на семейството трябва да са основани на любов, уважение и разбирателство и точно това са характеристиките, които превръщат къщата в дом, който в случая е синоним на семейство. Паремииите с ключов концепт дом разкриват голямото значение, което има за българина, създаването на собствен дом, макар за него да се полагат много грижи, всички усилия си заслужават.

4.2. Семейството в българската художествена литература

В статията се разглежда представата за семейството в повестите на Елин Пелин „Гераците“, Любен Каравелов „Мамино детенце“ и Емилиян Станев „Крадецът на праскови“, стихотворенията на Димчо Дебелянов „Сиротна песен“ и Елисавета Багряна „Кукувица“. Избрани са произведения, публикувани в различен времеви диапазон, които представят различни интерпретации на понятието семейство.

Повестта на Елин Пелин „Гераците“ проследява разпадането на рода и на семейството на богатия чорбаджия Йордан Герака след смъртта на неговата съпруга баба Марга. Тук основната интерпретация е, че къщата, домът е еквивалент на семейството. Ето и няколко примера от повестта: в началото е налице описанието „голяма и бяла къща, в която живееше многолюдното му семейство“, но след смъртта на баба Марга всичко се променя, няма го „предишния мир и сговор“, непрекъснато звучат подмятания „нека си разделим земята овреме, та всеки своето да си знае“. Тези подмятания съсипват дядо Йордан, за него вече къщата е „грозна и проклета“, в нея няма любов и разбирателство. Той не проумява „що им пречи да си живеят братски, да си помагат, да се обичат. Йордан Герака вижда, че съвместният живот е невъзможен, и решава да раздели синовете си. В творбата се пресъздава сблъсъкът между два свята, върху които се крепи моралът на обществото. В единия свят на стария Герак и баба Марга семейството е основно ядро, в него съществува разбирателство и уважение на младото поколение към старото, но този свят отмира. В новия свят семейните връзки се рушат, водещи са собствеността и парите.

Повестта на Любен Каравелов „Мамино детенце“ поставя важни за епохата на Възраждането нравствено-етични проблеми за ролята на семейството и за възпитанието на децата. В основата на творбата са Нено и Неновица – родителите и техният син – Николчо. Родителите не се интересуват от нищо освен от въпроси, свързани с материалното благополучие на тяхното семейство. Ето как го възпитава майка му: „всеки разумен човек е обязан да разбогате и да има много, защото сиромашията не чини нито калпав грош“; „пийни си, сине, пийни си, мами!... Ако ти тегли сърцето, то си попейвай по малко“. Ето как гледат на сватбата родителите на Николчо „Ако го ожениме, той няма вече да ходи по чуждите жени, а ако не ходи по чуждите жени, то няма вече да харчи на вятъра“. Те възпитават Николчо със съзнанието за безнаказаност, в задоволяване на неговите прищевки, презрително отношение и издевателства над бедните. В творбата е представено заможно тричленно семейство, живеещо в къща, в която цари тишина и спокойствие и което основно терзание за родителите е печеленето на повече пари, а за сина им – тяхното харчене.

В повестта на Емилиян Станев „Крадецът на праскови“ се разглеждат сложните взаимоотношения в едно семейство без деца. Главната героиня Елисавета, подтиквана от близките си, сключва брак по сметка. Тя не обича съпруга си, трагедията ѝ се засилва още повече от факта, че е бездетна, а както знаем, в миналото, раждането на деца е едно от най-важните условия, за да бъде пълноценен един брак и да съществува. Елисавета копнее за любов и внимание и ги открива в лицето на сръбския пленник Иво Обретенович. Постепенно тя се раздвоява между моралните норми, с които е възпитана и внезапно бликналата любов. Тя решава да се отдаде на любовта, но смъртта на Иво е краят на щастието ѝ. С решението да отнеме собствения си живот, тя се предпазва от едно жалко съществуване, изпълнено със страдание и мъка, в което ѝ остава само чакането на старостта.

Стихотворението на Димчо Дебелянов „Сиротна песен“ разгръща представата за бездомника, чийто живот и смърт са незабелязани от никого. Лирическият герой е загубил майка си, а жена, съпруга не си е намерил, доминира усещането за трагична самота, предизвикана от липсата на семейство и дом. Още в началото се изброяват липсите на близки хора – майка, жена, другари, той е сирак, без семейство и ако загине във войната никой няма да тъжи за него: „жал никого не ще попари”. Няма и дом, с който да е емоционално свързан, и където да се чувства сигурен и в безопасност, в смъртта вижда единственият изход от трагичното си житейско съществуване. Тук е застъпена тезата, че човек без семейство и дом е непълноценен.

В основата на стихотворението на Елисавета Багряна „Кукувица“ стои проблемът за свободата на избора и по-конкретно съзнателният отказ от семейство. „Самодивската“ свобода, осмислена чрез митичния образ на ведата, се възприема от лирическата героиня като най-важна, по-ценна от семейството – децата, съпруга, близките, домът. Героинята се противопоставя на патриархалния модел явно и категорично *„няма нивга аз гнездо да свия, рожби румени да ти отгледам, вкъщи край огнището да шетам...“*. Тук гнездо е еквивалент на семейство. Заявявайки невъзможността да влезе в традиционния женски образ като създателка и пазителка на дома и отхвърляйки майчинството тя се опълчва срещу един от основните закони на патриархално-битовия свят – раждането на деца и продължение на рода. Героинята се оприличава на птица кукувица и заявява своя избор – скитничеството *„Дай ми мене по света да скитам, дай ми сборове, хора, задевки — другите да слушам без насита и сама да пея на припевки“*. Тя не иска да живее в дом, да е емоционално свързана със семейството и оковите на брака, желанието ѝ е да е свободна като птица, да обикаля света.

Съдържанието на концепта *семейство* в текстове от българската художествена литература в голяма степен се припокрива с езиковото значение на концепта, в което откриваме различни вариации на семейството: многолюдно семейство (задруга), малко семейство, непълно семейство, липса на семейство и отказ от семейство. В „Гераците“ виждаме разпадането на голямото патриархално семейство (задругата); в „Маминото детенце“ семейството е малко, състои се от двама родители и техният син; а в „Крадецът на праскови“ семейството е лишено от деца и именно това е главната причина за провала и последвалата трагедия. В стихотворението „Сиротна песен“ на преден план са страданията на лирическият герой, поради липсата на семейство, дом и съпруга. А в стихотворението „Кукувица“ виждаме отказа на жената да се омъжи и да създаде дом и семейство. В тези литературни творби наблюдаваме едно голямо разнообразие на отношения в семейството: *семейство – къща, дом; семейство – пари, власт; семейство – липса на деца; липса на семейство – липса на дом; съзнателен отказ от семейство*.

Поради различните интерпретации в представените текстове от българската художествена литература не можем да направим генерален извод, който да представя семейството единодушно в изброените произведения. Като цяло доминира схващането,

че семейството осмисля живота на индивида, заобиколен от близките си човек се чувства спокоен, щастлив и в безопасност. Първостепенно значение за успеха на един брак имат децата. Противоположният концепт, от своя страна, представя човека без дом и семейство като социално непълноценен, без значение каква е причината (житейски обстоятелства или личен избор).

4.3. Семейството в българската преса

Използвани са материали от вестниците: „24 часа“, „Дневник“, „Сега“, „Струма“, „Труд“ – от 2020 и 2021 година.

В пресата е застъпен главно социалният и културният аспект. Семейството е представено като група от хора, които се характеризират с определени потребности и задължения, породени от съвместното съществуване и грижи за отглеждането и възпитанието на децата. Застъпени са различни дефиниции за семейството, най-често използваните семантични еквиваленти на семейството са: *близки* (Дневник/Dnevnik; Сега/Sega; Струма/Struma) и *роднини* (Дневник/Dnevnik), срещат се още следните групи: семейство, съставено от двама души, в пресата е представено чрез следните определения: *семейна двойка* (Струма/Struma); *семејства* (т.е. мъж и жена, сключили брак) (Дневник/ Dnevnik; Струма/Struma) и *лица, живеещи на семейни начала; семејства с репродуктивни проблеми* (т.е. мъж и жена без деца) (Струма/Struma); Във втората група присъстват и деца (едно или няколко): *мъж, жена и едно дете (две или много деца)* (24 часа/24 chasa; Струма/Struma; Труд/Trud); Към третата група попадат родителите на съпрузите (от едната или от двете страни): *баба, дядо, дъщеря им и децата ѝ* (Труд/Trud); *мъж, жена, неомъженият им син и приятелката му* (Труд/Trud).

Има и примери, в които не е уточнено кой влиза в състава на семейството. При тях семейството се определя на базата на местоживеенето: *две семејства, живеещи в две къщи* (Труд/Trud); *четири семејства останаха без дом и покънина след пожар в "Шекер махала" в Пловдив* (Труд/Trud).

В представените примери срещаме следните характеристики на семейството: социална – група хора, които живеят заедно; културна – ценностите, на които е носител институцията семейство; физическа – свързана с мястото, където живее семейството (дом, къща).

4.4. Метафори

В представените текстове се откриват следните метафори: 1) семейство – човек; 2) семейство – животно; 3) семейство – растение; 4) семейство – предмет. Някои от тях са представени имплицитно.

Семейство – човек: Мъжът е вкъщи глава, а жената – душа (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 295).

Семейство – животно: Всяко пиле в гнездото си пее (Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 117); Всяко куче на двора си лае (Български пословици и поговорки/Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: 235).

Семейство – растение: Крушата не пада по-далеч от дървото (Мъдростта на народите в пословици/Madrostta na narodite v poslovitsi 2004: 110; Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 118); Ябълката не пада по-далече от дънера (Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 118).

Семейство – предмет: Каквото е гърнето, такава е чорбата (Български пословици, поговорки и гатанки/Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: 119); Каквото главата, такъв и бръснача (СБНУ/SbNU 1904: 22; Българско народно

творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 205); Каквато главата, такъва и шапката (С6НУ/SbNU 1904: 22; Българско народно творчество/Balgarsko narodno tvorchestvo 1963: 205).

4.5. Когнитивна синтетична дефиниция

Семейството има различни характеристики: социална (група от хора), функционална (това, заради което съществува семейството), културна (ценностите, на които е носител).

Битов аспект (функционален). Семейството е основно социално ядро, формира се, за да задоволи нуждите на човека от съвместно съжителство и възпроизводство на рода. Създаването на семейство е етап, през който преминава почти всеки човек, достигайки определена възраст (това важи в пълна степен за миналото, когато семейството е било основна форма на реализация на индивида). Стремещт към семейство изключва самотата като фактор, всеки се стреми да има другар в живота, с който да споделя щастливите и тъжни моменти. В името на семейството се правят много жертви и компромиси.

Физически аспект. Това е сградата, в която живее семейството, тя може да бъде къща с двор (както е било в миналото) и апартамент (често срещан в съвременността). Има и други варианти: фургон, кемпер, каравана, но те не са обект на анализ в настоящата разработка. Къщата е лично пространство на семейството, създадена, за да задоволява нуждите на обитателите ѝ, там те се хранят, спят, почиват си, споделят щастливи (*Имотът е живот; Своя къщица – своя свободица*) и тъжни моменти (*Дома и да се мре не е зле; Който умре вкъщи по му е малък кахърът*). Собственият дом е бил основен фактор за щастието на традиционния българин: *Моят дом е моята крепост; Имотът е живот*, там човек се чувства сигурен и в безопасност.

Пространствен аспект. В основата на този аспект са бинарните опозиции свой – чужд, познат – непознат, вътре – вън, известен – неизвестен, които разпределят членовете на семейството в лявата страна на опозициите, а всички останали в дясната страна. Семейството се възприема като едно затворено пространство, в състава на което влизат само свои, познати, вътрешни, известни и не се допускат чужди, непознати, външни, неизвестни. Това разграничение в българската традиционна култура е много ясно очертано.

Психологичен аспект. Семейството е институция, базирана на емоционалните връзки между неговите членове. Тези връзки най-често са основани на съвместното съжителство между мъжа и жената, техните деца и роднини (най-вече кръвни). В семейството човек се чувства щастлив и спокоен, тъй като е заобиколен от близки хора. Щастие, любов, обич, уют, сплотеност, топлина, хармония и спокойствие са само част от асоциациите, които предизвиква това понятие у българина.

Социален аспект. Семейството е затворена институция, в която влизат близки, роднини, свързани най-често кръвно. Семейството може да бъде голямо (съставено от няколко поколения като задругата) и малко (съставено от няколко членове, широко разпространено е в съвременността). Според схващанията на обществото връзките между членовете на семейството се изразяват в сплотеност, разбирателство и грижа за децата и възрастните. Семейството се създава чрез съюза между мъжа и жената, чието основно задължение е създаването на поколение. Жената има най-голяма роля в семейството и дома, тя го създава и се грижи за него.

Културен аспект. Семейството е носител на ценности както традиционни, така и съвременни. Без съмнение начинът на живот и културната памет оказват влияние върху мисленето на хората, възгледите и разбиранията им. Семейството е главен фактор в грижите за възрастните и възпитанието на децата. Стереотипите, закодирани в

съзнанието на хората, го представят като експликация на положителни ценности и уважение между неговите членове, най-вече почит към по-възрастните като хора с голям житейски опит. Семейството придава смисъл на живота.

Аксиологичен аспект. Изразен е най-силно в анкетите и паремииите. Семейството е представено като основна ценност и форма на реализация на индивида. Членовете му са обвързани емоционално помежду си. Размерът на семейството е различен в различните източници. Днес по-широко разпространено е малкото семейство, което е съставено от няколко души, но в миналото традиционното патриархално семейство е било най-разпространената форма. В някои анкети, при отговорите на мъжете и днес към семейството се причисляват и роднините, което показва устойчивост на традицията. Семейството като институция се цени високо в българската култура без значение от времето, когато съществува и съответно различните форми на съжителство, които са подвластни на промените в съвременността.

5. Профили

5.1. Профил *традиционно българско семейство*. Този профил се открива в паремииите, част от анкетите и в повестта „Гераците“. Традиционното българско семейство е съставено от няколко поколения с общ произход (прародители и други роднини), които живеят в един дом и имат обща земя, която обработват колективно. Такова семейство се нарича задруга. Обикновено най-възрастният мъж е глава на семейството, той се грижи за материалните блага, разпределя работата, свързана с нивите и животните. Неговата дума не подлежи на обсъждане, става каквото той каже и никой няма право да възразява. Съпругата му или най-възрастната жена в семейството отговаря за т.нар. „женски работи“ – уредба на къщата, чистене, готвене, шиене, отглеждане и възпитание на децата. Тя разпределя тези задължения между снахите и неомъжените си дъщери. У нас задругата е най-силно разпространена до 20-те години на XX век, след това постепенно започва да се разпада.

5.2. Профил *съвременно българско семейство*. Този профил се открива в анкетите, най-вече при отговорите на жените и в текстове от българската преса, среща се и в някои текстове от българската художествена литература („Маминото детенце“, „Крадецът на праскови“). Съвременното българско семейство е съставено обикновено от мъж и жена, чиято цел, в преобладаващата част от случаите, е раждане и отглеждане на деца (едно или няколко). Те могат да имат сключен брак, но могат и да живеят на семейни начала. В зависимост от обществените и политически условия към съвременното семейство могат да се причислят следните форми на съжителство: *непълно нуклеарно семейство, възстановено нуклеарно семейство, приемно семейство*.

5.3. Профил *едночленно семейство*. Този профил може да бъде създаден поради няколко причини: съзнателен отказ от семейство, както е в стихотворението „Кукувица“, липса на семейство и дом по житейски причини – „Сиротна песен“; липса на семейство поради недостатъци и лоши качества в характера на човек, представен е в пословицата *Ще събере дом, колкото тъпан прах*.

6. Изводи

Няма съмнение, че концептът *семейство* е основен както за традиционната култура на българите, така и за съвременността. Представеният и анализиран материал показва, че лексемите *домакинство, дом и къща* са основни еквиваленти на лексемата *семейство*, което показва запазване в голяма степен на традицията. Малко по-различно е тълкуването на названията *брак и род*, които, в едни случаи могат да са синоними на изследваната лексема, а, в други, като следствие от либерализирането на междуличностните отношения – могат и да се разграничават. Без съмнение социално-икономическата обстановка създава съответни семейни форми, обслужващи

конкретния исторически период, доказателство, за което са речниковите дефиниции, фразеологизмите, паремиологията, текстовете от художествената литература, анкетите и примерите от съвременната преса, представени и анализирани в настоящата разработка. Те разширяват концепта с нови значения. Разнообразието от схващания за семейството може да се сведе до следното определение, което в ядрото си показва една устойчивост във времето – група индивиди, които живеят съвместно и са обвързани емоционално, заедно полагат грижи за средствата си за препитание и за децата си, ако имат такива.

ЛИТЕРАТУРА

- Блъсков 1985: *Блъсков, И.* Повествования за възрожденското време. Избрани творби. София: Издателство на БЗНС (Blaskov 1985: *Blaskov, I.* Povestvovaniya za vazrozhdenskoto vreme. Izbrani tvorbi. Sofia: Izdatelstvo na BZNS).
- Българска енциклопедия 2003: Българска енциклопедия. А–Я. София: Книгоиздателска къща ТРУД (Balgarska entsiklopedia 2003: Balgarska entsiklopedia. A–YA. Sofia: Knigoizdatelska kashta TRUD).
- БСРЛ 2012: Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник. София: Изток-Запад (BSRL 2012: Balgarska semeyno-rodova leksika. Entsiklopedichen rechnik. Sofia: Iztok-Zapad).
- БАР 2003: Български асоциативен речник. София: Университетско издателство: „Св. Климент Охридски“ (BAR 2003: Balgarski asotsiativen rechnik. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“).
- БЕР 2007: Български етимологичен речник. Т. 1, А–З. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ (BER 2007: Balgarski etimologichen rechnik. T. 1, A–Z. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“).
- БЕР 2012: Български етимологичен речник. Т. 4, мѝнго–па̀дам. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ (BER 2012: Balgarski etimologichen rechnik. T. 4, mingo-padam. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“).
- БЕР 2012: Български етимологичен речник. Т. 5, па̀дѣж–пѝска. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ (BER 2012: Balgarski etimologichen rechnik. T. 5, padezh-puska. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“).
- БЕР 2012: Български етимологичен речник. Т. 6, пѝскам–слова̀р. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ (BER 2012: Balgarski etimologichen rechnik. T. 6, puskam-slovar. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“).
- Български пословици и поговорки 1986: Български пословици и поговорки. София: Наука и изкуство, 17-375 (Balgarski poslovitsi i pogovorki 1986: Balgarski poslovitsi i pogovorki. Sofia: Nauka i izkustvo, 17-375).
- Български пословици, поговорки и гатанки 2019: Български пословици, поговорки и гатанки. София: „БГ Учебник“ ЕООД (Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki 2019: Balgarski poslovitsi, pogovorki i gatanki. Sofia: “BG Uchebnik” EOOD).
- БТР 1973: Български тълковен речник. София: Наука и изкуство (BTR 1973: Balgarski talkoven rechnik. Sofia: Nauka i izkustvo).
- БТР 2006: Български тълковен речник. София: Наука и изкуство, 2006 (BTR 2006: Balgarski talkoven rechnik. Sofia: Nauka i izkustvo).
- БТР 2007: Български тълковен речник. София: Наука и изкуство (BTR 2007: Balgarski talkoven rechnik. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Българско народно поетично творчество 1980: Българско народно поетично творчество. Народни песни. Народни приказки. Пословици. Поговорки. Гатанки. София:

- Български писател (Balgarsko narodno poetichno tvorчество 1980: Balgarsko narodno poetichno tvorчество. Narodni pesni. Narodni prikazki. Poslovitsi. Pogovorki. Gatanki. Sofia: Balgarski pisatel).
- Българско народно творчество 1963: Българско народно творчество. Пословици, поговорки, гатанки. София: Български писател (Balgarsko narodno tvorчество 1963: Balgarsko narodno tvorчество. Poslovitsi, pogovorki, gatanki. Sofia: Balgarski pisatel).
- БСР 2000: Български синонимен речник. Любен Нанов, Ани Нанова. София: Хейзъл (BSR 2000: Balgarski sinonimen rechnik. Lyuben Nanov, Ani Nanova. Sofia: Heyzal).
- Вазов 1986: Вазов, Ив. Съчинения. Т. 3. Под игото. София: Български писател (Vazov 1986: Vazov, Iv. Sachineniya. T. 3. Pod igoto. Sofia: Balgarski pisatel).
- Вакарелски 1977: Вакарелски, Хр. Етнография на България. София: Наука и изкуство, 445-455 (Vakarelski 1977: Vakarelski, Hr. Etnografia na Bulgaria. Sofia: Nauka i izkustvo, 445-455).
- Витанова 2012: Витанова, М. Названия за жилища в българските диалекти. – В: Човек и свят София: Издателство БУЛ-КОРЕНИ (Vitanova 2012: Vitanova, M. Nazvaniya za zhlishta v balgarskite dialekti. – V: Chovek i svyat. Sofia: Izdatelstvo BUL-KORENI).
- Геров 1978: Геров, Н. Речник на българския език. Т. 5. Фототипно издание, София: Български писател (Gerov 1978: Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezik. T. 5. Fototipno izdanie. Sofia: Balgarski pisatel).
- ЕРС 1996-1997: Енциклопедичен речник по социология. София: М-8-М (ERS 1996-1997: Entsiklopedichen rechnik po sotsiologia. Sofia: M-8-M).
- ЕБ 1985: Етнография на България. Т. 3. Духовна култура. София: Издателство на БАН (EB 1985: Etnografia na Bulgaria. T. 3. Duhovna kultura. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Кирилова 2009: Кирилова, Й. Концептът ум и жената според българската паремииологична картина на света. – Българска реч, № 1-2, 88-94 (Kirilova 2009: Kirilova, Y. Kontseptat um i zhenata spored balgarskata paremiologichna kartina na sveta. In: Balgarska rech, № 1-2, 88-94).
- Кирилова 2010: Кирилова, Й. Гендерные характеристики концепта ум в болгарской паремииологии. – Славянский мир в третьем тысячелетии. Москва, 419-432 (Kirilova 2010: Kirilova, Y. Gendernye harakteristiki kontsepta um v bolgarskoj paremiologii. – Slavyanskiy mir v tretaem tysyacheletii. Moskva, 419-432).
- Кирилова 2017: Кирилова, Й. Представата за ума в българската езикова картина за света. София: ДиоМира, 201 (Kirilova 2017: Kirilova, Y. Predstavata za uma v balgarskata ezikova kartina za sveta. Sofia: DioMira, 201).
- Китанова 2009а: Китанова, М. Концептът жена в българските и руски пословици и поговорки. – Български език, №2, 55-67 (Kitanova 2009a: Kitanova, M. Kontseptat zhena v balgarskite i ruski poslovitsi i pogovorki. – Balgarski ezik, №2, 55-67).
- Китанова 2009б: Китанова, М. Отношения между родители и деца в българските пословици и поговорки. – Българска реч, №1-2, 81-88 (Kitanova 2009b: Kitanova, M. Otnoshenia mezhdu roditeli i detsa v balgarskite poslovitsi i pogovorki. – Balgarska rech, №1-2, 81-88).
- Китанова 2010: Китанова, М. Концептът семейство в българските пословици и поговорки – В: Етнолингвистични етюди. Велико Търново: ИК „Знак 94”, 99-133 (Kitanova 2010: Kitanova, M. Kontseptat semeystvo v balgarskite poslovitsi i pogovorki. In: Etnolingvistichni etyudi. Veliko Tarnovo: IK „Znak 94”, 99-133).
- Китанова 2012: Китанова, М. Болгарские пословицы о семье (особенности национального менталитета.) – В: Славянский мир в третьем тысячелетии. Человек, общество, народ в истории, языке и культуре, Москва, 285-294

- (Kitanova 2012: *Kitanova M.* Bolgarskie poslovitsi o semae (osobenosti natsional'nogo mentaliteta.) – In: Slavyanskiy mir v tret'em tysyachiletii. Chelovek, obshchestvo, narod v istorii, yazyke i kul'ture. Moskva, 285-294).
- Китанова 2012а: *Китанова, М.* Концепт родня в болгарских пословицах. – В: Языки и культуры славянских народов: Научный международный юбилейный сборник кафедры славянских языков и культур, МГУ, Факультет иностранных языков и регионоведения. Москва, 1-15 (Kitanova 2012a: *Kitanova, M.* Kontseptat rodnya v bolgarskih poslovitsah. – In: Yazyki i kul'tury slavyanskikh narodov. Nauchny mezhdunarodny yubileyny sbornik kafedry slavyanskikh yazykov i kul'tur, MGU, Fakul'tet inostrannykh yazykov i regionovedeniya. Moskva, 1-15).
- Китанова 2012б: *Китанова, М.* Отношения между родителями и детьми в болгарских пословицах. – В: Традиция в развитие славянских культур. Москва, вып. II, 9-19 (Kitanova 2012b: *Kitanova, M.* Otnosheniya mezhdu roditelyami i det'mi v bolgarskikh poslovitsakh. – In: Traditsiya v razvitie slavyanskikh kul'tur. Moskva, vyp. II, 9-19).
- Китанова 2012в: *Китанова, М.* Растителният (вегетативният) код в българската роднинска терминология и семантичната опозиция свой-чужд. – Българска реч. Кн. 2, 31-37 (Kitanova 2012v: *Kitanova, M.* Rastitelniyat (vegetativniyat) kod v balgarskata rodninska terminologia i semantichnata opozitsia svoi-chuzhd. In: Balgarska rech. Кн. 2, 31-37).
- Китанова 2012г: *Китанова, М.* „Чуждите“ деца в българската култура и език. – Български език, №3, 19-33 (Kitanova 2012g: *Kitanova, M.* „Chuzhdite” detsa v balgarskata kultura i ezik – Balgarski ezik, №3, 19-33).
- Китанова 2013а: *Китанова, М.* Ключови ситуации в пословиците. Електронно издателство LiterNet, 17.10.2013 (Kitanova 2013a: *Kitanova, M.* Klyuchovi situatsii v poslovitsite. Elektronno izdatelstvo LiterNet, 17.10.2013).
- Китанова 2013б: *Китанова, М.* Свой за чуждите и чужд за своите. Варна: Електронно издателство LiterNet, 2013. (<https://litenet.bg/publish29/maria-kitanova/svoi-za-chuzhdite/content.htm>). Kitanova 2013b: *Kitanova, M.* Svoi za chuzhdite i chuzhd za svoite. Varna: Elektronno izdatelstvo LiterNet, 2013. (<https://litenet.bg/publish29/maria-kitanova/svoi-za-chuzhdite/content.htm>).
- Китанова 2014: *Китанова, М.* Концепция о роде в болгарской языке и культуре. – Вестник славянских культур. Москва: Moscow state university of design and technology, 159-169 (Kitanova 2014: *Kitanova, M.* Kontseptsiya o rode v bolgarskoy yzyke i kul'ture. – Vestnik slavyanskikh kul'tur. Moskva: Moscow state university of design and technology, 159-169).
- Китанова 2014а: *Китанова, М.* Представата за дома в българската езикова картина на света. – ИИБЕ, т. 27, 33-67 (Kitanova 2014a: *Kitanova, M.* Predstavata za doma v balgarskata ezikova kartina na sveta. – ИИБЕ, т. 27, 33-67).
- Китанова 2015: *Китанова, М.* Концептът ДОМ в българската езикова картина на света. - Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów, Tom 1. Lublin, 237-263 (Kitanova 2015: *Kitanova, M.* Konceptat DOM v balgarskata ezikova kartina na sveta. - Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów, Tom 1. Lublin, 237-263).
- Китанова 2017: *Китанова, М.* Концепт ДОМ сквозь призму анкет. - Nazwy wartości w językach europejskich. Przemysł, 81-92 (Kitanova 2017: *Kitanova, M.* Kontseptat DOM skvoz' prizmu anket. - Nazwy wartosci w jezykach europejskich. Przemysl, 81-92).
- Китанова 2018: *Китанова, М.* Семейството в традиционната българска култура (Аксиологични аспекти). – Български език, кн. 4, 103-116 (Kitanova 2018:

- Kitanova, M. Semeystvoto v traditsionnata balgarska kultura (Aksiologichni aspekti). In: Balgarski ezik, kn. 4, 103-116).*
- Маринов 1984: *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т. 2. Етнографическо (фолклорно) изучаване на Западна България (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско, Врачанско). София: Наука и изкуство, 278-323 (*Marinov 1984: Marinov, D. Izbrani proizvedeniya. T. 2. Etnograficheskoto (folklorno) izuchavane na Zapadna Bulgaria (Vidinsko, Kulsko, Belogradchishko, Lomsko, Berkovsko, Oryahovsko, Vrachansko). Sofia: Nauka i izkustvo, 278-323).*
- Москова 1980: *Москова, Д.* Обичайно право. – Етнографски проучвания на Югозападна България. Пирински край. София: БАН, 47-54 (*Moskova 1980: Moskova, D. Obichayno pravo. In: Etnografski prouchvaniya na Yugozapadna Balcgaria. Pirinski kray. Sofia: BAN, 47-54).*
- Москова 1986: *Москова, Д.* Обичайно право. Обичайноправни норми в семейството – Пловдивски край. Етнографски и езикови проучвания. София: БАН, 200-205 (*Moskova 1986: Moskova, D. Obichayno pravo. Obichaynopravni normi v semeystvoto. In: Plovdivski kray. Etnografski i ezikovi prouchvaniya. Sofia: BAN, 200-205).*
- Мъдростта на народите в пословици 2004: Мъдростта на народите в пословици. 119 пословици с оригинално звучене на български, немски, френски, испански, руски и латински. София: Издателство „Хомо Футурус“ (*Madrostita na narodite v poslovitsi 2004: Madrostita na narodite v poslovitsi. 119 poslovitsi s originalno zvuchene na balgarski, nemski, frenski, ispanski, ruski i latinski. Sofia: Izdatelstvo “Homo Futurus”).*
- Нов речник по морал и етика 2008: Нов речник по морал и етика. Димитър Станков. София: Арс – Марина Иванова (*Nov rechnik po moral i etika 2008: Nov rechnik po moral i etika. Dimitar Stankov. Sofia: Ars – Marina Ivanova).*
- Петев: 1904: *Петев, Х.* Български юридически пословици 1-26 – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Книга XX. Издава Българско книжовно дружество. София: Държавна печатница, 16–28 (*Petev 1904: Petev, H. Balgarski yuridicheski poslovitsi 1–26. In: Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina. Kinga XX. Izdava Balgarsko knizhovno družhestvo. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 16-28).*
- Пешева 1965: *Пешева, Р.* Структура на семейството и на рода в България в края на XIX и началото на XX в. – В: Известия на етнографския институт с музей, kn. 8, 107-112 (*Pesheva 1965: Pesheva, R. Struktura na semeystvoto i na roda v Bulgaria v kraia na XIX i nachaloto na XX v. In: Izvestia na etnografskiya institut s muzey, kn. 8, 107-112).*
- Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век 1974: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. София: Издателство на Българската академия на науките (*Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek 1974: Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek. Sofia: Izdatelstvo na Balgarska akademia na naukite).*
- Речник по етика 1983: Речник по етика. А-Я. София: Партиздат (*Rechnik po etika 1983: Rechnik po etika. A-YA. Sofia: Partizdat).*
- СБНУ 1904: *Патев, Х.* Български юридически пословици 16-28. В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. XX. София: Държавна печатница (*SbNU 1904: Patev, H. Balgarski yuridicheski poslovitsi 16-28. In: Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina. Kn. XX. Sofia: Darzhavna pechatnitsa).*

- СД 2009: Славянские древности. Том.4. Москва (SD 2009: Slavianskie drevnosti, t. 4. Moskva).
- Събева 2007: *Събева, Е.* Социално-педагогически измерения на семейството. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 5-37 (Sabeva 2007: *Sabeva, E.* Sotsialno-pedagogicheski izmereniya na semeystvoto. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“, 5-37).
- Традиционна духовна култура 1981: Традиционна духовна култура – Българска народна култура. Историко-етнографски очерк. София: Наука и изкуство, 150-159 (Traditsionna duhovna kultura 1981: Traditsionna duhovna kultura. In: Balgarska narodna kultura. Istoriko-etnografski ocherk. Sofia: Nauka i izkustvo, 150-159).
- ФРБЕ 1974: Фразеологичен речник на българския език. Т. 1. София: Издателство на БАН (FRBE 1974: Frazelogichen rechnik na balgarskiya ezik. T. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- ФРБЕ 1975: Фразеологичен речник на българския език. Т. 2. София: Издателство на БАН (FRBE 1975: Frazelogichen rechnik na balgarskiya ezik. T. 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Хаджийски 2002: *Хаджийски, Ив.* Бит и душевност на нашия народ. Т. 1. 1940. Първобитност. Селячество. – Бит и душевност на нашия народ. Избрани съчинения в три тома. София: Лик издания (Hadzhiyski 2002: *Hadzhiyski, Iv.* Bit i dushevnost na nashiya narod. T. 1. 1940. Parvobitnost. Selyachestvo. In: Bit i dushevnost na nashiya narod. Izbrani sachineniya v tri toma. Sofia: Lik izdania).
- Хаджийски 2002: *Хаджийски, Ив.* Бит и душевност на нашия народ. Т. 2. 1945. Бит и душевност на еснафа и дребния ни собственик преди Освобождението. – Бит и душевност на нашия народ. Избрани съчинения в три тома. София: Лик издания (Hadzhiyski 2002: *Hadzhiyski, Iv.* Bit i dushevnost na nashiya narod. T. 2. 1945. Bit i dushevnost na esnafa i drebniya ni sobstvenik predi Osvobozhdenieto. In: Bit i dushevnost na nashiya narod. Izbrani sachineniya v tri toma. Sofia: Lik izdania).
- Хеди 2013: *Хеди, П.* Научни размишления върху родството – за превръщането на етнографското прозрение в аксиома. – Българска етнология. Кн. 3, 295-318 (Hedi 2013: *Hedi, P.* Nauchni razmishleniya varhu rodstvoto – za prevrashtaneto na etnografskoto prozrenie v aksioma. In: Balgarska etnologia. Kn. 3, 295-318).
- Ячкова 2002: *Ячкова, М.* Семейството в България между XX и XXI век. Предпоставки, анализи, прогнози. София: АССА-М, 7-58 (Yachkova 2002: *Yachkova, M.* Semeystvoto v Bulgaria mezhdu XX i XXI vek. Predpostavki, analizi, prognozi. Sofia: ASSA-M, 7-58).
- Carsten, Hugh-Jones 1995: Carsten, J., S. Hugh-Jones (Eds.). About the House: Lévi-Strauss and Beyond. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lévi-Strauss 1984: *Lévi-Strauss, C.* Paroles données. Paris: PLON.

ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ

- Речник на българския език (Rechnik na balgarskia ezik).
(https://ibl.bas.bg/dictionary_portal/lang/bg/rbe/семејство/).
- Видове семейства (Vidove semeystva).
(<https://bg.wikipedia.org/wiki/Семејство>).
- Статии от пресата (Statii ot presata):
<https://m.24chasa.bg/mnenia/article/8298556>
https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2021/01/13/4163030_jandarmeriia_pazi_doma_na_obvinen_za_smurtta_na_dete_v/
https://www.dnevnik.bg/sport/2020/02/22/4032697_po_putia_kum_nai-visokite_vurhove_ili_kakva_e/2020

https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2021/01/21/4166233_blizkite_na_milen_cvetkov_niamat_fi_nansovi_pretencii/
<https://www.segabg.com/hot/bolnica-nasila-izpisa-neizlekuvana-vuzrastna-zhena-covid-19>
https://www.struma.com/obshtestvo/adut-sleze-v-strumyansko-selo-mulniya-unishtoji-2-kushti-v_165444/
<https://struma.bg/с-пищно-тържество-семејство-батинков/>
<https://struma.bg/общината-в-кюстендил-помогна-на-10-семеј/>
<https://struma.bg/младо-семејство-от-разложото-село-бан/>
<https://struma.bg/полицаи-предотвратиха-огромна-траге/>
<https://struma.bg/семејство-българи-арестувани-в-полша/>
<https://trud.bg/дете-е-с-опасност-за-живота-след-падане-в-28-метров-кладенец/>
<https://trud.bg/съдят-дядото-на-починалия-от-отрова-за-мишки-стефчо-от-кардам/>
<https://trud.bg/трима-маскирани-като-служители-от-гдбоп-нападнаха-семејство-в-монтанско-село/>
<https://trud.bg/10-годишно-момче-шофира-в-пещера-глобиха-дядо-му-видео/>
<https://trud.bg/евакуираха-спешно-две-семејства-в-дряново-заради-опасност-от-срутище/>
<https://trud.bg/четири-семејства-без-дом-след-пожара-в-шекер-махала-в-пловдив/>

СЪКРАЩЕНИЯ

БСРЛ – Българска семейно-родова лексика
 БАР – Български асоциативен речник
 БЕР – Български етимологичен речник
 БСР – Български синонимен речник
 БТР – Български тълковен речник
 ЕРС – Енциклопедичен речник по социология
 ЕБ – Етнография на България, т. 3. Духовна култура. София 1985.
 СбНУ – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
 ФРБЕ – Фразеологичен речник на българския език